

Maja Štambuk

LICA NIGDINE

Društveni i prostorni okvir
razvitka hrvatskog sela

Centar za urbane i ruralne studije

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO **PILAR**

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR

Biblioteka Centra za urbane i ruralne studije
— Knjiga 4 —

Maja Štambuk

LICA NIGDINE

Društveni i prostorni okvir razvitka hrvatskog sela

Biblioteka Centra za urbane i ruralne studije

– K n j i g a 4 –

Maja Štambuk

LICA NIGDINE

Društveni i prostorni okvir razvitka hrvatskog sela

Nakladnik

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Marulićev trg 19/I, Zagreb; tel.: 4886800; faks: 4828296; ured@pilar.hr; www.pilar.hr

Za nakladnika

prof. dr. sc. Vlado Šakić

Voditeljica Centra za urbane i ruralne studije

prof. dr. sc. Maja Štambuk

Recenzenti

prof. dr. sc. Ivan Rogić

prof. dr. sc. Anka Mišetić

Oblikovanje korica

Zlatko Rebernjak

(Grafički studio Forma ultima)

Grafička priprema

Alan Čaplar

ITG, Zagreb

Naklada

200 primjeraka

Siječanj 2014.

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu

Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 867803

ISBN 978-953-7964-08-5

Copyright © 2014. – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.

Maja Štambuk

LICA NIGDINE

Društveni i prostorni okvir
razvitka hrvatskog sela

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO **PILAR**

Zagreb, 2014.

SADRŽAJ

Predgovor	7
I. SELO KAO PROSTOR MODERNIZACIJE	9
Selo i modernizacija: kratka povijest nesporazuma.....	11
Selo u europskom iskustvu.....	27
Osvrt na probleme razvitka hrvatskih sela i seoskih prostora.....	51
Stigmatična personalizacija seljaka	67
II. REVITALIZACIJA HRVATSKOGA RURALNOG PROSTORA.....	75
Neki elementi ruralne obnove u Hrvatskoj	77
Neki elementi socijalne i tehničke infrastrukture hrvatskog sela	89
Trebaju li nam posebna znanja za ruralni razvitak?	111
Žumberak – skica o stanju	119
Lika – studija slučaja.....	135
Socijalna uporišta revitalizacije Lonjskog polja.....	157
Energetska sigurnost i kritična infrastruktura: kvalitativni empirijski uvid u stavove lokalnih zajednica Plomina.....	171
Prema obnovi periferija	183
Bilješke o izvorima.....	191
Summary.....	195
O autorici	205

Predgovor

Tekstovi u ovoj knjizi nastajali su u razdoblju od 1996. do 2009. godine. Objavljivani su uglavnom u knjigama – izvještajima nastalim na temelju empirijskih istraživanja. Glavni poticaj njihovu ponovnom objavljivanju bio je argument mojih kolega da je dobro imati na jednome mjestu barem neke radove iz ruralne sociologije, jer da je to znanstvena disciplina koja u Hrvatskoj izumire; doista, sve manje je ruralnosociologijskih istraživanja, sve manje je aktivnog interesa da se selo istražuje i promišlja kao strateški važan prostor, sve je više onih koji misle da o selu sve znaju, dapače da znaju što je za selo najbolje. Problem bi bio mnogo manji da upravo takvi ne odlučuju o seoskoj budućnosti. A o tome kako je hrvatskom selu danas, s kojim se temeljnim razvojnim problemima susreće, zašto nesnalaženje u koncipiranju napretka seoskog svijeta ostavlja teško nadoknadive demografske, komunikacijske, prometne, infrastrukturne, gospodarske, kulturne i svake druge manjkove, nešto će čitatelj naći u ovoj knjizi. Selo i seoski prostor najvrednije je što Hrvatska posjeduje, pa je teško razumjeti kako je moguće tako kontinuirano neodgovorno upravljati tim razvojnim resursom. Objektivno, višestruke su mogućnosti razvoja ruralnog prostora i one bi trebale biti velik izazov i zadatak kao i poziv projektantima njegova razvitka.

Nepotrebno je dokazivati očigledno: Zagreb i tri makroregionalna središta privlače većinu stanovništva, gospodarstva, kulturnih projekata i medijskog interesa, pa se već na rubovima njihovih regija oblikuje periferija koju karakterizira manjak razvojnih pretpostavki, počevši prije svega od demografskih i infrastrukturnih. Osobito je indikativna za njihov ukupni položaj nerazvijenost gospodarske strukture. Radi se pretežito o područjima ruralnih obilježja, slabijeg stupnja urbanizacije, s prevladavajućim malim naseljima, koji svoje specifičnosti ne uspijevaju artikulirati na razvojno prikladan način. I stoga kontinuirano zaostaju, povećavajući razlike prema urbanom segmentu hrvatskoga društva – na svoju štetu. Proces već traje predugo, obuhvaća velike teritorije manje-više svih naših regija, sve teže je osigurati nužne uvjete za promjene. Među tim uvjetima osobitu važnost pridajemo osvješćivanju zajedničke sudbine sela i grada i nužnosti njihove integracije na razini strateških nacionalnih razvojnih projekata. Jer bez razvijenog sela i ukupnog ruralnog prostora nema ni razvijene Hrvatske.

Iako se proteklih pola stoljeća osobito u razvijenim europskim zemljama (u pojedinim znatno prije) promijenio pristup selu i naročito seoskom prostoru, u nas to nije imalo osobitog odjeka. Naš pogled na selo još uvijek se zadržava u davno napuštenom uskom okviru sintagme »selo i poljoprivreda«. Ni u praksi hrvatske ruralne politike nije se odmaknulo daleko od tog poistovjećivanja. U tom

nemodernom pristupu leže i neki od razloga nerazvijenosti (osobito prostorno neravnomjerno raspoređene razvijenosti) velikog dijela hrvatskog teritorija.

Selo u modernizacijskim procesima ne mora nužno biti gubitnik ako mu se pride na primjeren način, s dobro odabranim ciljevima i razvojnim načelima. Ali kako nije tako bilo niti je tako sada, onda u većini hrvatskih ruralnih krajeva, uključujući periferijske male gradove koji bi trebali biti potpora ruralnoj okolini, kvaliteta života pada; smanjuje se mogućnost zaposlenja, školovanja, zdravstvenih usluga; funkcije se udaljavaju od sela, a kao glavni razlog većinom se navodi (moderna) racionalizacija. Strukturiranje hrvatskog seoskog prostora se mijenja: sela su (prosječno) sve manja, sve ih je više napuštenih, mreža srednjih i malih gradova ne uspijeva osigurati minimalan potreban društveni standard seoskom stanovništvu. U selu mladi sve rjeđe ostaju, još se rjeđe doseljavaju. S druge strane, veći gradovi i metropola još uvijek privlače useljenike. Na jednoj strani, dakle, nacionalni prostor se prazni, a veći hrvatski gradovi koncentriraju aktivnosti i stanovništvo unutar svojih administrativnih granica ili barem u svojem gravitacijskom prostoru.

Uvidi u teorijske radove i prakse nama bliskih zemalja sugeriraju nužnost cjelovita pristupa revitalizaciji ruralnog svijeta. Veliki razvojni zaostatak hrvatskih ruralnih sredina, osobito u nekim područjima, iziskuje, osim interdisciplinarnih znanja, mnogo strpljivosti, vremena i novca.

I.

SELO KAO
PROSTOR
MODERNIZACIJE

SELO I MODERNIZACIJA: KRATKA POVIJEST NESPORAZUMA

Selo u modernizacijskim procesima

Modernizacijski procesi su okvir unutar kojega smještamo raspravu o povijesti, sadašnjosti i budućnosti hrvatskog sela. Općenito, u tradiciji sociologijske analize vidljive su dvije osnovne »arheologijske« linije uporabe i razumijevanja pojma: modernizacijski procesi. Jedna linija odnosi se »na skup teorijskih istraživanja američkih socijalnih znanstvenika nakon Drugoga svjetskog rata, čija se glavna zadaća sastojala u tomu da objasne brze i dramatične promjene kroz koje su prolazila društva u Africi, Aziji i Latinskoj Americi te da se, na podlozi tih spoznaja, dotičnim društvima ponude prihvatljivi, realno primjenljivi razvojni modeli.«¹ Drugu liniju modernizacije, onu u širem smislu od prethodne, »čine, pak, uopćenija promišljanja moderniteta, proizišla uglavnom iz temeljne tradicije klasične sociologije. Tu je riječ o teorijama koje se nadahnjuju širinom i dubinom pristupa demonstriranih u djelima kapitalnih teorijskih figura poput Marxa, Durkheima ili Webera, koji su ponudili intrigantne razrade odgovora na pitanje o ključnim dinamičkim čimbenicima modernog društva. Kao što je poznato, njihovi se odgovori razlikuju: Marx je tajnu moderniteta vidio u kapitalizmu, Durkheim u industrijalizaciji, a Weber u racionalizaciji.«²

Za svrhu ovoga rada mi se ograničujemo na kratki priručni pregled autora koji su pisali o modernizaciji a čiji su pogledi i analize prikladni(ji) za istraživanje procesa u ruralnim sredinama.

I. Rogić,³ primjerice, intenzivno se bavi tehničkom modernizacijom i brani često napadanu ideju da ona ne pripada »ukupnom modernizacijskom programu«. Štoviše, on je drži presudnom za ostvarenje modernizacijskog programa. Analizirajući hrvatsku modernizaciju, od njenih početaka do danas, smješta je ponajprije u realni položaj dvostruke periferije (periferan je položaj austro-ugarskog društva u odnosu na Zapadnu Europu i periferan je položaj Hrvatske u odnosu na Beč i Peštu), što će dugoročno odrediti tip i ritam napretka. U takvu (početnom) socijalno-gospodarskom okviru, seljaštvo je posve periferni segment (u prostornom i osobito socijalnom smislu) tadašnjeg hrvatskog društva. Uz njih autor opisuje još nekoliko »likova« koji su sastavni dijelovi seljačkog svijeta u vrijeme prve modernizacije.

1 Zeman, Z. (1998.), Antinomije moderne: filozofijske i sociologijske refleksije, u: Ivan Rogić i Zdenko Zeman (ur.): *Privatizacija i modernizacija*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 19.

2 *Ibid.*, str. 9.

3 Rogić cijelu knjigu, uz brojne članke, posvećuje upravo tehničkoj modernizaciji. Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada. Osobito vidjeti str. 382–412.

I. Cifrić smatra da »pojam moderne, odnosno modernosti, podrazumijeva sustavni proces modernizacije društva, a koji se očituje s jedne strane kao potiskivanje i raskid s predmodernim (feudalnim, agrarnim itd.) društvom, a s druge strane kao proces usmjerenih promjena u formiranju novih empirijskih struktura i načina mišljenja.« Također smatra da je modernizacija rezultat ciljno-racionalnog djelovanja i prirodnih uvjeta, te da je usmjerena prema napretku.⁴

Razlikujući modernost i modernizaciju, A. Touraine za prvo kaže da je »skup atributa društvene organizacije«, a za modernizaciju da je »određeni pokret, volja, mobilizacija na čelu koje se nalazi država, bez obzira na svoje socijalne oslonce«.⁵ Dakle, država je, po Touraineu, glavni akter modernizacije, što je, kad se radi o modernizacijskim procesima koji se izravno dotiču sela i poljoprivrede kao strateške djelatnosti, gotovo samo po sebi razumljivo.

Što se tiče društvene organizacije i njezinih obilježja, Touraine bilježi da »nova shvaćanja ... modernost ne definiraju racionalizacijom, pobjedom zakona, općeg pravila, već ponajprije sposobnošću da se dadu odgovori na mijenjanje sredine i da se upravlja kompleksnim sistemima, što u središte analize stavlja teme kompleksnosti i neizvjesnosti.« Stoga ideja modernosti nije ideja »bezličnog i racionalnog upravljanja« (npr. upravljanja resursima). Itd.

Modernizacija je za G. Rochera »ukupnost poduzetih radnji da bi se jedno društvo usmjerilo prema ostvarenju sređene cjeline uvjeta za kolektivni i individualni život, za koju se prosudi da je poželjna u odnosu na određene vrijednosti.«⁶

Određujući *moderanu kao* »socijalno-povijesni realitet koji bitno nadilazi dimenzije pojedinačnih društava ili njihovih gospodarskih, političkih, kulturnih i drugih sastavnica«, Z. Zeman govori o njoj kao o realitetu »koji suodređuje narav i sudbinu svega što se zbiva pod njegovom *egidom*«.⁷ Riječju, ništa u društvenom prostoru ne ostaje netaknuto.

U razvojnoj praksi u nas modernizacija se »prevodi« kao manje-više zamršen skup društvenih procesa koji će (našu) državu u što kraćem vremenu približiti zapadnoeuropskim društvenim, političkim, gospodarskim i kulturnim standardima. Pritom se pretpostavlja da postoji jedan zadani model kojemu valja težiti; malo toga se dovodi u pitanje; o malo čemu se promišljaju, nude i operacionaliziraju prihvatljivija rješenja. Takav pristup zanemaruje posebnosti baštinjenih kulturnih, društvenih, organizacijskih, gospodarskih, naseljskih obrazaca.⁸ Anonimnu europsku administraciju ne zanimaju »prethodne« činjenice.⁹ Kao što ih ne zanima ni potreba naroda koji je dugo čekao na samostalnu državu da što prije oblikuje samosvojni socijalni i kulturni identitet i da ga u neprijepornoj potrebi za razvit-

4 Cifrić, I. (1994.), *Napredak i opstanak: moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, str. 6. (Razvoj i okoliš: biblioteka časopisa Socijalna ekologija; knj. 3).

5 Touraine, A. (1990.), Modernost i kulturne specifičnosti, u: *Suvremene sociološke teorije: zbornik radova*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, str. 201. (Biblioteka Revije za sociologiju; knj. 14).

6 Rocher, G. (1969.), *Introduction à la sociologie générale. Le changement social*. Pariz: Editions HMH, str. 190.

7 Zdenko Zeman, op. cit. str. 19.

8 Čolić, S. (2002.), *Kultura i povijest. Socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 18. i drugdje.

9 Kad se radi primjerice o poljoprivredi, onda je posve nevažna činjenica da hrvatski seljak do 1989. nije smio imati više od 10 ha. Njemu predstoji »ravnopravan« tretman na europskom tržištu. I sl.

kom, ne izgubi. Gdje je mjera? Moraju li doista sva razvijena društva sličiti jedno na drugo? Odnosno, a to nas ovdje zanima, smiju li se sela razlikovati? Ili bi se ipak napredak mogao mjeriti, barem u jednom dijelu, po tome koliko je sukladan s društvenom, kulturnom i gospodarskom baštinom?

Na ovom se mjestu nameće neoruralistički pogled na selo i na koncepte njegova razvitka. Razvitak sela u okvirima toga koncepta zagovara promjene koje se događaju pod utjecajem modernizacijskih procesa a koje čuvaju ruralne posebnosti izrasle u okviru lokalnih i nacionalnih tradicija. I unutar tog koncepta važno mjesto pripada obzirnosti u razvojnim projektima i postupcima, što je jedan od temeljnih ujednačavajućih svjetskih kriterija razvitka.

Kad se radi o promjenama unutar ruralnog društva termin: modernizacija ili moderno društvo opozitno se postavlja prema terminu: tradicionalno društvo (rjeđe »primitivno«); potonji je opet, sa svoje strane, »rastezljiv«, pa obuhvaća raspon od plemenskih zajednica do nerazvijenog europskog sela iz druge pol. 19. i početka 20. st. U toj se shemi obično tradicionalno društvo promatra kao prva razvojna društvena faza, a moderno kao sadašnja ili poželjna faza u razvitku seoskog društva. Postupnost, sporost promjena bitno je obilježje seoskih promjena. Seoske sredine, živeći pretežito izolirano od globalnih procesa, razvile su i različite socijalne zajednice. Do danas su sačuvala tu različitost i relativnu autonomnost u uređenju socijalnog života.

Ruralni svijet spaja moderno društvo s tradicionalnim. Zato se unutar modernog mogu pojaviti retraditionalizirajući obrasci, vrijednosti, procesi (uvijek u dosluhu s baštinom) nudeći često neka iskustva korisna u rješavanju problema. Modernizacija ruralnog društva odvija se u napornom dijalogu tradicije i suvremenosti, male zajednice i velikog društva, sela i grada te poljoprivrede i industrije. Rezultat svih tih procesa ovisi većim dijelom o glavnim akterima.

Proces prerastanja tradicionalnog u moderan ruralni svijet odvija se postupno i u fazama. Prihvatimo li analitičku shemu za identifikaciju promjena koju je, na temelju proučavanja francuskog ruralnog društva, izradio i provjerio B. Kayser,¹⁰ onda se taj proces može pratiti kroz tri faze; prva je faza kompozicija ruralnog društva; druga je faza dekompozicija; treća faza je moderna rekompozicija. U tom procesu pretežito »zajedničarska« obilježja tradicionalnog sela postupno se zamjenjuju obilježjima društva.

Koje su temeljne karakteristike te sheme?

Od otprilike 10. stoljeća pa do posljednje četvrtine 19. stoljeća u europskom ruralnom prostoru traje vrlo duga faza relativno mirna i stabilna sve raznovrsnijeg suživota tradicionalnih socijalnih slojeva: seljaka, obrtnika, trgovaca, radnika, viših slojeva i tzv. *uglednika* (učitelj, ljekarnik, liječnik, eventualno bilježnik, svećenik pa lokalno plemstvo ili samo veleposjednik, itd.). Oni, po Kayseru, »funkcioniraju u neegalitarnoj simbiozi«. Tu razvojnu etapu autor naziva *kompozicijom*. U tom dugotrajnom procesu iz različitih se dijelova slaže cjelina i dosiže određeni sklad u društvenom, funkcionalnom, gospodarskom, prosvjetno-kulturnom pogledu.

10 Kayser, B. (1984.), Subversion des villages français. *Études rurales*, br. 93-94, str. 295-324. Kayser je ovu periodizaciju razvio na primjeru francuskog ruralnog društva.

Urbani i industrijski razvitak, kojem se seosko društvo ne može oduprijeti, izvlači iz sela nepoljoprivredne djelatnosti. Nastupa razdoblje *poljoprivredizacije* ili, po Mauriceu Jollivetu, razdoblje »seljačkih geta«.¹¹ Seosko se društvo dekomponira (pa je to *faza dekompozicije*); postupno ali neumitno gubi svoje nepoljoprivredne funkcije i obilježja. Socijalna slika sela postaje krajnje jednostavnom, pa se po tome sve više razlikuje od grada; osim seljaka gotovo da ondje nema drugih socijalnih skupina. Ta se duga faza proteže, s manje ili više odstupanja u pojedinoj zemlji, do kraja prve polovice 20. stoljeća, sve do razvojnog poleta nakon Drugoga svjetskog rata.

Tada, pod utjecajem gospodarskog procvata, naročito izvangradskog rasprostriranja industrijskih i uslužnih radnih mjesta, seoski prostor ulazi u razdoblje *rekompozicije*. To je razdoblje kad se postupno obnavlja nepoljoprivredna populacija u selu, a poljoprivredna proizvodnja se modernizira s manjim brojem poljoprivrednika u apsolutnom i relativnom smislu. Socijalna slika sela obogaćuje se novim socijalnim skupinama, razvijaju se nove funkcije, obogaćuju se i dinamiziraju odnosi, što stvara preduvjete za posve novi uzlet seoskog društva.

Općenitost iznesene sheme skriva, dakako, mnoštvo međusobno različitih slučajeva.

Modernizacija i hrvatski ruralni svijet

Modernizacijski procesi na hrvatskom prostoru nisu izazvali posljedice kakve su se dogodile u (zapadno)europskim zemljama. Udaljenost – vremenska, geografska, politička, baštinjena – od središta modernizacije, razvukla je ritam i presvukla sivim periferijskim bojama cijelo posljednje stoljeće razvitka Hrvatske: od kašnjenja industrijalizacije, dakle, odgođenog prijelaza iz predindustrijskog u industrijsko društvo, do specifičnog tipa industrijalizacije u kojem je prevladavala proizvodnja po zahtjevima i potrebama jezgre. Industrijalizacija na hrvatskom području započinje tek početkom dvadesetog stoljeća, dakle cijelo stoljeće iza prvih industrijaliziranih zemalja.¹²

Nerazvijenost je rezultat povijesnih okolnosti, pa se povijesnim uvidom može objasniti i kašnjenje; ujedno, takva bi analiza omogućila da se uoče razvojne prepreke i »pogreške« i pripremi strategija mijenjanja perifernog položaja Hrvatske. Te su promjene naporne i s neizvjesnim su ishodom.

Već na razini broja stanovništva razabiru se jasne posljedice i podjele između prvih i »zadnjih« industrijaliziranih zemalja. U zemljama u kojima je započela in-

11 Jollivet, M. i Mendras, H. (ur.) (1971.), *Les collectivités rurales françaises*. Knjiga 1. Pariz: Armand Colin.

12 Vidjeti opširnije u: Berend, Ivan T. i Ranki, György (1996.), *Europska periferija i industrijalizacija 1780-1914*. Zagreb: Naprijed, 241 str. (Povijest i historija), str. 24-30. Valja ovdje dodati da je hrvatski seljak u vrijeme engleske industrijske revolucije, dakle početkom 19. st., još bio i formalno kmetški podložan. Vrijedno je podsjetiti da se vremenski blizu tom razdoblju u Hrvatskoj razvija Ilirski narodni preporod. Njegovi su čelnici (i oni onda) gledali prema Zapadu, planirali i nastojali pomoći neobrazovanom, zaostalom, gospodarski nepoduzetnom seljaku. Na Zapadu ekonomski se brzo napreduje, cvjeta književnost i ostale umjetnosti. U nas je u tom razdoblju situacija posve obrnuta. Preporoditelji su svjesni da s narodom u takvu stanju zapuštenosti ne mogu ići dalje. Osobito se inzistiralo na obrazovanju. Ilustrativan u tom smislu je rad Olge Šojat (1962.), *Život i rad Ignaca Kristijanovića*. Rad JAZU, Odjel za filologiju, Zagreb: JAZU, str. 63-114.

dustrijska revolucija porast broja stanovnika mnogo je veći nego u zemljama u kojima je industrijalizacija započela kasnije.¹³ Demografsku tranziciju (kako se naziva faza promjena u stanovništvu koje nastaju upravo pod utjecajem gospodarskog i urbanog razvitka) karakterizira »poremećena ravnoteža između visokog nataliteta i mortaliteta iz predtranzicijske etape« i to tako da se ponajprije promjene događaju u kretanju stope mortaliteta, a potom i nataliteta.¹⁴

Još je jedna neposredna posljedica vremenski neusklađenog industrijskog razvitka. U zemljama jezgre ubrzano se smanjuje udio poljoprivrednog stanovništva te udio poljoprivrednog dohotka u ukupnom dohotku, pa periferijske zemlje preuzimaju većinu europske poljoprivredne proizvodnje; stoga se za dugo vrijeme¹⁵ u njima usporavaju (i odgađaju) procesi heterogenizacije demografske, gospodarske i naseljske strukture, kao i sve ostale modernizacijske transformacije (školstvo, zdravstvo, prehrana, stambeni standard i dr.). Osim poljoprivrednih proizvoda, zemlje periferije izvoze još i sirovine. Izvoz poljoprivrednih proizvoda i sirovina dva su osnovna izvora na kojima periferijske zemlje grade svoju (doduše usporenu) industrijalizaciju.

Razvitak gradova također je usporen.¹⁶ Gospodarske djelatnosti trećeg sektora sporo osvajaju svoj udio u gospodarskom i socijalnom sustavu.

Sve do pred kraj 19. st. mala seoska društva, periferija periferije, tek se izoliranim svojim predstavnicima i osamljenim »filijalama« javnih službi, povezuju s globalnim društvom. Seljaštvo sa svojim tradicionalnim dopunskim znanjima i iskustvima uspijeva održati koliko-toliko cjelovit društveni, gospodarski i kulturni život. »Feudalna obilježja prve modernizacije« u hrvatskim krajevima onemogućila su sustavno rješenje seljačkih problema, posebice problem vlasništva nad poljoprivrednim zemljištem, odnosno problem velikog broja seljaka bez zemlje. Ta činjenica također je pridonijela sporom uključivanju u proces industrijalizacije i određivala karakter usporednih socijalnogospodarskih fenomena.

Prevladavajuća samoopskrbna i ekstenzivna proizvodnja usporavala je, sa svoje strane, prijelaz u industrijsko društvo. Budući da je poljoprivredno stanovništvo bilo većinsko u ukupnom stanovništvu, njegov je obrazac potrošnje utjecao na ukupnu potrošnju i značajno usmjeravao opće trgovačke tokove.¹⁷ M. Novak ukazuje na to da je seljačko stanovništvo brže i prije počelo modernizirati, »industrijalizirati«, svoju potrošnju nego proizvodnju.

13 M. Friganović zaključuje da je stopi »povećanja stanovništva u proteklih 150 ili manje godina glavni uzrok bio industrijalizacija... Stanovništvo se, prema tome, i unatoč tome što se javlja kao činilac i modifikator društvenih procesa, ponaša u danom vremenu i prostoru kao posljedica tih procesa.« (Friganović, M. /1990./, *Demografija: stanovništvo svijeta*. Zagreb: Školska knjiga, str. 47.)

14 Opširnije o razdoblju i osobitostima demografske tranzicije vidjeti: Wertheimer-Baletić, A. (1973.), *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator, str. 79-80.

15 Čak stoljeće kasnije, Hrvatska (slično je i u drugim periferijskim zemljama) ima još vrlo visok udio poljoprivrednog stanovništva.

16 Govoreći o strukturnim teškoćama modernizacije, I. Rogić govori o procesu urbanizacije u Hrvatskoj i nabraja činjenice koje je, kao slabu, određuju: malobrojnost gradova, dominacija malih gradova, većinsko seljačko okruženje, trajna alternativna urbanizacija. Vidjeti: Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 350-362.

17 O agrarnom sektoru kao jezgri rubne industrijalizacije vidjeti: Novak, M. (1991.), *Zamudniški vzorci industrijalizacije. Slovenija na obrobju Europe*. Ljubljana: Znanstveno i publicistično središte, str. 113.

Na području Hrvatske kasnili su, dakako, svi procesi: industrijalizacija, urbanizacija, deagrarizacija, demografska tranzicija, skolarizacija, sekularizacija i ostali neizostavni modernizacijski pratitelji.

Stradanja (stanovništva i gospodarstva) u Prvom svjetskom ratu, Jugoslavija u nekoliko režimskih varijanti, a nijedna nije omogućavala nesmetani nacionalni razvitak (što je pretpostavka nastajanju samosvjesnog modernog poduzetničkog sloja) te socijalistički poredak zamišljen i ostvarivan po istočnom predlošku – kratka je povijest Hrvatske u za nas prekratkom 20. stoljeću. Suverena nacionalna država, teško izborena tek potkraj 20. st., pred iznimno je zamršenom zadaćom da započete modernizacijske procese preusmjeri i dovrši u perifernim uvjetima, uz često nejasne i nikad do kraja artikulirane zahtjeve ili kriterije međunarodnih nadstrukture, što opet izaziva u zemlji nedovoljno promišljene, brzoplete, neusklađene i nervozne pa ponekad i neučinkovite akcije i mjere.

Ruralni je svijet posebno osjetljiv i ne trpi nasilne akcije. Njega valja podržati, promovirati, savjetovati, osnažiti da sudjeluje aktivnije i ravnopravnije u razmjeni između sela i grada. U današnjem vremenu opsežnih priprema za priključenje EU osobito nam se čini važnim naglasiti *značaj ruralnog svijeta u razmjeni između Hrvatske i Europe*.

Modernizacija je proces, nastojanje da se prevlada aktualno stanje, da se poboljšaju postojeće prilike, da se iz raspoloživih ljudskih mogućnosti i endogenih razvojnih izvora dobije što više, da se poboljša ukupna kvaliteta života, obrazovanost, kultura, materijalni standard.¹⁸ Promjene koje su posljedica modernizacije, bilo da je ona spora ili ubrzana, manje ili više korjenita, u konačnici znače napuštanje tradicionalnog načina života i tradicionalnog društvenog sustava. Sporost kojom se kroz povijest mijenja ruralno društvo dokaz je usporenosti kojom modernizacijski procesi ulaze u taj društveni prostor. Može se, također, govoriti i o oprezu i otporu kojim seosko-seljačko lokalno društvo prihvaća promjene koje su po pravilu dolazile izvana. Seosko društvo, za razliku od gradskog, nerazvijenije je i zato prilagođava količinu i brzinu promjena vlastitim receptivnim mogućnostima. S vremenom se povećava brzina modernizacijskog procesa jer ruralne socijalne realnosti postaju sve »neotpornije« na promjene.

Zemlje središnje i jugoistočne Europe, posebice one koje su se proteklih nekoliko godina izdvojile iz višenacionalnih državnih cjelina i promijenile društveno ustrojstvo, očekuje vrlo teško razdoblje restrukturacije poljoprivrede i proces rekonpozicije cijeloga ruralnoga socijalnog i gospodarskog prostora.¹⁹ Zahtjevi koje

18 *Modernost i modernizacija: zbornik radova*. /Priredio R. Kalanj/ (1990.), Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, str. 5. (Biblioteka Revije za sociologiju; knj. 17).

19 Sve istočnoeuropske države, članice istočnog bloka, imale su prilično različita »rješenja« za poljoprivredu i seljaka, pa se sadašnje prilike u ruralnom i agrarnom području tih zemalja razlikuju. Nakon što su promijenile državno uređenje, a često i granice, susrele su se s vrlo različitim problemima u svojoj provinciji. Primjerice, u (bivšoj) Čehoslovačkoj je bilo samo 6,1% poljoprivrednog zemljišta u privatnom vlasništvu, u Poljskoj 77,9%. U (bivšoj) Istočnoj Njemačkoj bilo je 9,0% poljoprivrednog stanovništva, a u Rumunjskoj 23,8%. Neke su bile izvoznici hrane, neke uvoznice, itd. Mađarska je 1991. imala oko milijun i pol obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, ali uglavnom bez vlastite zemlje. U Poljskoj je prosječna veličina obiteljskog posjeda iznosila 6 ha. U Bugarskoj su obiteljska gospodarstva svoju proizvodnju obavljala na okućnici veličine od 0,5 do 1 ha. (Navedeno po: Tadić, M. i Tadić V. /1992./, Promjene u poljoprivredi istočnoeuropskih zemalja. *Sociologija sela*, br. 1-2, str. 125-134, Zagreb.)

postavlja EU glede kvalitete, količine i cijene poljoprivrednih proizvoda dodatno će otežati proces preobrazbe. Poljoprivreda nije nezavisna od ostalih seoskih ni globalnih sustava. Stoga promjene unutar nje utječu na cjelokupni tranzicijski projekt države, na njegov plan, tijek i ciljeve. Ponekad se to gubi iz vida. Bez realne vizije što učiniti sa selom i poljoprivredom, nije moguć cjeloviti projekt hrvatske modernizacije. Za te se društveno-gospodarske entitete u razdoblju tranzicije nužno mora odrediti prilagođen nacrt postupaka koji će ih postupno osposobljavati za samostalni razvitak.

Tranzicija obilježava sva područja ljudske djelatnosti i dijelove prostora različitim intenzitetom i neistovremeno. Pri tomu na površinu izbija povijesno neriješen i nedovršen, neskladan odnos između urbanog i ruralnog; ali se otvara i mogućnost njegova kvalitetnijeg oblikovanja zahvaljujući modernizacijskim procesima koji slabe temelje tradicionalnom antagonizmu tih dviju »civilizacija«, agrarne i neagrarne.

Čini nam se da još uvijek grad odlučuje o prostornoj rasprostranjenosti napretka, iako je proces tranzicije odmakao. Zato i nije za očekivati da vodi dovoljno računa o ravnomjernosti toga procesa. Pitanje je može li se ukupni tranzicijski projekt u Hrvatskoj završiti bez pomaka u socijalnoj i gospodarskoj slici ruralnih područja. Teško bez pomoći sa strane. Istini za volju, pojedini periferijski prostori, zahvaljujući prije svega suvremenim komunikacijskim kanalima i nekim povoljnijim okolnostima, počinju otkrivati vlastite mogućnosti te u socijalnoj i kulturnoj memoriji pronalaziti osnovu nove samosvijesti, nužnu za definiciju razvojnih potreba i mogućnosti. Pomoći im se može, među ostalim, kvalitetnijom raspodjelom institucionalne i financijske moći između pojedinih razina vlasti koja bi osnažila položaj lokalne samouprave i tako povećala njihov *utjecaj i odgovornost za smjer i intenzitet razvojnih procesa*.

Modernizacijski procesi u ruralnoj Hrvatskoj i nisu dosegli razinu na kojoj bi ruralnu periferiju osposobili koliko-toliko za samorazvoj. Međusobna neusklađenost ritmova seoskih promjena rezultirala je degradacijom ruralnih područja i slomom nekadašnje gospodarske osnovice. »Isključiva« poljoprivreda u preživjelim ruralnim područjima pretvorila se u neku drugu isključivu djelatnost.²⁰ Tek krizna faza tranzicijskog razdoblja osvijestila je prednosti heterogene gospodarske strukture malih ruralnih društava. Socijalna i gospodarska krhkost sela dovela je do neplaniranih i nepripremljenih preseljenja u gradove ili na njihove rubove.²¹

Približno polovica hrvatskog stanovništva živi u seoskim naseljima i na neki je način vezano uz poljoprivrednu djelatnost. Upravo ta vezanost uz zemlju otkriva dio problema promjene agrarne strukture. Osim stanovnika sela, onih koji se bave i koji se ne bave poljoprivredom, mnogi su gradski stanovnici nasljednici nekih posjeda, dijelova posjeda, primaju pomoć od poljoprivrednog dijela obitelji u naturi, pomažu u sezonskim poslovima (uzimaju godišnji odmor) ili pomažu krajem tjedna ili za blagdana. Često su tek samo vlasnici dugo neobrađivanih parcela.

20 Primjerice, u priobalju i otočkim mjestima uz more turizam je istisnuo sve, pa i turizmu komplementarne djelatnosti.

21 Vidjeti, primjerice, Štambuk, M. (2000.), Glavne razvojne aspiracije skupina na sisačkoj periferiji, u: I. Rogić, M. Mikić i A. Mišetić (ur.): *Sisak 2000 +. Sociodemografska uporišta budućeg Siska*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 219-240.

Kašnjenje u modernizacijskim procesima i dugotrajne ideološke prepreke da se hrvatsko društvo na pravi način bavi svojom ruralnom provincijom, u Hrvatskoj je dovelo do sadašnje situacije u kojoj se država, jedanaest godina nakon osamostaljenja, ne snalazi najbolje. Takvoj situaciji pogoduje i vrlo slaba istraženost ruralnih i agrarnih fenomena²² što, sa svoje strane, dokazuje potpunu nezainteresiranost za upoznavanje s društvenim aspektom ruralnog i poljoprivrednog razvitka.

Podsjetnik na glavne razvojne faze hrvatskog sela

Kao i u ostaloj Europi, razdoblje *kompozicije* na hrvatskim se ruralnim prostorima, odvija u 19. stoljeću. Seoska socijalna slika, dakle, u to vrijeme nije bila plošna, nediferencirana.²³ Osnova stanovništva je, naravno, poljoprivredno stanovništvo. S njima su u neposrednom kontaktu svećenik, učitelj, župnik, bilježnik, trgovac, obrtnik, radnik, plemić.²⁴ Navodeći sve te društvene slojeve koji su pored seljaka bili vezani uz selo, Mendras ih socijalno smješta »na rub seljačkog društva«. Budući da su svi, posredno ili neposredno, živjeli od zemlje »pripadali su selu ili kraju i bili su sudionicima njegove kulture«. Neseljački dio seoske populacije bio je socijalno izdvojen a kulturno inkorporiran. Društvenoj raznolikosti u tom razdoblju pridonose i sama seljačka domaćinstva koja se međusobno razlikuju, posjedovanjem/neposjedovanjem zemlje, kvalitetom i veličinom obradivih površina, brojem stoke i raspoloživom radnom snagom. Budući da je tadašnje selo svijet za sebe, s minimalnim ili veoma siromašnim socijalnim i ekonomskim kontaktima s ljudima izvan seoskog atara, profesionalna diferencijacija izravno ovisi u unutrašnjoj evoluciji pojedinih potreba. Nastala je zbog potrebe za nekim alatima, uslugama, kućnim potrepštinama itd. Seoski su se obrti, dakle, primarno razvijali uz potrebe poljoprivredne proizvodnje. Zatim su se, postupno, odvajali od poljoprivrednog zanimanja, trasirajući samostalni razvitak.

To se razdoblje djelomično vremenski poklapa s fazom *kompozicije* u susjednim zemljama Europe. Ona u Hrvatskoj, međutim, traje nešto duže. Zbog toga drugo razdoblje, *dekompozicija*, počinje kasnije zbog polaganijeg prodiranja kapitalističkih odnosa te sporijeg razvitka gradova i industrije.

I proces poseljačenja sela, odnosno njegove *dekompozicije*, koji u većini europskih država završava pedesetih godina, u Hrvatskoj se produžuje. Nažalost, ne traje dulje zato što je poljoprivreda snažna nego zato jer seoski socijalni sustav slabi na

22 Nije to slučaj samo sa selom. U Predgovoru knjizi nastaloj na temelju istraživanja Rijeke autori kažu: »Hrvatsko je društvo, poznato je, neistraženo društvo. Mnogi njegovi važni akteri ustaljeno djeluju bez ikakve obveze prema činjenicama i analitičkim uvidima.« Rogić, I., Lamza Posavec, V., Klemenčić, M. i Kovačević Pašalić, R. /1996./, *Rijeka – baština za budućnost: sociološko-demografska studija grada Rijeke*. Rijeka: Grad Rijeka, Odjel gradske uprave za urbanizam, ekologiju i gospodarenje zemljištem, str. 10.

23 S. Dubić vrlo pregledno piše o razlikama među stanovnicima sela s obzirom na njihov položaj prema zemaljskoj gospodi, crkvenoj vlasti i kralju. Opisuje također stanja u pojedinim krajevima s obzirom na neposrednu vlast ili utjecaj tadašnjih velikih država. Dubić, S. (1941.), *Sociologija sela*. Split: Novo doba, str. 18 i dalje, a B. Stojasavljević, opisujući nekoliko sela govori o socijalnoj diferencijaciji među seljacima. Stojasavljević, B. (1965.), *Prodiranje kapitalizma u selo, 1919-29*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, str. 118 i dalje.

24 Dubić, S.: *Sociologija...*, ep. cit. str. 83. Vidjeti također: Mendras, H.: *Sociologija seoske sredine*, u: Courvitch, G. (ur.) (1966.), *Sociologija*. Zagreb: Naprijed, sv. 1, str. 336.

svim razinama. Zakašnjeli procesi industrijalizacije i širenja gradova, urbanizacije, uz, privatnom seljačkom posjedu nesklonu opću i agrarnu politiku, društveno su i gospodarski osiromašili seoski socijalni prostor. Proces propadanja još uvijek je na djelu na mnogim našim ruralnim područjima. Uz opadanje udjela poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu, opada, (doduše nešto sporije) i udio seoskog.

Međutim, decentralizacija industrije i postupni razvitak tercijarnog i kvartarnog sektora djelatnosti stvaraju osnovu na kojoj je moguće zaustaviti opadanje udjela seoskog stanovništva. *To je nužni preduvjet za početak razdoblja rekompozicije seoskog socijalnog sustava.* Njime započinje proces diversifikacije socijalnih struktura i intenziviranja društvene dinamike na seoskom prostoru. Nažalost, za mnoge je hrvatske krajeve sve to već prekasno; uznapredovale negativne tendencije zaostajanja i slabljenja, posebice u demografskom pogledu, zadobile su ireverzibilni lik.

Rekompozicija ruralnog prostora u Hrvatskoj, dakle, tek je započela. S obzirom na lokalne prilike, razlike su velike. U nekim regijama seljaštvo je potpuno iščezlo a nadomjestili su ga nepoljoprivredni socijalni slojevi. Često se taj proces odvijao usporedo sa zapuštanjem poljoprivrede. U nekim je drugim krajevima agrarna struktura takva da je i postojeće poljoprivredno stanovništvo prekobrojno. U oba slučaja, na djelu su posljedice nerazvijenost i siromaštvo, ali zbog različitih uzroka. Rijetka su ruralna područja u Hrvatskoj koja su skladno razvijala svoje prirodne i ljudske izvore. Iako mala, Hrvatska se veoma neujednačeno razvijala, i vremenski i prostorno.

Prema aktivnoj politici rekompozicije

Modernizacijsko razdoblje, kao razdoblje prijelaza iz predindustrijskih u industrijska društva, u mnogim je hrvatskim ruralnim sredinama odsutno zahvaljujući različitim okolnostima.

Ondje gdje se seoska socijalna slika mijenjala, transformaciju možemo pratiti na dvije glavne razine. Na prvoj, poljoprivrednoj, modernizira se proizvodnja, u skladu sa znanstvenim dostignućima na mnogim područjima; profesionalizira se odnos prema poljoprivredi na obiteljskome poljoprivrednom gospodarstvu. Istovremeno, opada važnost poljoprivrede u seoskom domaćinstvu, kako u radnom tako i u financijskom smislu. Ona je sve rjeđe isključiva djelatnost u domaćinstvu. Sve se više članova domaćinstva zapošljava izvan gospodarstva, u nepoljoprivrednim djelatnostima, sve je veći broj obiteljskih gospodarstava bez poljoprivrednika; njihovi se članovi bave poljoprivredom pretežno, sezonski ili hobistički. Nastaje i širi se novi socijalno-gospodarski fenomen – poljoprivreda bez seljaka. Seljačka se djeca sve više školuju.

Druga je razina seoskih promjena naseljavanje stanovnika nepoljoprivrednika, različitih socijalnih skupina, različita socijalnog, geografskog, regionalnog i naseljskog podrijetla, različita imovnog stanja (neki dolaze jer su imućni a drugi jer su siromašni), itd. U razvijenim zemljama oni su uključeni u široki val urbanog egzodusa i u oživljavanje ruralnih područja. U nas takvih procesa (još) nema.

Diferencijacijom socijalne strukture, nastaju sadržajno bogatiji odnosi i veze, pojačavaju se odnosi s bližom i daljom okolicom, naročito s gradom. Sve to utječe na ukupnu seosku dinamiku koja obogaćuje seoski život, podiže kvalitetu života i pridonosi cjelovitu napretku ruralnih područja. Cilj napretka je da selo dostigne gradsku razinu opremljenosti komunalnom infrastrukturom i da razvije mogućnosti zadovoljavanja viših potreba.²⁵

Put prema napretku ruralne provincije vodi, dakle, poticanju društvene i gospodarske heterogenosti, koja će se temeljiti prije svega na istraživanju, valorizaciji i upotrebi endogenih izvora, uključujući znanja i iskustva lokalnog stanovništva i, naravno, njihovo primjereno obrazovanje za razvoj. Kad su u pitanju socijalno, demografski i gospodarski zaostala područja, zadatak je zahtjevniji i na razini zamisli i na razini realizacije. Na takvim područjima, koliko je nama poznato, nema ni razvojnih ideja ni suglasnosti o njima. Dodatna je teškoća stvarno siromaštvo.

Jedan je od temeljnih ciljeva svake razvojne strategije ostvarenje barem minimalnog društvenog standarda svakog pojedinca. Dakle, da su svakome pod jednakim uvjetima pristupačni struja, cesta, voda, osnovna škola, medicinska pomoć itd. Dok se to ne dogodi, seosko će se stanovništvo s pravom smatrati zapostavljenim. Osobito na onim ruralnim područjima, koja su udaljenija od razvojno dinamičnih urbanih središta, i gdje su razvojne mogućnosti slabije, pa ni za nadu nema uporišta.

Razlike u razvijenosti između hrvatskih i susjednih europskih ruralnih područja ne opisuju se samo pojedinim materijalnim, kvantitativnim pokazateljima, nego sve veću važnost dobivaju i kvalitativne razlike. Suočena s mnogim nerazvijenim ruralnim područjima, osobito u zemljama koje su među posljednjima ušle u Europsku uniju, te s visokim troškovima potrebnim da se prevladaju razlike u razvijenosti, Europska unija naglašenije insistira *na sustavnom razvijanju ruralnih područja*. A to znači na prostorno ravnomjernoj rasprostranjenosti demografskog i gospodarskog razvitka. Dodatni zahtjev je *obzirni* karakter razvitka. Valja tražiti odgovor na problem uravnoteženja zahtjeva za zaštitom prirodnog okoliša i nužnosti razvitka malih seoskih društava. Skladan, izbalansiran razvitak socijalne i prirodne sastavnice u temelju je koncepta održivog razvitka. Zahtjev za obzirnošću postavlja se i kad je u pitanju socijalna zajednica,²⁶ a ne samo, kako se to često u nas interpretira, kad se radi o prirodnim resursima.

Modernizacija na razini sela sporiji je proces, stvara manje konflikata, jer se sudionici procesa međusobno manje razlikuju. Pojedini njihovi razvojni interesi vrlo su slični, proizlaze iz identičnih kulturnih, gospodarskih i socijalnih korijena i stvarnosti. Stoga, kad se govori o razvojnoj dinamici u seoskoj sredini, po pravilu se ne insistira na konfliktnom modelu, nego na kooperativnom.

S jedne strane, čini se opravdana optimistična pretpostavka da će modernizacijski procesi, s kompetentnim i educiranim sistemskim akterima (uključivši prije

25 Barbič, A. (1990.), Prema »novom« poimanju ruralnosti. *Sociologija sela*, br. 109-110, str. 173-183, Zagreb.

26 Koliko je demografski krhka hrvatska seoska zajednica dovoljno govori podatak da je u 1981. već 80% ukupne površine Hrvatske bilo zahvaćeno depopulacijom, ili 88,5% svih sela. Korelacija između depopulacije i društveno-gospodarskog nerazvoja iznimno je visoka. U međuvremenu, zbog rata i političko-gospodarskih promjena oslabila su osobito pojedina ruralna područja. Vidjeti iscrpnije u: Nejašmić, I. (1990.), Osnovne značajke depopulacije u Hrvatskoj u razdoblju 1953.-1981. *Sociologija sela*, br. 107-108, str. 33-50, Zagreb.

svega one lokalne) pridonijeti otvaranju mogućnosti revitalizacije seoskih naselja, otvaranju inovacijama svake vrste, od društvenih i gospodarskih do kulturnih u najširem smislu.

S druge strane, naši najveći gradovi zagušeni su »razvitkom«; u porastu je gradska nezaposlenost, gradska stanogradnja je skupa i nedovoljna, stanovi su neprikladni itd. Smatramo, stoga, da bi i manji uspjesi na podizanju sveukupne kvalitete života u selima mogli značajno oslabiti negativne trendove u ruralnim sredinama.

U promišljanju strategije prostornog uređenja Republike Hrvatske ne bi se smjela zanemariti ni uloga »srednjih« i »malih« gradova²⁷ koji premrežavaju ruralna područja. Oni, nažalost, danas najčešće nisu u stanju ni pokrenuti ni biti osloncem razvojnih procesa nego i sami dijele sudbinu perifernog seoskog okoliša. Ipak, zbog njihove osjetljivosti za geografski i prirodni okvir kojemu pripadaju, te potrebnog infrastrukturnog minimuma kojeg osiguravaju ruralnoj okolini, čini se, da bi njihova socijalna i gospodarska stabilizacija mogla osigurati ravnotežu između dviju hrvatskih razvojnih tendencija: metropolizacije većih gradova i već kritičnog razvojnog posustajanja hrvatske periferije.

U ruralnom prostoru rasprostire se zamršen sustav, koji je zamršen već po samoj definiciji. Naime, u njemu se nalaze tisuće različitih sela,²⁸ povijesnih otisaka i zapisa, cjelokupna vrlo raznolika poljoprivredna proizvodnja na sitnim i manje sitnim parcelama u različitim geografskim i klimatskim uvjetima, potom šume i sve ostalo prirodno bogatstvo; ondje su ceste, željezničke pruge, veliki komunalni sustavi, zanatski i industrijski objekti itd. Ondje živi gotovo polovica hrvatskog stanovništva, s baštinjenim i novim iskustvima, s mnogim znanjima, idejama, željama, potrebama i problemima. Ukratko, ondje se susreću i nužno suodnose: društvo (u vidu malih društvenih entiteta – sela), tehnički sustav(i) i prirodni okoliš. Zato je ruralno područje prostor provjere novijih pristupa društvenim fenomenima, koji ne istražuju društvo (samo), iznutra, nego u složenoj mreži međuodnosa.²⁹

Hrvatski ruralni prostor pak čini jednostavnijim sustavom (u odnosu na po mnogočemu njemu slične sustave) činjenica što su njegove razvojne mogućnosti ostale zapriječene. Naime, zbog svoje nerazvijenosti ili nedovoljne razvijenosti ili neadekvatne razvijenosti, on ni u jednom svom segmentu nije dosegao objektivno dosegljivu razvojnu razinu. Posve je ostao u sjeni gradova i do danas nije uspio postati relevantan alternativni životni i radni izbor. I nadalje ga se ne drži specifičnim i jedinstvenim razvojnim dobrom. Svatko uzme što mu treba i ostavi ondje što mu ne treba. Princip dominacije grada nad selom u Hrvatskoj shvaćen je doslovno. Najčešće se na selo gleda jedino kao na gradu podređen socijalni i gospodarski

27 Iscrpnije o mjestu i ulozi srednjih gradova u hrvatskom razvitku vidjeti u zborniku: I. Rogić i M. Salaj (ur.) (1999.), *Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji*. Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar.

28 Za francusku statistiku, grad je aglomerat od najmanje 2.000 stanovnika. Za englesku statistiku, ta brojka je 5.000. Braudel, F. (1992.), *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV-XVIII st.* (Knjiga 1: *Struktura svakidašnjice*, Knjiga 2: *Igra razmjene*, Knjiga 3: *Vrijeme svijeta*). Zagreb: August Cesarec, str. 526.

29 Vidjeti opširnije u: Cifrić, I. (1990.), *Ekološka adaptacija i socijalna pobuna*. Zagreb: NIRO Radničke novine, 269 str. Vidjeti također: Štambuk, M. (1998.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za sociologiju.

sustav, bitno određen krizom i ovisnošću. Ili kao na komplementaran sustav, pa ono sve što (već) postoji u gradu nije neophodno da bude i u selu (primjerice, škole, zdravstvene ustanove, kulturne institucije, radna mjesta...).

Ruralne krize su različite, pa su različiti i putovi njihova razrješenja, sukladno stupnju ne/razvijenosti, endogenim izvorima i općim razvojnim ciljevima.

Možda na prvi pogled izgleda da se smanjuju razlike između seoskog i gradskog »sektora«. Međutim, nesporno je da se hrvatsko moderno društvo u svom urbanom dijelu razvijalo brže i (donekle) sustavnije nego u seoskom.³⁰

Traganje za novom razvojnom imaginacijom, navlastito u obzoru »održivog razvitka«, postaje posebno važno i hitno.

Zaključak

U naznačenom kontekstu treba čitati i rezultate studije.³¹ Njezina je osnovna svrha ponuditi sažeti uvid u prilike i osnovna uporišta budućih promjena, te potaknuti primjerena istraživanja.

Socijalni, demografski i gospodarski sustav hrvatskog sela posljednjih je nekoliko desetljeća korjenito promijenjen. Jedan od polaznih ciljeva ove studije jest u glavnim crtama pokazati što se to i koliko promijenilo i u kojem smjeru. Također, i to koliko su (i jesu li) promjene u hrvatskim ruralnim sredinama, njihov ritam i vremenski red, sukladni promjenama u europskim ruralnim društvima, koja su, usput budi rečeno, po osnovnim obilježjima vrlo slična hrvatskom ruralnom društvu (sela su relativno mala, poljoprivreda je pretežito i sve više obiteljskog karaktera...). S tim ciljem analiziraju se raspoloživi kvantitativni podatci kako bi se poboljšalo razumijevanje sadašnjih prilika. Posebno je važno što su glavni podaci o seoskoj populaciji u razdoblju 1953.–2001., sustavno i pregledno sređeni.

Središnji dio studije odnosi se na promjene i razvojne probleme seoskog prostora i okoliša i njihovu ulogu i položaj unutar dominantnih razvojnih politika i stvarnih tendencija. U toj su skupini tekstovi u kojima se obrađuju pojedine odrednice seoskog okoliša: morfologija, socijalna i tehnička infrastruktura, posjed, krajolik i procesi zagađivanja. Autori nastoje ponuditi sustavnu sliku činjenica na odabranom sektoru analize. Na temelju ponuđenih uvida moguće je razviti posebne pristupe na regionalnoj i lokalnoj razini, ovisno o praktičnim ciljevima i hitnosti pojedinih analiza.

U završnom dijelu studije otvaraju se pitanja o budućnosti seoskog svijeta, odnosno njegove modernizacije. Temeljno je utvrditi tko su i kakva su realna socijalna uporišta modernizacije (sociokulturna, politička, prostorna i ekološka, tehnička i infrastrukturna, posjedovna i gospodarska), odnosno tko su sve razvojni sudionici hrvatskog sela i kakvo je mjesto seoskog svijeta u hrvatskoj razvojnoj strategiji. Premda je sama budućnost neprozirna, ponuđeni tekstovi pružaju ne-

30 S obzirom na broj stanovnika i veličinu prostora koji pripada ruralnom socijalnom segmentu, začuđujuća je nezainteresiranost kojom su »sistemske akterice« kroz sve to vrijeme pratili rezultate istraživanja, a time i određivali broj empirijskih ruralnosocioloških istraživanja i istraživača.

31 Radi se o knjizi *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, urednika M. Štambuk, I. Rogića i A. Mišetić.

koliko korisnih uporišta u izradi mogućih scenarija (održivi razvitak, endogeno utemeljenje lokalnog razvitka, postmoderno vrednovanje seoskog svijeta, euro-peizacija). Njihova je uloga nužna u oblikovanju bilo koje kritički zamišljene razvojne strategije.

U cjelini promatrani, tekstovi su, dakle, dvostruko »primjenjivi«: (i) kao mjerodavna dokumentacijska osnova nužna u (budućim) istraživanjima na regionalnoj i lokalnoj razini; (ii) kao skup epistemoloških pomagala (uporišta) u (eventualnom) oblikovanju pojedinih razina strategije obnove seljačkog svijeta. Posebno su korisni za jasniju odmjernu budućih (svakako nužnih), istraživanja.

Namjera je autora, dakle, prikazati glavne društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama koje su nastale kao posljedice dosadašnjih modernizacijskih procesa i koje su dekomponirale selo, socijalno ga, demografski i gospodarski te kulturno promijenile. Analiza promjena pokazuje da u hrvatskom selu nije na vrijeme započela rekompozicijska faza, s procesima heterogeniziranja društvene i gospodarske strukture (što vodi napretku) te da faza stagnacije predugo traje.

Literatura

- Barbič, A. (1990.), Prema »novom« poimanju ruralnosti. *Sociologija sela*, br. 109-110, str. 173-183.
- Berend, I. T. i Ranki, G. (1996.), *Europska periferija i industrijalizacija 1780-1914*. Zagreb: Naprijed, 241 str.
- Braudel, F. (1992.), *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV-XVIII st.* (Knjiga 1: *Struktura svakidašnjice*, Knjiga 2: *Igra razmjene*, Knjiga 3: *Vrijeme svijeta*). Zagreb: August Cesarec.
- Cifrić, I. (1990.), *Ekološka adaptacija i socijalna pobuna*. Zagreb: NIRO Radničke novine, 269 str.
- Cifrić, I. (1994.), *Napredak i opstanak: moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 276 str. (Razvoj i okoliš: biblioteka časopisa Socijalna ekologija; knj. 3).
- Čolić, S. (2002.), *Kultura i povijest. Socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 169 str.
- Dubić, S. (1941.), *Sociologija sela*. Split: Novo doba.
- Friganović, M. (1990.), *Demografija: stanovništvo svijeta*. Zagreb: Školska knjiga, 271 str.
- Jollivet, M. i Mendras, H. (ur.) (1971.), *Les collectivités rurales françaises*. Knjiga 1. Pariz: Armand Colin.
- Kalanj, R. (prir.) (1990.), *Modernost i modernizacija: zbornik radova*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 159 str. (Biblioteka Revije za sociologiju; knj. 17).
- Kayser, B. (1984.), Subversion des villages français. *Études rurales*, br. 93-94, str. 295-324.
- Mendras, H. (1966.), Sociologija seoske sredine, u: G. Gourvitch (ur.), *Sociologija*. Zagreb: Naprijed, sv. 1, str. 332-349.
- Nejašmić, I. (1990.), Osnovne značajke depopulacije u Hrvatskoj u razdoblju 1953-1981. *Sociologija sela*, br. 107-108, str. 33-50.

- Novak, M. (1991.), *Zamudniški vzorci industrijalizacije. Slovenija na obrobju Europe*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 152 str.
- Rocher, G. (1969.), *Introduction à la sociologie générale. Le changement social*. Pariz: Editions HMH, 169 str.
- Rogić, I., Lamza Posavec, V., Klemenčić, M. i Kovačević Pašalić, R. (1996.), *Rijeka – baština za budućnost: sociološko-demografska studija grada Rijeke*. Rijeka: Grad Rijeka, Odjel gradske uprave za urbanizam, ekologiju i gospodarenje zemljištem.
- Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Rogić, I. i Šalaj, M. (ur.) (1999.), *Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji*, Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar.
- Stojavljević, B. (1965.), *Prodiranje kapitalizma u selo, 1919-29*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta.
- Šojat, O. (1962.), Život i rad Ignaca Kristijanovića. *Rad JAZU*, Odjel za filologiju, Zagreb: JAZU, str. 63-114.
- Štambuk, M. (2000.), Glavne razvojne aspiracije skupina na sisačkoj periferiji, u: I. Rogić, M. Mikić i A. Mišetić (ur.), *Sisak 2000 +. Sociodemografska uporišta budućeg Siska*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 219-240.
- Štambuk, M. (1998.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za sociologiju, 309 str.
- Tadić, M. i Tadić, V. (1992.), Promjene u poljoprivredi istočnoeuropskih zemalja. *Sociologija sela*, br. 1-2, str. 125-134.
- Touraine, A. (1990.), Modernost i kulturne specifičnosti, u: *Suvremene sociološke teorije: zbornik radova*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, str. 193-206. (Biblioteka Revije za sociologiju; knj. 14).
- Wertheimer-Baletić, A. (1973.), *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator, 422 str.
- Zeman, Z. (1998.), Antinomije moderne: filozofijske i sociologijske refleksije, u: I. Rogić i Z. Zeman (ur.), *Privatizacija i modernizacija*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 11-34.

SELO U
EUROPSKOM
ISKUSTVU

Mijena seoskih društava je sporija, pa se često čini, posebice u područjima dubokih periferija, da je oduvijek bilo ovako ili barem slično. Mijene se odvijaju u određenom vremenu i, što valja naglasiti osobito kad je u pitanju selo, u određenom prostoru, okolišu. Zašto je to važno? Zato što prostor iznimno snažno utječe na sva obilježja sela, na obilježja seoske zajednice, na proizvodnju, na kvalitetu života, na način posjedovanja, na agrarnu strukturu, na društveni život, na život obitelji, organizaciju rada. Dakle, prostor nije pasivna posuda, lonac već obrnuto: on je dinamični element koji sudjeluje u razumijevanju, objašnjenju ali i promjenama ruralnih društvenih odnosa. Gradska podložnost fizičkom prostoru, odnosno obilježjima fizičkog prostora nije ni izdaleka tolika. Zato kad je posrijedi selo važno je istraživati veze, utjecaje, oblike međuzavisnosti, interakciju između socijalne zajednice i prostora. Na tome se dobrim dijelom temelje različitosti (i sličnosti) pojedinih situacija, kako lokalnih tako i regionalnih.¹ Istraživanje samih razlika, koje same po sebi ne impliciraju ni dobro ni loše, ali mogu znatno utjecati na razvijenost ili nerazvijenost pojedinog ruralnog područja, nužna su sastavnica razvojnih projekata.

Sve je masovnija i »ozbiljnija« osjetljivost na nerazvijenost sela, seoskog okoliša i osobito seoskog krajolika; u porastu je zadnjeg desetljeća i u Hrvatskoj. Lako je pretpostaviti da od (mogućeg) ireverzibilnog zagađenja više strepi gradski stanovnik, jer on je svakodnevno suočen s vrlo vidljivim pratiteljima razvitka: onečišćenim zrakom, bukom, problemom količine i kvalitete vode, povećanjem broja specifičnih bolesti itd. Suvremeno društvo suočeno je s rizikom. Svjesno je da postojeći načini proizvodnje i potrošnje proizvode mnogo dobrog ali i lošega.²

Gradski krajolik u kojem prevladava tehnika čini da se pojedinac ponajprije odnosi prema njoj. U seoskom krajoliku prevladava interakcija između malog društva i prirodnog okoliša; iz njihova suodnosa nastao je današnji krajolik, koji je više poljoprivredni, humanizirani krajolik nego što je posve prirodni. Upravo zato što je čovjek važan sudionik u oblikovanju krajolika, koji je kultivirana »priroda«, snažno na njegov izgled djeluje i pravo koje regulira vlasništvo nad zemljišnim površinama, njihovu upotrebu i nasljeđivanje.

U ruralnom krajoliku, inače, koncentracija ljudi je niska, arhitektura ne stremi visinama, pa u pejzažu prevladava zelenilo. Novoprepoznata vrijednost tog

1 Regionalno podrazumijeva uže i šire regionalno. Može se govoriti o dalmatinskoj regiji i jadranskoj regiji, o mediteranskom bazenu, o alpskom luku itd.

2 Svijest o tome dovela je do Konferencije u Riju, 1992.

prostora je i u tome što nudi alternativu gradu, odnosno širi mogućnost izbora mjesta rada i življenja, a nudi i novu/staru mogućnost bavljenja poljoprivredom.

Suvremeni razvitak temeljito je, osobito u 20. st., transformirao ruralne sredine. Nekadašnje razlike koje su počivale na nekim objektivnim obilježjima modernizacijski procesi znatno su povećali. Osim razvijenih i nerazvijenih, danas postoje znatne razlike i među samim razvijenima i među nerazvijenima. I njihove su budućnosti različite. Dakle, sva razvijena područja nisu jednako razvijena. Isto vrijedi i za sva manje razvijena ili nerazvijena područja: sva nisu podjednako zaostala, nerazvijenost izvire iz različitih razloga, pa su i problemi, s kojima se njihov razvitak mora suočiti, različiti.

Razvijeni i manje razvijeni razlikuju se po načinu upotrebe prostora, gospodarskoj usmjerenosti, demografskim tokovima, zemljopisnom položaju, razmjerima degradacije ili očuvanosti prostora. Svaki ruralni kraj, upravo zbog toga što se razlikuje od drugih i zbog imanentne osjetljivosti na neadekvatne razvojne projekte, zahtijeva zaseban pristup. Prije svega valja uzeti u obzir stupanj ne/razvijenosti, vrste i stanje endogenih izvora, »kvalitetu« razvojnih sudionika. Razvojni putovi i ciljevi rezultat su analiza postojećeg stanja, a ne preuzimanje gotovih rješenja, pa bili oni i provjereni negdje drugdje. Slijedi dogovor o uključivanju ostalih sudionika, o mjerama, instrumentima i postupcima koji će omogućiti i olakšati transformaciju pojedinog ruralnog područja.

Nekoliko akcija Europske unije u korist ruralnog prostora

Europska unija dugo se bavi razvitkom svojih ruralnih regija, smatrajući ga bitnim, neodvojivim čimbenikom ukupna razvitka. *Ondje gdje selo nije razvijeno, ne može se ni govoriti o razvijenosti.*

Prije petnaestak godina zemlje članice EU (tada EZ) izradile su opsežnu analizu stanja ruralnih regija. Ta je studija nama i te kako relevantna. Pokazuje, osim svega, da je kvalitetnom pristupu razvitka ruralnog prostora nužna kvalitetna priprema. Spomenuta je analiza pokazala da postoje tri standardne skupine problema prema kojima se mogu klasificirati ruralna područja, što je, nadalje, osnovica za projekciju njihova razvitka:³

Pritisak modernog života. Taj sindrom zahvaća ruralna područja koja su lako dostupna iz velikih gradova ili uz glavne prometnice, potom doline u blizini gradova i priobalna područja Sredozemlja.⁴ Obično su gusto naseljena, gospodarski razvijena, često s intenzivnom i onečišćujućom poljoprivredom, masovnom izgradnjom sekundarnih rezidencija, mnogim turističkim i rekreacijskim objektima, s nečistim industrijskim pogonima, s razvijenim uslužnim sektorom. U takvim

3 *Budućnost ruralnih područja.* Bilten Europske zajednice, edicija br. 4/1988. 169+4 str. (prijevod u rukopisu), str. 31-35.

4 Spomenut ćemo tek neke od lokaliteta koji se u studiji navode kao primjeri za spomenuti skup problema: trokut Pariz-Bruxelles-Bonn, dolina rijeke Po, priobalje Španjolske, Francuske, Grčke itd. *Ibid.*, str. 34. Za nas je uputno spomenuti da se među područjima »pritisnutima modernim životom« nalaze i neki otoci i otočja, primjerice Azorsko otočje i Baleari.

ruralnim krajevima visoka je zastupljenost domaćinstava s mješovitim izvorom prihoda, iz poljoprivrede i nepoljoprivrede.

Ruralno propadanje. Osnovni sindrom je odlazak sa zemlje, agrarna depulacija.⁵ Neki odlaze u udaljene velike gradove, a drugi migriraju unutar regije. Pa ipak, u oba slučaja, poljoprivreda i dalje ostaje relativno važna djelatnost. Obiteljski posjedi su u pravilu mali i ne osiguravaju punu zaposlenost članovima kućanstva. Radnih mjesta izvan poljoprivrednog gospodarstva je premalo. U takvim krajevima stoga je malo domaćinstava s dvojnim izvorom prihoda, što generira siromaštvo kraja. Svi koji mogu i žele napuštaju selo, ostaje većinom starije stanovništvo, sve je niži natalitet, a mortalitet raste. Takva demografska situacija ubrzava daljnju degradaciju lokalnog seoskog svijeta, smanjuje se razina životnog standarda i razina kulture stanovanja. Poljoprivredno zemljište se zapušta. Ti znakovi propadanja javljaju se pretežito u krajevima udaljenijima od gradova.⁶

Položaj **marginalnog područja**, prostorno teže pristupačnog. Znakovi su slični, ali naglašeniji i složeniji nego u prethodnom slučaju. Izgledi za ekonomsku heterogenizaciju područja su vrlo slabi jer je ulaganje u osnovnu infrastrukturu, socijalnu i tehničku, vrlo skupo. Postavlja se pitanje i koliko je racionalno. Najbolji primjeri marginalnih područja su otoci i planinska područja.⁷ Međutim, primjeri iz te skupine pokazuju kako se EU teško odriče razvitka i svojih zemljopisno najnepovoljnije smještenih prostora.

Upravo na tim prostorima najbolje se testira njihova razvojna politika. Europi je jasno da *jedini put integracije ruralnih regija u nacionalni prostor, a preko njega i u EU, jest njihov razvitak.*

Nešto kasnije, početkom devedesetih, EU krenula je dalje i ambicioznije u razvitak ruralnih regija Europe. Pokrenut je projekt o razvitku mediteranskih područja. Kreće i razvojni program LEADER 1 (1991.–1994.), a zatim i LEADER 2 (1995.–1999.). Danas je u tijeku i program LEADER + (2000. –2006.).⁸

Program LEADER (**L**iaison **e**ntre **a**ctions de **d**eveloppement de l'**e**conomie **r**urale) je inicijativa Europske unije i, kako kaže sam naziv, *povezuje razvojne akcije u ukupnom seoskom gospodarstvu*. Veze među pojedinim razvojnim programima su čvrste, *oni se naslanjaju jedan na drugi*, neprestano se evaluira postignuto,⁹ rješavaju se uočeni problemi, ispravljaju eventualne greške, proširuju djelatnosti, unose

5 U nas se uobičajio pojam *deagrarizacija*.

6 U Europskoj uniji su to, npr. sjeverozapadna i južna Španjolska, zapad Irske, južna Italija, unutrašnjost Portugala, nekoliko regija u Grčkoj. *Ibid.*, str. 36. O razvojnom projektu Zapadne Irske (iz kojeg je moguće iščitati ozbiljnost pristupa ruralnom razvitku i pozitivni odnos prema nacionalnom prostoru) izvijestila je na Završnoj konferenciji projekta COST A12 »Rural Innovation« Patricia O'Hara, član Western Development Commission, Ireland. Tekst pod naslovom *Rural Development in the 21st Century – A View from the Middle*, posjedujemo u rukopisu. Budimpešta, 4.–6. travnja 2002.

7 Unutar Europske unije, najkarakterističnija područja za taj tip degradacije nalaze se u alpskim i pirinejskim predjelima, ali i u ostalim planinskim područjima, pa na visoravnima Škotske i na većini otoka. *Ibid.*, str. 37.

8 Samo podsjećamo da u posljednjih pedesetak godina u Hrvatskoj nije ni pokušano oblikovanje razvojnog programa za selo. (Nije ni prije toga.)

9 Evaluacija se mora obaviti najkasnije tri godine nakon razdoblja trajanja programa.

nove ideje, poduzimaju nove akcije. Programi su vrlo ambiciozni i vrlo skupi kad se uzmu u obzir sve akcije.¹⁰ Pojedinačno, ne mora se raditi o velikim sredstvima.¹¹

Ciljevi, primjerice programa LEADER 2, su sljedeći:

- Osigurati kontinuitet s programom LEADER 1 u podršci lokalnim inicijativama na lokalnom razvitku;
- Podržati inovacijske, demonstracijske i prenosive (u smislu dobrog primjera) radnje koje ilustriraju nove putove koji mogu poslužiti u ruralnom razvitku;¹²
- Multiplicirati razmjenu iskustava i transfer *savoir-faire* preko europske mreže za ruralni razvitak;¹³
- Podržati transnacionalne kooperacijske projekte koje šire lokalni sudionici iz ruralnih zona i koji izražavaju i potiču njihovu solidarnost.

Razvojni akcijski program, koji podrazumijeva razvitak i strukturalnu prilagodbu, odnose se na tri tipa ruralnih regija: 1. ruralne zone u kojima razvitak kasni, 2. osjetljive ruralne zone i 3. ruralne zone s vrlo niskom gustoćom naseljenosti.

Tko se koristi ovim programima, odnosno kome su u odabranim zonama namijenjeni?

Prije svega:

- »lokalnim akcijskim grupama«, kako ih je definirao LEADER 1, to jest zajednici javnih i privatnih partnera koji zajedno oblikuju, stvaraju strategiju i inoviraju mjere razvitka seoskog teritorija lokalnih dimenzija. Radi se o područjima na kojem živi do 100.000 stanovnika;
- drugim javnim ili privatnim kolektivnim sudionicima u ruralnoj sredini (lokalne zajednice, različite komore, kooperative, udruge itd.).

LEADER 2 ima četiri planska zadatka:

1. Planski zadatak A ili **stjecanje kompetencija**: ta faza prethodi ostvarenju programa ruralne inovacije i odnosi se ponajprije na zone u kojima je praksa lokalnog razvitka posve nova, nepoznata. Plan sadržava akcije poput: dijagnostike teritorija, motivacije i obrazovanja populacije za aktivnu participaciju u procesima razvitka, elaboraciju strategije, traženje financijskih sredstava.
2. Planski zadatak B ili **programi ruralne inovacije, promjene**: ove demonstracijske i prenosive programe nose grupe za lokalnu akciju (GAL) ili, u nekim slučajevima, drugi kolektivni sudionici. Obilježje ovih programa je snažna

10 Upućujemo zainteresirane na tematski broj časopisa *Sociologia ruralis*, god. 40, br. 2 (2000.). Ističemo da sve ruralne razvojne programe u EU prate mnoga znanstvena istraživanja, osobito društvena.

11 Činjenica je da je fenomen LEADER privukao ruralne sociologe, koji u njemu vide moderan oblik intervencije, unekoliko i postmoderni oblik implementacije razvojnih aktivnosti na lokalnoj razini. Ray, Christopher: The EU LEADER Programme: Rural Development Laboratory, *Sociologia ruralis*, god. 40, br. 2 (2000.), str. 163-171.

12 Nabrojimo nekoliko inovacijskih akcija: Senzibilizacija djece za lokalni razvitak (Portugal), Podrška radu na daljinu (*teletravail*) (Škotska), Gradnja tradicionalnog škotskog broda (Otok Lewis, V. Britanija), Irski ovčji sir, Integralni turistički razvitak (Ujedinjeno Kraljevstvo), Valorizacija medicinskih biljaka (Italija), Potpora doseljavanju u ruralnu sredinu (Irska), Održanje prostora: rehabilitacija suhozida i uzgoja na terasama (Baleari, Španjolska), Novi postupci reciklaže otpadaka keramičarske industrije (Italija). Itd. I bez članstva u EU, moguće je sličnom metodologijom izraditi manje lokalne razvojne projekte. U susjednoj Sloveniji već ima takvih primjera. Vidjeti, primjerice: A. Barbič: Gospodarski proizvod regijskoga parka Škocjanske jame na temelju lokalnih virov. *IB revija*, god. 32, br. 8-9-10 (1998.), str. 26-38.

13 Nijedno iskustvo ne smije se zanemariti, propustiti.

inovacijska sastavnica, koliko u metodi toliko i u sadržaju kao i u odnosu prema politikama koje su dotad (pro)vođene na tom području, posebice prema operacionalizacijama njihovih programa. Program ruralne inovacije je višegodišnji. Može sadržavati cjelinu vrlo različitih mjera poput: tehnička podrška ruralnom razvitku, profesionalno obrazovanje, podrška ruralnom turizmu, podrška malim poduzećima, utvrđivanje cijene na licu mjesta i komercijalizacija poljoprivrednih, šumskih i ribarskih lokalnih proizvoda, čuvanje i oplemenjivanje okoliša i životnog prostora.

3. Planski zadatak C ili **transnacionalna kooperacija**: cilj je učiniti prikladnijom koncepciju i ostvarenje zajedničkih projekata uz pomoć grupa i drugih lokalnih sudionika koji dolaze iz barem dvije zemlje članice EU.
4. Planski zadatak D ili **europska mreža ruralnog razvitka**: različite sastavnice LEADER-a 2 vezuju se na europsku mrežu ruralnog razvitka stvarajući, oblikujući za sve javne i privatne sudionike, koji su u igri, permanentno pomoćno sredstvo za razmjenu ostvarenja, iskustava i znanja (*savoir-faire*). Njime upravlja Europski opservatorij LEADER uz pomoć raznih sredstava i usluga (banke podataka, publikacije, elektronička mreža, seminari, kolokviji...). Prva zadaća Opservatorija je da analizira i da diseminira inovacije, promjene do kojih je došlo djelujući na tragu programa LEADER 2. Opservatorij također predstavlja tehničku pomoć transnacionalnoj suradnji i može sudjelovati u financiranju onih troškova koji su vezani uz elaboraciju projekata.¹⁴

Samo kratak pregled jednog razvojnog projekta pokazuje da se može kad se zna što se hoće. Istina je, riječ je o velikim novčanim sredstvima. Međutim, i s manje sredstava u maloj Hrvatskoj može se, u fazama, jamačno napraviti više. Važno je samo znati što se želi.

LEADER+ nije samo nastavak prethodnog razvojnog programa, već cilja na više, ambiciozniji je, stremlji višoj kvaliteti. Podupire originalne razvojne strategije integralnog ruralnog razvitka. Želi ostvariti suradnju među svim ruralnim zonama ili regijama ujedinjene Europe. Ovdje su, prvi put, uključene sve ruralne regije, a ne samo one koje nisu dovoljno razvijene i kojima je potrebna pomoć.¹⁵

Ruralna područja su velika, prostrana, zahvaćaju i do 80-85% nacionalnog teritorija (ovisno o kriterijima). Zbog njihove veličine, raznolikosti, bogatstva, vrste i stupnja ugroženosti nužno je njihovu (prikladnom) razvitku prići interdisciplinarno. Izdvojeni, sektorski pristup pojedinom segmentu vodi u slijepu ulicu, u neskladan, neadekvatan razvitak čije su posljedice vrlo kompleksne.

Odnos prirodnog okoliša, socijalne zajednice i gospodarske upotrebe prostora razlikuje se ovisno o području. Sveobuhvatni pristup razvitku ruralnog područja, tzv. integralni pristup, znači skladan napredak svih njegovih sastavnica. U temelje takva koncepta ugrađeno je načelo ravnopravnosti sastavnica, što na razini razvojnog projekta znači da se jedno ne može razvijati na štetu drugoga. Ili da se to barem ne smije planirati. Načelo održiva razvitka (ili obzirna) čini razvojni koncept osjetljivim na održanje prirodnih izvora.

14 www.rural-europe.heidl.be/rural-fr/euro/pll.htm

15 Za razdoblje 2000.-2006., koliko će trajati program LEADER+, EU je predvidjela sredstva u visini od 2.020 milijardi eura. http://europa.eu.int/comm/agriculture/rur/leaderplus/index_fr.htm

Obzirni razvitak počiva na *gospodarskom, društvenom i okolišnom* stupu. U skladu s tim valja izgrađivati i sustav naobrazbe, nove vrijednosti i novo ponašanje. Teško je ostvariv prijelaz iz kulture produktivističkog rasta u kulturu obzirnog razvitka bez tih elemenata.

Planiranje ruralnog razvitka traži široko obrazovane stručnjake, s razvijenim senzibilitetom prema kompleksnosti zadaće.

Napredak periferije ne može se ostvariti bez njezine društvene i gospodarske heterogenizacije, temeljene ponajprije na prethodno istraženim i zatim valoriziranim endogenim izvorima te kroz naobrazbu lokalnog stanovništva. Kad je riječ o osobito zaostalim područjima u socijalnom, demografskom i gospodarskom smislu, važno je ponajprije izgraditi ili poboljšati osnovnu infrastrukturu, socijalnu i tehničku.

Poljoprivreda je najveći korisnik ruralnog prostora

Poljoprivreda ima sve manji udio u gospodarskoj strukturi ruralnih područja. Njezina se važnost (u pogledu rada i izvora prihoda) u seoskoj i obiteljskoj ekonomiji neprestano smanjuje.

Međutim, poljoprivreda ostaje najveći korisnik ruralnog prostora. Kao najveći potrošač prostora, najodgovornija je za stanje u kome se prostor nalazi.

Veliki i sveobuhvatni značaj poljoprivrede u ruralnom prostoru čini agrarnu politiku važnim i nezaobilaznim segmentom ukupne politike napretka ruralnog područja.¹⁶ Osobito je osjetljiva zadaća i odgovornost agrarne politike u područjima u kojima su lošiji uvjeti za razvitak drugih djelatnosti. Međutim, razvitak ruralnog prostora ne može se temeljiti samo na poljoprivredi. Stoga je *agrarna politika samo jedna od sastavnica (doduše vrlo važna) ruralne politike ili politike ruralnog razvitka*. Zbog važnosti poklonit ćemo joj više prostora. Uostalom, agrarna politika je jedina »politika« za koju se može reći da je i dijelom ruralna. Bez obzira na to što, za razliku od zajedničke poljoprivredne politike EU i nacionalnih agrarnih politika, naša tek u zadnje vrijeme počinje spominjati selo i ruralni prostor, poklanjajući mu, zasad, malo pažnje u praksi. Sve ostale primijenjene državne politike u Hrvatskoj gotovo da i ne vode računa o nužnoj ruralnoj komponenti.

Agrarna politika dio je ruralne politike

U zemljama Europske unije, posebno u zemljama koje su bile njene prve članice, poljoprivreda je visoko industrijalizirana i sa stopom rasta koja je neprestano viša od stope tražnje. S ciljem da se uravnoteže spomenute stope, dakle da se smanji

16 Kad je godine 1987. Vijeće Europe otvorilo Europsku kampanju za ruralni svijet, najvažniji cilj je bio naglasiti da poljoprivreda ostaje temelj uravnoteženog gospodarskog razvitka, bez obzira na smanjen udio poljoprivrede u nacionalnom dohotku. Također su podcrtali golemu ulogu povijesne, kulturne i ambijentalne baštine koju ugrožava egzodus iz nekih ruralnih područja. Vidjeti: C. Barberis i G. G. Dell'Angelo, (ur.): *Italia rurale*, str. V. Knjigu je naručilo i objavilo Ministarstvo poljoprivrede Italije.

višak, dogovaraju se mjere zajedničke agrarne politike (u politici cijena, u zemljišnoj politici, financijskoj i poreznoj politici, na tržišno-marketinškom polju i sl.).¹⁷

Članice Europske gospodarske zajednice teško su se i dugotrajno dogovarale o zajedničkoj poljoprivrednoj politici. A opet, bilo je jasno da je dogovor nužan želi li se taj strateški segment svakog nacionalnog gospodarstva unaprijediti. Proizvodnost u poljoprivredi je rasla, sve češće su nastajali viškovi nekih strateških poljoprivrednih prehrambenih proizvoda. Agrarna struktura mijenjala se sporo, troškovi proizvodnje su povećavani, a cijena je smanjivana. Sve je to neposredno ugrožavalo poljoprivredu i industriju vezanu uz nju, seljake, sve poljoprivredno stanovništvo i samo selo. Bilo je dovoljno razloga da nastane *Memorandum o reformama u poljoprivredi*. Kasnije je postao poznat kao *Mansholtov plan*.¹⁸ Bilo je to potkraj 1968. S jedne strane, plan je počivao na procjeni potreba za hranom tadašnje EEZ, a, s druge, na poboljšanju (do optimalizacije) agrarne strukture i, naravno, na mjerama koje bi valjalo poduzeti da bi se postojeća agrarna struktura prilagodila. Osnovni ciljevi bili su značajno povećanje površine gospodarstava (između 80 i 120 ha za ratarsko usmjerena gospodarstva), povećanje broja stoke na gospodarstvu, itd. Najava takvih promjena u agrarnoj politici izazvala je jake seljačke prosvjede. Prema stručno utemeljenim predviđanjima, restrukturacija poljoprivrede zahtijevala bi da pet milijuna ljudi u *relativno kratkom vremenu* (desetak godina) napusti poljoprivredu, i da se u istom vremenu prenamijeni pet milijuna ha poljoprivrednog zemljišta (oko 7% svega poljoprivrednog zemljišta u EU).¹⁹

Međutim, bilo je jasno da nešto valja poduzeti. Europska poljoprivreda se posve zatvorila i onemogućila utjecaj svjetskog tržišta poljoprivrednih proizvoda na cijene unutar EU. Neki proizvodi su i do dva-tri puta skuplji nego na svjetskom tržištu. M. Tracy pokazuje zašto Zajednička agrarna politika (ZAP) izgleda upravo tako.²⁰ Zato što su mjere i instrumenti u stvari preuzeti iz dotadašnjih nacionalnih poljoprivrednih politika. Tijekom usklađivanja, nijedna država nije se htjela odreći pojedinih olakšica i potpora koje su dotad uživali njihovi seljaci.²¹

Dakle, kad je riječ o poljoprivredi, *djelovanje tržišta se snažno regulira i usmjerava ovisno o interesima pojedinih državnih ili regionalnih cjelina*.

Koliko je osjetljivo pitanje intervencija u uvjete poljoprivredne proizvodnje govore teški i mukotrpní dugotrajni dogovori o svakom dokumentu kojim se ponekad tek neizravno dotiče poljoprivreda. Sve posljedice se ne mogu predvidjeti i zato toliki oprez.

17 *Budućnost ruralnih...*, op. cit., str. 3.

18 Plan je dobio neslužbeno ime prema Siccou Mansholtu, nekadašnjem nizozemskom ministru poljoprivrede, a od kraja šezdesetih pa sve do 1972. predsjedniku Povjerenstva za poljoprivredu u EEZ.

19 Tracy, M. (1996.), *Država i poljoprivreda u Zapadnoj Europi, 1880-1988*. Zagreb: MATE, str. 266-267.

20 Zanimljivo je primijetiti da Tracy ni na jednom mjestu u knjizi ne govori o selu, o ruralnom području, seoskoj zajednici ili ruralnom razvitku. Poljoprivredu i poljoprivrednu politiku promatra isključivo kao samosvojni gospodarski fenomen.

21 Osim toga, sve jače poljoprivrede u ostatku svijeta također su uživale određenu državnu potporu, što im je često omogućavalo (poput primjerice izvozne subvencije) da na svjetskom tržištu budu konkurentniji.

Nakon završene prve faze zajedničke poljoprivredne politike slijedila je prilagodba i poljoprivrede i politike na izmijenjene uvjete.²² Poljoprivreda je postala jaka sastavnica svih nacionalnih gospodarstava, politički i društveno značajnija nego što je njezina neposredna gospodarska snaga.²³

Nekoliko je ciljeva reforme zajedničke poljoprivredne politike. Prije svega, omogućiti veći utjecaj tržišta što će, kako se predviđa, smanjiti stopu povećanja proizvodnje i potrošnje; nama je posebno poučan drugi cilj reforme, a taj je *da se ruralnim područjima olakša postupno smanjenje proizvodnje mjerama socijalne politike i pomaganjem u prilagodbi gospodarske strukture*. Treći cilj je da se poljoprivreda osnaži u »posebno osjetljivim područjima« gdje druga razvojna rješenja nisu pogodna.²⁴

Autori reforme optimistički su vjerovali u veliku prilagodljivost poljoprivrede (vjerojatno su mislili i na prilagodljivost poljoprivrednog pučanstva). Drže da će se pogoršanje prilika kao posljedica početnog zamaha u prvo vrijeme moći ublažiti socijalnim mjerama. Dugoročno, rješenje vide u ostvarenju programa ruralnog i regionalnog razvika, čime bi se otvorile mogućnosti »alternativnog i dopunskog zapošljavanja«.²⁵

Nije trebalo dugo čekati na otpor »novoju« zajedničkoj agrarnoj politici i zahtjev da se, prije nego se uopće započne primjenjivati, »reforma reformira«. Seljaci su zabrinuti jer se vrlo radikalno mijenja dosadašnji sustav potpora, subvencija. Pojedini stručnjaci i političari koji znaju da su promjene neizbježne, zastupaju drukčija rješenja jer strahuju od mogućih loših posljedica reforme; misle da predlagači nisu uzeli u obzir sve relevantne okolnosti i obilježja poljoprivrede i ruralnih područja u Zajednici.²⁶ Oni drže da postoji samo jedan izbor a taj je da se slijedi prijašnja proizvodna logika; u protivnom prijeti potpun zastoj proizvodnje. Upozoravajući posebice na problem agrarne strukture koja bi bila primjerena konkurentnijoj poljoprivredi za koju se zalaže reforma, autori tvrde da takav način oporavka poljoprivrede Europa ne želi, jer bi razvitak u tom smjeru uništio

22 U razdoblju 1975.–1985. broj poljoprivrednih posjeda u EZ (devetorice) smanjio se sa 5,1 milijun na 4,3 milijuna (- 16%). U tom razdoblju prosječna površina posjeda porasla je sa 17 na 19,3 ha (+ 14%). Broj zaposlenih na posjedima smanjio se sa 12,7 milijuna na 10,9 milijuna (- 14%). Izvor: Tracy, M.: *Država i...*, op. cit., str. 301.

23 Inače, u poljoprivredi Europske Unije zaposleno je oko 8% ukupne radne snage. Dvostruko je manji udio narodnog dohotka koji se u njoj stvara. Pa ipak, najteži su dogovori oko poljoprivredne politike. Uobičajeni pokazatelji o položaju neke gospodarske grane u nacionalnom gospodarskom sustavu ne rangiraju visoko poljoprivredu, posebice ne u razvijenim industrijskim zemljama.

24 Upravo kad je riječ o razvojno nepodesnijim područjima, kritičari predložene reforme zajedničke poljoprivredne politike smatraju da ona nije uvijek vodila računa o tim krajevima i poljoprivrednoj proizvodnji u njima. Ističe se, primjerice, da će se pogoršati položaj ekstenzivnog stočarstva u pašnjački teškim regijama, a na račun intenzivne proizvodnje u »najproduktivističkim« regijama. (Kroll, J. C. /1993./, *Reforme de la PAC: une mesure d'urgence pour sauver l'élevage européen*. *Economie rurale*, br. 216, str. 57.)

25 *Budućnost ruralnih...*, op. cit., str. 39.

26 Veer, J. de, Mansholt, S. L., Veermann, C. P., Van Dijk, G. (1993.), *Dix points sur la politique verte: propositions pour une nouvelle politique agricole plus responsable*. *Economie rurale*, br. 216, str. 52-55. Autori navode sljedeće nepogodnosti poljoprivredne proizvodnje o kojima se nije dovoljno vodilo računa u pripremi reforme: klimatske nesigurnosti, visoka atomizacija obiteljske proizvodne strukture i slaba mobilnost čimbenika poljoprivredne proizvodnje, slaba elastičnost poljoprivredne tražnje u odnosu na ponudu, itd. Smatraju da su to posvuda u svijetu dovoljni razlozi da se poljoprivredu podrži i zaštiti od rizika.

krajolike, okoliš, snizio kvalitetu života, jer bi nestala mala i manja gospodarstva. *Sociologijski gledano, veliki posjedi u konačnici ne omogućavaju ni selu, malom seoskom društvu, da se održi.* U ruralnom prostoru uvijek će živjeti obitelji kojima će poljoprivredna djelatnost biti, iz nekog razloga, važan uvjet za ostanak. Stoga oni predlažu »fiksnu subvenciju po hektaru, jedinstvenu za sve proizvodnje vezane uz zemlju«. ²⁷ Tako se prihod proizvođača odvaja od valorizacije proizvodnje. (Dosađ se subvencionirala cijena, a autori vjeruju da bi se usvajanjem tog prijedloga cijena slobodnije formirala, da se ne bi određivale kvote i da bi nestali viškovi.) Pomoć po hektaru (koja bi nadoknađivala dio fiksnih proizvodnih troškova) omogućila bi proizvođaču da bira nove proizvodnje, da na nov način upotrebljava poljoprivredno zemljište slijedeći svoj interes i suvremene društvene potrebe. Autori tog prijedloga smatraju da svim proizvodnim gospodarstvima treba pomoći, bez obzira na veličinu i ekonomsku snagu, jer i u Europi je malo gospodarstava s »optimalnom« veličinom s više od 100 ha (svega 1,8% svih gospodarstava ili 120.000, za razliku od ostalih 6,8 milijuna gospodarstava s površinama ispod 100 ha). *Model potpore obiteljskoj poljoprivredi neprestano vodi računa o nužnosti ukupnog, cjelovitog razvitka perifernih područja.* Za poljoprivredno nepodobnije regije autori predlažu dodatnu pomoć koja se ne bi isplaćivala poljoprivrednim proizvođačima, već bi se upućivala regionalnim tijelima zaduženim za ruralni razvitak. Iz tih sredstava bio bi stimuliran razvitak malih industrija, vezanih primjerice uz prerađu poljoprivrednih proizvoda, i ostale gospodarske infrastrukture. ²⁸ Bilo bi dobro taj prijedlog razmotriti unutar naše (buduće) politike ruralnog razvitka.

Interes i briga Europe da očuva živim svoja ruralna područja vidljiva je i u množini istraživanja koja se obavljaju i koja su podloga svakom zahvatu u društveno, demografski, gospodarski i prostorno osjetljivo ruralno tkivo.

Zanimljivo komparativno istraživanje ²⁹ provedeno u zemljama Zajednice (spominjemo samo jedno čiji nam rezultati mogu biti relevantni) pokazuje da su zemlje s visokom agrarnom napućenošću, s velikim udjelom poljoprivrede u gospodarstvu, s razmrvljenim posjedom, s nemoderniziranom poljoprivredom slabije razvijene i da je njihov bruto proizvod znatno manji od ostalih zemalja Zajednice. Dakle, postoji Europa s visokim i Europa s niskim vrijednostima tog pokazatelja. Moguća je i prilično precizna podjela na sjevernu i mediteransku Europu. Zaključak cjelovite analize više je nego jasan: *da bi periferija bila živa, nužno je da se socijalno i gospodarski diversificira, da se u razvoju ne oslanja samo na poljoprivredu.* Drugim riječima, država čija je ruralna periferija slaba ne može biti bogata i napredna zemlja.

Iz podataka o uspjesima u poljoprivredi, posebice u »starim« zemljama Unije, ne vidi se jasno izmijenjen položaj njihovih seoskih područja. Agrarna politika nije bila jedini oslonac ruralnom razvitku. On se temeljio (i dalje se temelji) na heterogenizaciji gospodarske strukture, ovisnoj ponajprije o endogenim razvojnim mogućnostima. Svakako, i u »starim« zemljama Unije još ima nerazvijenih rural-

27 *Idem*, str. 54.

28 Autori su izračunali da poticaj poljoprivredi prema njihovu prijedlogu ne bi Zajednicu koštao više nego danas (današnja »cijena« agrarne politike je 35 milijardi ecua). (*Idem*, str. 54.)

29 Dio podataka objavljen u: Malassis, L. (1991.), *L'agriculture dans l'activité économique et dans l'espace: deux modèles d'interprétation. Économie rurale*, br. 202-203, str. 4-9.

nih krajeva, s tradicionalnom društvenom i gospodarskom strukturom, suočenih s neprekidnim smanjivanjem broja stanovnika, s problemom starog stanovništva, sa socijalnim problemima i ostalim značajkama depresivnih područja. Širenjem EU, u njoj su se zatekle zemlje s velikim i zapuštenim ruralnim područjima, sa strukturalno neusklađenom poljoprivredom, koju tek čeka razdoblje mukotrpne prilagodbe zajedničkoj poljoprivrednoj politici. Relativno velik društveni i gospodarski značaj što ga poljoprivreda ima u ruralnom području novijih članica EU jedan je od uzroka zaostajanja tih područja. Analiza razvijenosti poljoprivrede i ruralnih područja čini transparentnim nacionalni razvojni koncept. Loše stanje upućuje na loše postavljene ciljeve, na njihovu nedovoljnu razrađenost, na greške u ostvarenju i sl. Tome je pridonijela i protekcionistička agrarna politika Zajednice. Prostorno nejednačen razvitak u praksi znači da su područja gradova i zone njihova utjecaja kudikamo razvijeniji od ruralnih područja.

Neutralna Švicarska, koja je ostala izvan formalnih integracija, vodi svoju poljoprivrednu politiku, koja je posve u službi održavanja i napretka ruralnih, posebice visinskih područja (70% ukupne površine).³⁰ Na planinskom području je 37% svih gospodarstava i trećina aktivnih poljoprivrednika. Švicarski gospodarski i financijski sustav je liberalan. Međutim, kad je riječ o poljoprivredi, evo što je zapisano u saveznom ustavu: »Konfederacija uzima za pravo, derogirajući ako je potrebno principe slobode u trgovini i industriji, da propiše odredbe kojima će sačuvati snažnu seljačku populaciju, osigurati proizvodnost poljoprivrede i konsolidirati seosko vlasništvo«. Prvi zakon o zaštiti poljoprivrede u Švicarskoj datira iz 1893. Da za Švicarcima nije stoljeće protekcionističke poljoprivredne politike, ona danas ne bi bila svjetski primjer prosperitetnog, dobro oblikovanog i sačuvanog ruralnog prostora. Nije još ujednačen prihod dolinskih i visinskih poljoprivrednih gospodarstava, ali mnoge mjere koje poduzima švicarska vlada nastoje u tom smjeru (neposredne subvencije, kompenzacijska pomoć manjim gospodarstvima, krediti s 0% kamata i sl.).

Oživljavanje ruralnog ili regionalnog gospodarstva može se ali ne mora vezivati uz poticaj napretku općeg gospodarstva. Prostorno ravnomjeran razvitak cilj je svake moderne gospodarske politike. U Hrvatskoj je nekoliko depresivnih regija koje se mogu oživjeti jedino intenzivnom dugotrajnom proruralnom politikom, koja će, osim poljoprivrede poticati i ostale djelatnosti.³¹

U hrvatskoj poljoprivredi malog posjeda koja je preživjela sve prepreke socijalističkog sustava uglavnom nema kapitala kojim bi ta poljoprivreda poboljšala proizvodne kapacitete, dakle, okrupnila posjed, povećala stočni fond, opskrbila

30 Prosječna veličina poljoprivrednog gospodarstva u Švicarskoj je 10 ha. Ukupno ima 125.000 gospodarstava. Na njima je zaposleno 180.000 aktivnih (6% od ukupnog aktivnog stanovništva). Ukupna obrađivana poljoprivredna površina iznosi 1,08 milijuna ha. Tome valja dodati 613.000 ha ekstenzivnih visinskih pašnjaka. Manje od 20 ha površine ima 85% švicarskih gospodarstava, a pripada im 55% korištene poljoprivredne površine. Stopa smanjivanja aktivnog poljoprivrednog stanovništva vrlo je visoka. Podaci su iz 1980. Navedeno prema: Bazin, G. i Barjolle Dominique (1990.), *La politique de la montagne en Suisse. Quelques enseignements pour la France. Économie rurale*, br. 197, str. 4.

31 C. Barberis sažimlje dvadesetogodišnje rezultate raznovrsnog ulaganja u talijansku provinciju čemu je pridonijela i poticajna regionalna politika: »Od egzodusne do imigracijske seoske sredine. Od seoske inercije do inicijative. Od ruralnosti obilježene duhom poraza do ruralnosti spremne na osvajanje: riječju, takva je evolucija talijanske provincije počevši od 1970«. (Barberis, C. i Dell'Angelo, G. G. /ur./: *Italia...*, op. cit., str. 5.)

se strojevima. Bila je to poljoprivreda preživljavanja, iz koje je odlazio svatko tko je mogao. Posljedice ratnih stradanja, naročito po ruralni svijet, a u njemu posebno po poljoprivredno pučanstvo koje je ionako bilo oslabljeno dugotrajnim nepoticaјnim prilikama, neće ni lako ni brzo biti prevladane. Veliki strukturalni zaostatak hrvatske poljoprivrede, lutanja u proizvodnji, ostarjela poljoprivrednička populacija, neprimjerena (ili možda netransparentna) i neučinkovita agrarna politika koja ne zna koga, kako i u kojem smjeru poticati u svrhu poljoprivrednog razvitka, prepreke su bržem agrarnom i ukupnom ruralnom napretku.

U prihvaćenoj hrvatskoj poljoprivrednoj politici obiteljsko gospodarstvo zauzima glavno mjesto.³²

Strategija (1995.) eksplicitno isključuje ideologizirani pristup selu, što je lakše reći nego ostvariti. Na nekoliko ključnih mjesta (predgovor, uvod) spominje ruralni prostor i njegov razvitak, ali sama strategija ne izlazi iz uskog agrarnog okvira. Ostaje dojam da se selo spominje samo u prevladanoj sintagmi »selo i poljoprivreda« i da se redaktori nisu odmakli od vremena kad su to bili gotovo sinonimi.

U hrvatskoj poljoprivredi razvija se nova podjela. Više nije riječ o suprotstavljenosti društvenog i privatnog sektora, već o polariziranim interesima malih i velikih poljoprivrednih gospodarstava (još »nepretvorena« poduzeća također imaju vlasnika – državu, tj. privatna su). To je situacija koju koherentna agrarna politika mora pratiti i uvažavati na razini općih ciljeva i neposrednih mjera. Nema poljoprivrede koja nije strukturirana, u kojoj nema raspona od posve sitnih do golemih gospodarstava, a unutar toga gospodarstava različitih proizvodnih usmjerenja, od svaštarske poljoprivrede do usko specijaliziranih proizvodnji. I sva su na svoj način korisna ukupnoj poljoprivredi ili su korisna iz nekoga drugog razloga. Struktura mora biti uravnotežena, a ako nije, agrarna politika mora je nastojati uravnotežiti. Ako se dogodi da prevladavaju sitna gospodarstva i da njihov broj biva veći, ili da se zemlja koncentrira u sve manjem broju sve većih i većih posjeda, onda to nije uravnotežena struktura.

Što za Hrvatsku znači *uravnotežena struktura*? Postavljanjem samog pitanja pokazujemo da na agrarnu strukturu ne gledamo tehnički ili »produktivistički«. Ona je rezultat mnogih čimbenika izvan proizvodnje, pa je i njezino »uravnoteženje« ili svjesno usmjeravanje zadatak vrlo složenih i usklađenih zahvata, mjera, instrumenata. Pritom valja poći od toga da je Hrvatska mala zemlja neuobičajenog oblika, s velikim graničnim područjima, s različitim klimatskim zonama; da političko-civilizacijski pripada srednjoj Europi i Sredozemlju,³³ što je utjecalo na oblikovanje posjedovne i proizvodne strukture. Hrvatska su sela mala, ruralne zone neravnomjerno su naseljene. U nas ima nizinskih i planinskih krajeva, mnoštvo otoka. Ne postoji usvojena strategija razvitka ruralnih područja, iako ona čine gotovo 90-ak % ukupnog nacionalnog teritorija. Ovako raznolikoj hrvatskoj slici nužno odgovara i raznolika agrarna struktura. Hrvatskoj nedostaje veći broj obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava srednje veličine, koja su prema mnogim

32 Obiteljska su gospodarstva i u prošlom državnom sustavu bili temeljni oblik organizacije proizvodnje, ali u agrarnoj politici nisu zauzimali temeljno mjesto.

33 Maja Štambuk, Croatian Rural Space: Between Mediterranean and Central Europe. A Few Keywords, u: V. Šakić, Lj. Kaliterna Lipovčan, (ur.) (2001.), *European Integration for the 21st Century*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

iskustvima i najvitalnija gospodarstva, jer racionalno raspoređuju raspoloživu obiteljsku radnu snagu.

Koji su »drugi razlozi« za postojanje i poticanje svih tipova gospodarstava? Sociolozi imaju jednu prednost (netko bi to nazvao nedostatkom) da problem djelatnosti promatraju sa šireg motrišta. Za sociologe, *poljoprivreda je uvijek bila više od djelatnosti*. U vrijeme kad su malom obiteljskom posjedu bila nametnuta industrijska mjerila proizvodnosti, organizacije, ukupne efikasnosti, sociolozi su, istražujući selo i seosko domaćinstvo s gospodarstvom, činjenicama dokazivali specifičnost poljoprivredne obitelji. Poljoprivreda je način života više od svake druge obiteljske djelatnosti. Ona na specifičan način oblikuje obitelj, odnose u obitelji, njeguje određeni sustav vrijednosti. Selo je također specifična socijalna zajednica, koja je otvorena unutar sebe, a zatvorena prema vanjskom svijetu. Posjed, odnosno posjedovanje zemlje, osnovica je socijalnog strukturiranja unutar sela i važan čimbenik socijalne dinamike. Nije bez utjecaja na socijalni status obitelji i njezinih članova ima li obitelj dva ili dvadeset hektara.

Različite grane poljoprivrede, različiti organizacijski modeli, različite kombinacije djelatnosti različito utječu i na izgled i zdravlje okoliša. I zato kad se takne u poljoprivredu, pokrene se cijeli val različitih promjena. Te promjene jednim dijelom mogu se pretpostaviti, pa se one nepovoljne mogu izbjeći.

Hrvatska se svojom strategijom razvitka poljoprivrede opredijelila za obiteljsku poljoprivredu kao dominantnu u strukturi poljoprivredne proizvodnje. Poznavajući agrarnu strukturu, evidentno je da se opredijelila i za podupiranje manjih posjeda, jer takav jest aktualni hrvatski obiteljski posjed. Razvitak poljoprivrede ne može se temeljiti na takvoj agrarnoj strukturi, pa stoga jedan od temeljnih razvojnih ciljeva mora biti njeno poboljšanje. Međutim, početne poticajne razvojne mjere i instrumenti moraju uvažavati sadašnje stanje, moraju ostaviti mogućnost gospodarstvima da se pokušaju prilagoditi novim uvjetima i pomoći im da na nov način planiraju napredak i domaćinstva i gospodarstva. U strukturi poljoprivrednih gospodarstava svoje korisno mjesto imaju i ona najmanja. Ako zanemarimo njihov prinos nacionalnoj poljoprivrednoj proizvodnji, ostaje njihov vrlo veliki društveni, demografski, ekološki i kulturalni značaj. Posebice se obiteljski posjed, makar bio i mali,³⁴ mora promatrati kroz važnost koju ima za obiteljsko domaćinstvo koje na njemu živi, u gospodarskom i psihološkom smislu.³⁵

Mnogo je malih gospodarstava u rukama mješovitih kućanstava (s dvojnim izvorom prihoda, poljoprivrednim i nepoljoprivrednim). Njihovu višestruku korisnost »otkrile« su mnoge razvijene zemlje, pa su i za njih (obično je riječ o mješovitim gospodarstvima u nerazvijenim područjima) odredili poticajne mjere.

34 M. M. Turner, istražujući engleski mali posjed, koji uopće nije usporediv gotovo ni u jednom elementu s našom situacijom, ali spominjemo članak i kao stav prema malom posjedu, zaključuje da tom posjedu ne smijemo prići isključivo s dohodovnog stajališta, kao ni sa stajališta prilagodbe agrarnih struktura izmijenjenim općim društvenim i gospodarskim prilikama. Valja ga promatrati kao specifičnu sastavnicu ruralnog društva koja može pridonijeti gospodarskom napretku seoskih regija. Martin M. Turner (1991.), *Very small farm holdings and the rural economy. Sociologia ruralis*, br. 1, str. 72-81.

35 Problem veličine obiteljskog poljoprivrednog posjeda nije samo problem poljoprivredne struke, već prije svega vrlo osjetljiv dio strateške odluke o tipu razvitka hrvatskih ruralnih sredina.

Podupirući ta gospodarstva poljoprivredna politika podržava njihovu važnost za opći napredak sela i tako se djelatno uključuje u ruralnu politiku. Redukcionizam u agrarnoj politici sve manje je poželjno razvojno polazište.³⁶

Poljoprivreda nije strateška djelatnost samo zato jer proizvodi hranu, već i zato što najneposrednije čuva i održava živim i cjelovitim nacionalni prostor. Zato je poljoprivredu teško, a i neprimjereno gurati u produktivistički model bez ostatka. Stoga su naponi razvijenih zemalja usmjereni na to da se seljaci sačuvaju i da se selo promatra s aspekta općih ciljeva ruralnog razvitka.

Srpskom okupacijom hrvatskog teritorija 1991. za neko vrijeme bile su smanjene poljoprivredne površine i poljoprivredna proizvodnja.³⁷ Proizvodnja je znatnije smanjena, jer se zbog ratnih uvjeta nije moglo proizvoditi ni na dijelu neokupiranih površina. Osim toga, velik broj seljaka nalazio se u ratnim postrojbama. Mnogi pokazatelji, koliko god bili neprecizni, pokazuju da je hrvatska poljoprivreda na velikom području naglo ostala bez zemlje, bez radne snage, bez stvarne javne potpore.³⁸ Također, nerijetko se zaboravlja da je ona dio cjelovita projekta razvitka zemlje. Takvim pristupom gube i poljoprivredna proizvodnja i ruralna područja.

Kako Europa prenamjenjuje poljoprivredne površine

Problem prevelike proizvodnje poljoprivrednih proizvoda u zemljama EU (koje inače imaju zajedničku poljoprivrednu politiku) rješava se različito. U procijepu između obveznog smanjivanja proizvedene količine prehrambenih proizvoda i nužnosti da se održe poljoprivredne djelatnosti i sačuva vitalnost ruralnih područja, primjerice u Finskoj, predlaže se ekstenzifikacija poljoprivredne proizvodnje i usmjeravanje prema neprehrambenim proizvodima, rast udjela silvikulture (npr. proizvodnja sadnica drveća) na poljoprivrednom gospodarstvu. Najveći otpor finski seljaci pružaju pošumljavanju obradivih površina i najmanje ih je spremno na taj način udovoljiti zahtjevima zajedničke agrarne politike.³⁹

Problem viškova poljoprivrednih proizvoda europske zemlje nastoje riješiti dijelom smanjenjem oraničnih površina. Nekoliko je načina na koje to rade. Pritom *osobitu brigu poklanjaju očuvanju krajolika*. U našim uvjetima, dakle, ne u uvjetima prevelike proizvodnje, njima se možemo koristiti u regijama u kojima

36 Puljiz, V.: *Ljudski faktor i...*, op. cit., str. 15.

37 Ukupne poljoprivredne površine spale su na 71%, a obradive na 74% predratnog razdoblja. Ukupne poljoprivredne površine društvenog sektora smanjile su se na 65% predratnih površina, a privatnog sektora na 74%.

38 Kao važan pokazatelj stanja u stočarstvu navodimo kretanje broja goveda na seljačkim gospodarstvima koji je smanjen u razdoblju 1990.–1996. za 36%, a na društvenom za čak 70%. Osim neposrednih ratnih šteta u tim brojkama možemo očitati i tendenciju »seljenja« govedarske proizvodnje sa društvenih na privatna gospodarstva. Uvijek je na seljačkim gospodarstvima bilo između 70 i 80% svih goveda. Sudeći po najnovijim podacima, vrlo će brzo seljak preuzeti sve govedarstvo. Zabrinjavajuća je, međutim, tendencija smanjivanja apsolutnog broja goveda. Ona su u posljednjih desetak godina prepolovljena.

39 Selby, J. A. i Petajisto, L. (1995.), Attitudinal aspects of the resistance to field afforestation in Finland. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 67–92.

se zbog intenzivnih depopulacijskih procesa ne može organizirati »normalna« poljoprivredna proizvodnja, dakle u krajevima s »društvenim ugarom«.

Pošumljavanje. Koristi se dobro zemljište, okrupnjeno. Zato su male napuštene i razbacane parcele neprimjerene toj metodi. *Ekstenzifikacija.* Uvjeti su različiti za različite krajeve, pa da bi bili postignuti zadovoljavajući gospodarski rezultati potrebno je za svaku regiju posebno donijeti uvjete ekstenzifikacije. Nužne su velike parcele. *Ugar.* Pridobiti poljoprivrednike da obrađuju ali ne i da proizvode (»obrađeni ugar«). Koliko god država nadoknađivala, u tom slučaju, ipak seljak mora pristati na manji prihod.⁴⁰ Osim toga, taj je način smanjivanja proizvodnje vrlo skup. Stoga su neke zemlje, primjerice Francuska, odlučile zasijati travom najprije zemlju s niskim prinosima žitarica (»pašnjački ugar«). *Nepoljoprivredno korištenje.* Gradnja auto-cesta, ponuda sadržaja za provođenje slobodnog vremena: površine za lov, golf, skijanje i skijaško trčanje, šetnje po prirodi. Prostore namijenjene dokolici valja održavati, tj. obrađivati, pa seljaci tako postaju vrtlari prirode (ako prethodno ne odu).⁴¹ *Dogovorno upravljanje prostorom.* U svakoj i najmanjoj regiji postoji problem napuštene zemlje s kojom se mora znati što učiniti. Lokalnu akciju tada valja usmjeriti prema traženju rješenja i s tim ciljem proučiti strukturu poljoprivrednog zemljišta, pronaći u regionalnim dokumentima o prostornom uređenju i razvitku moguće poticaje obnovi trgovine, obrta i turizma. Lokalnom solidarnošću valja oživjeti poljoprivredna gospodarstva prilagodivši ih postojećim sociogospodarskim uvjetima i sačuvati ruralni život usmjerivši ga prema poljoprivredi, šumarstvu, »privredi« dokolice. Da bi lokalni razvitak bio olakšan, nadležna ministarstva (poljoprivrede, razvitka, gospodarstva, turizma) moraju ublažiti uredbe, donijeti neke poticajne mjere i sl.⁴²

Koncept održiva razvitka nudi određena »zelena« rješenja, po svemu sudeći prijelazna, koja će omogućiti ostvarenje »ekološkog« društva.⁴³ Takvo bi društvo znalo na najbolji način, smatra se, preuzeti pozitivna iskustva iz dosadašnjeg razvitka. Smanjilo bi odnos zavisnost-dominacija na mjeru koja bi ipak omogućila funkcioniranje složenog višedimenzionalnog svijeta, a povećalo autonomiju »unutar mreže temporalne i prostorne međuzavisnosti«. Govori se i o konceptu bioregije, kao obliku društvene organizacije.⁴⁴

Selo više nikada neće biti samo poljoprivredno ni sinonim za poljoprivredu. Hrvatsko se selo deagrariziralo na način i u mjeri koju su određivali agrarna i gospodarska politika socijalističkog sustava. Iz tog razdoblja izišlo je s mnogim krhkim obilježjima koja otežavaju brži razvitak. Takve prilike u ruralnom području upućuju agrarnu i ruralnu politiku na zajedničko djelovanje.

40 Za seljaka je teško prihvatljivo već i to da njegov prihod, dohodak ne ovisi o njegovu znanju i trudu, kao i trudu cijele obitelji.

41 Da je svijest o potrebi uređenja krajolika prodrila i u naše ruralne krajeve svjedoči odgovor našeg ispitanika na Žumberku: »Ja povremeno pokosim bilo čiju livadu da ne zaraste u trnje.« (Kašt)

42 Coutenet, J.: *Quel avenir pour l'espace rural...*; op. cit., str. 103-106.

43 Zanoli, R. (1995.), *Agricoltura, sviluppo rurale e ambiente*, u: *Lo sviluppo del mondo rurale: problemi e politiche, istituzioni e strumenti*. Bologna: Istituto nazionale di economia agraria, str. 241.

44 *Idem*, str. 242.

Revitalizacija hrvatskoga ruralnog svijeta

Mala seoska društva funkcioniraju i prema unutra i prema vani čvrsto oslonjena na sentimentalne veze sa susjedima i svojim udaljenim potomcima. Susjedi i rodbina u novijoj su povijesti hrvatskog sela često bili i jedini oslonac. Ponekad gruba ljuštura pod kojom se skrivaju osjećaji i strogo protokolom omeđeno pokazivanje osjećaja teško je istraživati kvantitativnim metodama. Zato se uobičajenim pristupom dokraja i ne mogu objasniti neki postupci, neka ponašanja, pa ni neki podaci. Da bi tko razumio seosku sredinu, temelje i način njezina funkcioniranja, nije dovoljno samo objektivno analizirati kvantitativne činjenice.

Zbog nepostojanja sustavnog modela ruralnih promjena u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata hrvatsko selo je lutalo u potrazi za odgovorima i mogućim rješenjima. Seljani su se nastojali dokopati nekog radnog mjesta u udaljenoj gradskoj industriji, kasnije u zapadnoeuropskim gradovima ili u prekomorskim zemljama. Oblikovali su se deagrarizirani ili djelomično deagrarizirani načini samopomoći i preživljavanja. Kombinirale različite djelatnosti temeljene na (u početku) slabim obrazovnim temeljima i isključivo poljoprivrednom iskustvu. Ruralni svijet trošio se prirodno i mehanički. Kroz sve to vrijeme na djelu je, kao globalna razvojna matrica – modernizacija, složen sustav različitih procesa koji su mijenjali postojeće i dostizali postavljene razvojne ciljeve. Unutar toga razvojnog sustava, ruralni prostor bio je prostor modernizacijske logistike. Takav položaj onemogućavao je seoskoj socijalnoj zajednici da u transformaciji slijedi svoju razvojnu logiku. Selo se urbaniziralo, industrijaliziralo, deagrariziralo, sekulariziralo, moderniziralo, ali sve prema kriterijima urbanog i globalizirajućeg. Sraz ruralnih uvjeta i urbanih mjerila razvitka rezultirao je kontradiktornostima u društvenim mijenama hrvatskoga ruralnog svijeta. Ali to se i drugdje događalo. Hrvatska je posebnost tek ta što štetnost takva tipa transformacije, iz različitih a prije svega ideološko-političkih razloga, nije na vrijeme uočena.

Posve je zanemarena činjenica da je razvitak ruralnih područja temelj gospodarske i društvene kohezije zemlje i da odluke oko izbora modela i razvojnih projekata treba smatrati strateški važnim i da ih treba pažljivo stručno i znanstveno pripremiti.

Kako odabrati model razvitka za ruralna područja? Kojim se kriterijima voditi? Koje ciljeve postaviti? Taj bi model ponajprije morao nastojati da se optimalno valorizira prostor kako bi prirodno, gospodarsko, kulturno, naseobinsko i svako drugo nasljeđe našlo svoje pravo mjesto u razvojnom predlošku. Istovremeno, to je model koji je ekološki osjetljiv i neće proizvoditi ni druge negativne posljedice kao u konceptu intenzivnog industrijskog razvitka. Kriterij koji je bio strukturalno neimmanentan bivšoj razvojnoj matrici, a koji bi u »novom« konceptu svestrane afirmacije ruralnog bio na prvome mjestu, jest *socijalno održiv razvitak*. Riječju, razvitak koji bi seosku socijalnu zajednicu učinio i održao sposobnom da preuzme ulogu razvojnog aktera ravnopravnog u dijalogu s drugim jačim akterima.

Glavni stup oživljavanja i napretka seoskih područja je *domaće stanovništvo*. I ono je odgovorno za vlastiti razvitak. Prvi do njih na svoj način su *odseleni*. U odnosu između onih koji su ostali u selima i odseljenih sa svim njihovim potencijalima velika je neiskorištena energija koje često nedostaje ruralnoj zajednici, pa su

stoga odseljeni važan podupirač razvojnih procesa, koje valja primjereno aktivirati i usmjeriti.⁴⁵ Pritom se ne pretpostavlja da se oni (svi) moraju vratiti. *Država* je treći oslonac, koja usmjerava ruralni razvitak ravnotežom između ponude poljoprivrednog i nepoljoprivrednog posla. Koliki će teret podnijeti pojedini stupovi ovisi o mnogim čimbenicima i činjenicama: o prilikama u (pojedinom) ruralnom području, o strategiji ruralnog razvitka i ruralnoj politici, o spremnosti da se zainteresirani zajedno založe za prosperitet kraja. Itd. Zainteresirani bi trebali biti svi.

Uravnotežen razvitak svih dijelova zemlje, koliko je to moguće, traži promjene smjera i intenziteta modernizacijskih procesa. Ponajprije bi trebalo (složenim mjerama) *zaustaviti proces urbane koncentracije*, a potom ga usmjeriti prema ruralnom povratku kao glavnom preduvjetu obnove i napretka ruralnog svijeta. Hrvatska ima sve manje stanovništva i nužno je optimalno ih rasporediti u prostoru.⁴⁶

U sedamdesetim je godinama postalo očigledno da je postojeći razvojni koncept u krizi. Temeljen na (paleo)industrijskoj paradigmi, nije bio u stanju izbjeći glomazne sustave, a ti su, ostavljajući sada po strani ostala obilježja takva tipa industrijalizacije, posve neprikladni demografskoj, socijalnoj i gospodarskoj situaciji u seoskoj sredini. Takvu konceptu nije imanentna prilagodljivost pojedinačnim, specifičnim prilikama i zahtjevima. Stoga je inzistiranje na njemu pokazalo svu štetnost po ukupni razvitak, naročito s gledišta prostorne ravnomjernosti razvoja. U relativno maloj zemlji takav je koncept nužno pridonio »neprirodnoj« koncentraciji stanovništva: u nekim su područjima građene tvornice, a iz drugih su dovođeni radnici. Zakašnjele promjene u tipu industrijalizacije, a bez koncepta socijalne, demografske i gospodarske obnove emigracijskih i već depopuliranih područja, dovele su do toga da je već u razdoblju 1971.–1981. bitno oslabljena veza »agrarnosti« pojedine regije s emigracijskim ponašanjem stanovništva.⁴⁷ Sve više je regija s manjkovima u poljoprivrednoj radnoj snazi. Tako taj najvažniji strukturalni segment, koji drži krov ruralnosti, postaje sve slabijim (»nekvalitetnijim«) razvojnim osloncem.

U industrijaliziranim regijama (primjerice područje Grada Zagreba i Županije zagrebačke⁴⁸) najčešće se sudaraju poljoprivreda i industrija. Bez pokušaja i bez podloge u temeljnom konceptu razvitka da ih se učini komplementarnim. Ili

45 Odseljeni su često najslabiji podupirači kad je u pitanju opći razvoj, ali su najjači oslonac obitelji. Neka istraživanja međunarodne migracije pokazala su, naime, da se novci koje šalju emigranti koriste prije svega za gradnju kuća i druge vrste potrošnje, a manje za poslovne investicije. Povratnici ne postaju odmah i poduzetnici. Reichert, koji je istraživao povratničko ponašanje egipatskih vanjskih migranata, smatra da bi država različitim mjerama mogla te novce usmjeriti prema ruralnom razvitku. (Reichert, C. /1993./, *Labour migration and rural development in Egypt: a study of return migration in six villages. Sociologia ruralis*, br. 1, str. 42-60.)

Hrvatskih je građana na radu u inozemstvu i članova njihovih obitelji 1991. bilo 254.856. (Nisu uključeni oni koji su radili u drugim zemljama bivše države.) U odnosu na 1971. bilo ih je 12% manje.

46 Courgeau ističe ulogu unutarnjih migracija u renesansi seoskih općina. On je, analizirajući migracije, ustanovio da je međunarodna migracija usmjerena pretežito prema urbanim zonama, a unutarnja prema domaćim ruralnim područjima. (Courgeau, D.: *Déconcentration urbaine et...*, op. cit., str. 92-96.)

47 Lajić i Šterc iznijeli su na temelju analize popisnih podataka »da je slaba povezanost ($r=0,547$) između udjela poljoprivrednog stanovništva pojedinih općina 1971. i veličine selidbenog salda za posljednje međupopisno razdoblje«. (Lajić, I. i Šterc, S. /1990./, *Migracijska bilanca općina Hrvatske u razdoblju 1971.-1981. Sociologija sela*, br. 107-108, str. 25, Zagreb.)

48 Štambuk M., Župančić, M. i Kelebuš, I.: *Županija zagrebačka...*, op. cit., 160 str.

je (paleo)industrija (fizički teška, stručno-kvalifikacijski nezahtjevna, glomazna, zagađujuća, s niskim plaćama) ili je (paleo)poljoprivreda. Između njih su seljaci-radnici u napornoj najtradicionalnijoj kombinaciji, bez izbora. Nova radna mjesta uglavnom zaobilaze ta područja, pa umjesto da se nastoji zadržati pučanstvo, ono se preseljava u grad ili ondje ostaje nakon završenog školovanja. U Zagrebačkoj županiji, i drugim područjima oko jakih industrijskih središta, uvijek postoji po nekoliko devitaliziranih područja, sa slabim izgledima da se procesi preokrenu u suprotnom smjeru, osobito izostanu li projekti cjelovita razvitka tih područja i ne osiguraju li se za njihovu realizaciju golema i dugoročna ulaganja.

Kao dio opće gospodarske restrukturacije, Hrvatsku čeka zadaća i prostorne restrukturacije. Bez toga, teško je očekivati veću učinkovitost napora usmjerenog na sustavno oživljavanje ruralnih područja.⁴⁹

Depopulacijski hrvatski krajolik

Hrvatska je već dugo suočena sa svim depopulacijskim osobitostima velikih područja, ali nije reagirala na primjeren način. Dugo trajanje tog štetnog, devitalizirajućeg procesa neposredno negira koncept održiva razvitka, koji naglasak stavlja na napredak koji u svakom svom cilju uvažava život. Bilo da vodi ka poboljšanju uvjeta života, kvalitete življenja, sretnijem životu, izvjesnijem životu za naraštaje koji dolaze i dr.⁵⁰

U Hrvatskoj nema ruralnog područja za koje se može ustvrditi da je primjeren razvijeno. Zato Hrvatsku čeka golem i složen posao revitalizacije, rekonstrukcije, rekompozicije (diversifikacije) seoskih zajednica i cijeloga prostora. U 1981. već je 80% ukupne površine Hrvatske bilo zahvaćeno depopulacijom, ili 88,5% svih sela. Veza između depopulacije i društveno-gospodarskog nerazvoja jaka je i obostrano pothranjujuća.

Kao posljedica dugotrajnih negativnih tendencija⁵¹ i Domovinskog rata, u Hrvatskoj se šire nerazvijena ruralna područja. Stanovništvo u tim područjima trpi sve veće siromaštvo, što će dalje poticati odseljavanje. S druge strane, zapuštena i zaboravljena područja neće privući nikoga. Primarni cilj razvitka tih dijelova zemlje je da se uspostavi demografska, gospodarska i društvena ravnoteža. Za područja »duboke provincije« teško je pronaći način da se održi ljudska aktivnost. Najvjerojatniji gospodarski oslonac je poljoprivreda, obilato subvencionirana i ponegdje kombinirana sa specifičnim lokalnim izvorima ili potrebama, primjerice, seoskim turizmom ili potrebom obrane zemlje i sl.

U Hrvatskoj je već odavna vezanost za zemlju sve manje proizvodno motivirana: ona je mnogima emocionalna veza s korijenima, kapital koji se čuva za slučaj

49 Vidjeti članak A. Gulića o razvojnim problemima jedne slovenske periferijske regije: Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne in nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*, br. 11-12/1996., str. 15-24.

50 Vidjeti opširnije u: Lay, V.: *Održivi razvitak i društvene promjene...*, op. cit., str. 1-18.

51 Za značajan i dobar pokazatelj kretanja stanovništva – migraciju (mehaničko kretanje stanovništva) i njegove sastavnice imigraciju i emigraciju, malo je novijih podataka. Pokretljivost stanovništva složen je društveno-gospodarski fenomen kojeg je teško promatrati i analizirati. O tome i općenito o migracijama i odnosu prema njima piše Alfred Sauvy u predgovoru knjizi Pierrea Merlina: *L'exode...*, op. cit., str. xi-xiii. Složenost migracijskih procesa vjerojatno je jedan od važnijih razloga zašto ih statističke službe izbjegavaju pratiti.

velike potrebe, ponekad iznajmljena nadopunjuje kućni proračun, nekad je temelj za projekt povratka rodnome mjestu, nekad obiteljskoj poljoprivrednoj tradiciji, itd. Nije nužno, tako je u nas, uz zadržavanje zemlje i sebe uz nju zadržati. Zato je moguće očekivati pogoršanje agrarne strukture u vlasničkom i proizvodnom smislu (jer je ta sprega još uvijek veoma značajna u našoj poljoprivredi). U selima će biti sve manje seljana i sve više neobrađene zemlje.

Prostor je jedna od determinirajućih sastavnica društvenog, gospodarskog i kulturnog identiteta sela. Svaka neadekvatna, nasilna i nepromišljena (egzogena i endogena) intervencija u taj uravnoteženi sustav, može izazvati neželjene posljedice na duži rok. Stoga je nužno voditi računa o obilježjima seoskog prostora pri svakoj pojedinačnoj ili cjelovitijoj razvojnoj aktivnosti, te o načinu i strukturi upravljanja razvojem.

Razvitak prostora oslanja se na (sve) njegove (endogene) ljudske i prirodne mogućnosti. Konceptcija »centričnog« razvitka zanemaruje ukupni prostor i potiče njegovu postupnu degradaciju. Obično se takav tip razvitka veže isključivo uz gospodarske efekte zanemarujući socijalne i kulturne implikacije, ili, može se reći, da ne odgovara konceptu »socijalno održiva« razvitka. Koncentracija, za koju se drži neupitnom da je pretpostavka rentabilnosti i racionalnosti (a ti su kriteriji često jedine vodilje razvitka), pretvara mala središta u srednja, neka srednja u velika i opet, na kraju, ovisno o brzini »napretka«, iz ruralnih prostora se izvlače ljudski i materijalni resursi, što ih degradira.⁵² Naravno da se svako selo ne može sačuvati ni kad bi se osobito željelo. Međutim, da bi ih bilo sačuvano što više, nužno je da taj cilj bude ugrađen na razini koncepta.

Odnos prema prostoru, koji uključuje i odnos prema lokalitetu i prema okolišu, lokalno je obojen i stoga se svakom određenom ruralnom prostoru pristupa diferencirano. Takav pristup sjedinjava pažljiv odnos prema ruralnome i najmanji rizik ulaganja, pa je utoliko najpreporučljiviji. Budući da je »depopulacija prevladavajući oblik demografskog razvoja seoskih naselja u svim makroregijama Hrvatske«⁵³ i da je, po svojim obilježjima i intenzitetu, nesporno štetan proces, postala je defavorizirajući čimbenik razvitka. Sljedeći čin takva razvitka je depopulacija krajolika ili depopulacijski krajolik,⁵⁴ obrasla nekadašnja polja, voćnjaci, putovi, urušene međe; sve se to »lijepo« vidi nakon požara.

Ipak, bez obzira na smanjen broj poljoprivrednika i poljoprivrednog stanovništva naša poljoprivreda sitnog posjeda, bez kapitala i oslonjena uglavnom na tradicionalna znanja, zapošljava nezanemarljiv broj ljudi, blizu 265.000 (industrija i rudarstvo su te godine, 1991.,⁵⁵ zapošljavali 434.100, promet i veze 105.700, trgovina 136.200, itd.). Poljoprivrednici čine 27,7% od ukupne ruralne aktivne

52 Iz sažetka studije *Demografski faktori razvoja* prenosimo sljedeći navod: »Zna se da je najsnažniji faktor rasta najvećih gradova Republike doseljavanje, a u recentnijim razdobljima je migracija iz manjih u veće gradove bila sve intenzivnija. Brzo je raslo jedino stanovništvo manjih gradova unutar gravitacijskih područja najvećih centara, a posebice zagrebačke urbane regije, te stanovništvo općinskih centara u kojima se razvila industrija.« (*Ljudski faktor u dugoročnom društveno-ekonomskom razvoju Hrvatske. Sintezna studija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1990., str. 15-16.)

53 Nejašmić, I.: *Osnovne značajke...*, op. cit., str. 39.

54 *Idem*, str. 45.

55 Nažalost, podaci Popisa 2001. još nisu dostupni detaljnim analizama.

populacije. Taj je podatak, kao i ostali kvantitativni svjedoci mijena u seoskim sredinama, na tragu promjena nastalih na periferiji globalnih modernizacijskih procesa, o čijoj se »kvaliteti« i utjecaju na opći razvitak zemlje nije sustavno vodilo računa.

Vanjski i unutarnji čimbenici koji su djelovali na hrvatsko selo potisnuli su poljoprivredu i osnažili izvanpoljoprivrednu zaposlenost seoskog stanovništva. Iznimno oskudna ponuda nepoljoprivrednih radnih mjesta u selima ograničavajući je čimbenik oživljavanja ruralne provincije. U seoskim općinama locirano je oko 14% svih industrijskih radnih mjesta.

Upravljanje razvitkom ruralnih područja susreće se s nekoliko problema: neki su organizacijske prirode, a neki se tiču izrade stručno-znanstvene osnove.⁵⁶ Već smo naglasili da je razvitku nekog ruralnog područja nužno prići »individualno« i cjelovito, vodeći računa o svim važnim sastavnicama lokalnog socijalnog i gospodarskog sustava, ne zanemarujući ili ugrožavajući jedno na račun drugoga. Dakle, pristup se ne iscrpljuje u sektorskom već je plurisektorski, vodoravno se a ne okomito organizira i vodi. Domaće stanovništvo glavni je oslonac i okvir razvojnog projekta.

Što se tiče upravne teritorijalne mreže nužne za efikasno upravljanje razvitkom, postojeći je općinski ustroj, pod određenim uvjetima, primjeren konceptu cjelovita i održiva razvitka. Probleme vidimo prije svega u nepostojanju općeg koncepta i iznimno slaboj stručnoj osposobljenosti ljudi na svim upravnim razinama: što je razina niža, to su prilike sa stručnjacima obrazovanim za razvitak slabije. Problem ruralnih područja u prvom redu su ljudi. Malo ih je u većini ruralnih krajeva i nedostatne su naobrazbe.

Skladni razvitak cijele države uključuje prosperitetan, zdrav i komforan život stanovnika ruralnog prostora. S tim ciljem valja onda poticati ostanak na selu, makar skromnim ali sigurnim, redovitim ulaganjem u životni standard na selu; dekurazirati odlazak radi odlaska (dakle, eventualno ga planirati i pripremiti); poticajnim mjerama usmjeravati gospodarske investicije prema ruralnim prostorima; poduzimati mjere u korist malih i srednjih poduzeća, naročito onih koji će zapošljavati žene i koji neće ugrožavati okolinu; pomoći poljoprivredi u regijama u kojima su dobri uvjeti za poljoprivrednu proizvodnju; pučanstvo obrazovati za razvoj; promicati temeljne vrijednosti našeg ruralnog nasljeđa, od duhovnih do materijalnih, popularizirati prednosti života u provinciji i njegovati afirmativniji odnos prema selu i seljacima; obogaćivati veze između sela i grada, izgrađivati odnos ravnopravnosti i međusobnog uvažavanja.

»Nova« ruralnost novi je tip seoske sredine, s izmijenjenim socijalnim sustavom u kojemu poljoprivredu nije glavni izvor prihoda lokalnog stanovništva. Industrijalizacija te djelatnosti i primjena rezultata drugih znanosti u proizvodne svrhe smanjuje površine potrebne za proizvodnju hrane, kao i broj ljudi za tu proizvodnju. *Poljoprivredno selo sve više postaje nepoljoprivredno selo.* U njemu se povećava broj radnih mjesta u industrijskim i uslužnim djelatnostima. U nekim europskim zemljama snažan razvitak doživio je kontinentalni turizam, koji se proširio izvan tradicionalnih kontinentalnih točaka, topličkih, klimatskih, zračnih

56 Defilippis, J.: *Upravljanje integralnim razvitkom...*, op. cit., str. 36-38.

i sl. lječilišta. Seoski i seljački turizam procvali su u zemljama koje su uložile u seosku infrastrukturu, cestovnu mrežu, porezne olakšice, jeftinije kredite.

Proces rekompozicije seoskog socijalnog sustava dugotrajan je i mukotrpan za sve sudionike, jer od svih traži prilagodbu. Ništa ne ostaje kako je bilo. Revitalizacija sela nije povratak davno komponiranoj seoskoj sredini, koja se snažno oslanjala na poljoprivredu i veliku obitelj i koja je nestala u razdoblju brze urbanizacije povezane s naglim rastom urbane industrije, već je oblikovanje novog društvenog i gospodarskog sustava, koji se u kulturnoj komponenti oslanja više na baštinu nego na suvremene kulturne tokove. Temelj specifičnosti sela ostaje poljoprivreda i obiteljsko gospodarstvo, bez obzira na to koliko je ono već izgubilo u dohodovnom smislu na važnosti za obitelj i za cijelu seosku zajednicu. S obiteljskom poljoprivredom kombinira se lepeza različitih izvora prihoda, pa je klasični primjer kombinacije u liku seljaka-radnika danas ustupio mjesto vrlo raznovrsnoj kombinaciji poljoprivrede i nepoljoprivrede u djelatnom i financijskom smislu. Ruralna industrija pretežito je manjih kapaciteta, pripada tzv. malim i srednjim pogonima. Isto se odnosi na zanatska i druga poduzeća u selu.

Hrvatsko urbano društvo razvijalo se u drugoj polovici 20. stoljeća sustavnije od ruralnog.⁵⁷ Pritom, vjerujući u svoju »savršenost« razvilo je cijeli sustav zanemarivanja seoskog svijeta počevši od stigmatizacije pa do fizičkog zatiranja, tako što se održavanje i kakvo-takvo ulaganje u tehničku i socijalnu infrastrukturu malih seoskih naselja proglašavalo neracionalnim. Pa su tako olako zatvarane škole, zdravstvene ustanove, nisu asfaltirane ni održavane ceste, nisu izgrađivani vodovodni sustavi, o kanalizaciji da se i ne govori, nije pomagana seoska amaterska kulturna djelatnost, itd.

Europa je davno osvijestila potrebu da se selo očuva kao samosvojna socijalna zajednica i životna i radna alternativa urbanom društvu. I kao mjesto na kojem se, ne sasvim drukčije nego u gradu, artikuliraju zahtjevi, aspiracije, postavljaju razvojni okviri.

U sustavu u kojem je Hrvatska bivala posljednje polovine stoljeća (pri tom ne zanemarujući prethodno razdoblje periferijske dvostrukosti), s ideološkom osnovicom prema kojoj je neupitan koncept dominacije društvenog sektora, na svoj je način »rješavano« seljačko, a samim tim i seosko pitanje, te sve razvojne dileme vezane uz seoski okoliš. Socijalistički poredak nije ponudio privlačnu alternativu za seljački i seoski svijet. Osim sela, zaostajala su i mala urbana središta okružena većim ili manjim ruralnim područjima i gubila snagu za autonomni razvitak, pa su postajali sve slabiji oslonac svojoj ruralnoj okolini. *Takav odnos prema ruralnom ipak nije iznjedrio promjenu konceptualizacije ruralnog prostora: ona je i dalje ostala isključivo agrarna.* Čini se da je vrijeme za novo, drukčije promišljanje ruralnosti.⁵⁸

57 Dugo je to bio krajnji cilj društvenog razvitka.

58 Uspješnost ili neuspješnost političke decentralizacije ovisit će, među ostalim, i o (ne)razvijenosti hrvatske periferije.

Literatura

- Barberis, C. i Dell'Angelo, G. G. (ur.) (1988.), *Italia rurale*. Roma-Bari: Ed. Laterza.
- Barbič, A. (1998.), Gospodarski proizvod regijskega parka Škocjanske jame na temelju lokalnih virov. *IB revija*, god. 32, br. 8-9-10, str. 26-38.
- Bazin, G. i Barjolle, D. (1990.), La politique de la montagne en Suisse. Quelques enseignements pour la France. *Économie rurale*, br. 197, str. 3-8.
- *Budućnost ruralnih područja*. Bilten Europske zajednice, edicija br. 4/1988. 169+4 str. (prijevod u rukopisu).
- Courgeau, D. (1991.), Déconcentration urbaine et renouveau du monde rural. *Économie rurale*, br. 202-203, str. 92-96.
- Coutenet, J. (1988.), Quel avenir pour l'espace rural français. *Études rurales*, br. 110-111-112, str. 103-106.
- Deflippis, J. (1993.), Upravljanje integralnim razvitkom ruralnog područja. *Sociologija sela*, br. 1-2, str. 35-39.
- Gulič, A. (1996.), Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne in nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*, br. 11-12, str. 15-24.
- http://europa.eu.int/comm/agriculture/rur/leaderplus/index_fr.htm
- Kroll, J. C. (1993.), Reforme de la PAC: une mesure d'urgence pour sauver l'élevage européen. *Économie rurale*, br. 216.
- Lajić, I. i Šterc, S. (1990.), Migracijska bilanca općina Hrvatske u razdoblju 1971-1981. *Sociologija sela*, br. 107-108, str. 25.
- Lay, V. (1992.), Održivi razvitak i društvene promjene – prilozi rekonceptualizaciji današnjeg tipa razvitka. *Socijalna ekologija*, br. 1, str. 1-18.
- *Ljudski faktor u dugoročnom društveno-ekonomskom razvoju Hrvatske. Sintezna studija*. Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1990., 130 str.
- Malassis, L. (1991.), L'agriculture dans l'activité économique et dans l'espace: deux modèles d'interprétation. *Économie rurale*, br. 202-203, str. 4-9.
- Nejašmić, I. (1986.), Osnovne značajke depopulacije u Hrvatskoj u razdoblju 1953-1981. *Sociologija sela*, br. 91-94, str. 33-50.
- O'Hara, P., *Rural Development in the 21st Century – A View from the Middle*, rukopis. Budimpešta, 4.-6. travnja 2002.
- Puljiz, V. (1983.), Ljudski faktor i ruralni razvitak Hrvatske. *Sociologija sela*, br. 79-81, str. 59-70.
- Ray, C. (2000.), The EU LEADER Programme: Rural Development Laboratory. *Sociologia ruralis*, god. 40, br. 2, str. 163-171.
- Reichert, C. (1993.), Labour migration and rural development in Egypt: a study of return migration in six villages. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 42-60.
- Sauvy, A. (1971.), u predgovoru knjizi Pierrea Merlina: *L'exode rural*. Travaux et documents. *Cabiers*, br. 59. Pariz: INED i PUF.
- Selby, J. A. i Petajisto, L. (1995.), Attitudinal aspects of the resistance to field afforestation in Finland. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 67-92.
- *Sociologia ruralis*, vol. 40, br. 2 (2000.) (tematski broj o programu LEADER).

- Štambuk, M., Župančić, M. i Kelebuš, I. (1995.), *Županija zagrebačka: stanovništvo i socijalnogospodarske pretpostavke razvitka*. Zagreb: Županija zagrebačka, 160 str.
- Štambuk, M. (2001.), Croatian Rural Space: Between Mediterranean and Central Europe. A Few Keywords, u: V. Šakić i Lj. Kaliterna Lipovčan (ur.), *European Integration for the 21st Century*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 191-206.
- Tracy, M. (1996.), *Država i poljoprivreda u Zapadnoj Europi, 1880–1988*. Zagreb: MATE.
- Turner, M. M. (1991.), Very small farm holdings and the rural economy. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 72-81.
- Veer, J. de, Mansholt, S. L., Veermann, C. P. i Van Dijk, G. (1993.), Dix points sur la politique verte: Propositions pour une nouvelle politique agricole plus responsable. *Économie rurale*, br. 216, str. 52-55.
- www.rural-europe.acidl.be/rural-fr/euro/pll.htm
- Zanolli, R. (1995.), Agricoltura, sviluppo rurale e ambiente, u: *Lo sviluppo del mondo rurale: problemi e politiche, istituzioni e strumenti*. Bologna: Istituto nazionale di economia agraria, str. 241.

OSVRT NA PROBLEME RAZVITKA HRVATSKIH SELA I SEOSKIH PROSTORA

Istražujući socio-demografske prilike u naseljima unutar Parka prirode Lonjsko polje suočili smo se s problemima koji, s varijacijama, pritišću cjelokupni hrvatski ruralni prostor. To su prije svega naglašeniji demografski problemi, teže gospodarske prilike, a i prirodni okoliš koji je vrijedan razvojni izvor i važna sastavnica ruralnog sociokulturnog identiteta sve je ugroženiji. Podatci prikupljeni objektivnim znanstvenim metodama i zaključci koji se tako donose naravno ne isključuju subjektivan odnos znanstvenika i istraživača prema postojećem stanju. I mi doista ne možemo a da se ne založimo za to da se postojeća ravnodušnost i pasivnost spram nerazvijenosti zamijeni razvojnim aktivnostima koje će se temeljiti na načelu ravnomjernog čuvanja i razvijanja socijalnog, kulturnog, gospodarskog i prirodnog sustava. Povijesna dimenzija razvojnih transformacija obvezuje na skrb prema baštinenom i obzir prema budućem. Posebice je to važno naglasiti kad se radi o zaštićenom području.

U posljednje vrijeme nesumnjivo raste osjetljivost na seoski krajolik. Vezano je to djelomice uz povećan strah od katastrofičnih predviđanja da Zemlju zagađujemo sve brže i gotovo ireverzibilno, pogotovu kad je u pitanju urbani prostor, i uz nadu da još uvijek nije kasno da barem seoski prostor sačuvamo u što zdravijem stanju. Ovaj je strah nesumnjivo prisutniji u gradskog stanovnika, dnevno suočenog (i više od seoskog) s najvidljivijim posljedicama nekontroliranog razvitka. Za razliku od gradskog krajolika, gdje se susreću tehnika i pojedinac, seoski krajolik mjesto je susreta malog društva i prirode. Iz njihova odnosa nastao je današnji krajolik, koji je više obrađena priroda, dakle više je poljoprivredni, humanizirani krajolik¹ nego što je posve prirodni. Često nije, nasuprot uobičajenom mišljenju, ni određen prirodnim supstratom. U svakom slučaju, gustoća stanovništva je niska, u graditeljstvu prevladavaju niži objekti, a u krajoliku prevladava zelenilo. Na takav izgled ruralnog prostora smo navikli. On je vrlo čitak, natopljen znakovima. U njemu se ogledava povijest kraja, kultura ljudi koji ondje žive, poljoprivredne kulture koje ondje uspijevaju, agrarna struktura, tip naselja, veličina obitelji, organizacija socijalnog života sela i za pozorna promatrača još mnoštvo toga.² U Hrvatskoj je krajolik još uvijek neistražen povijesni dokument. Nažalost, jedino što je u tom krajoliku »najglasnije« i dovoljno jasno jesu znakovi o nestajanju malih seljačkih društava: zapuštenost, prezrenost, zaraslost, ostaci nekadašnjih

1 Poljoprivredni krajolik, takav kakav danas poznajemo, oblikovao se u Europi oko 1000. godine.

2 Krajolik je u svijetu vrlo čest »objekt« istraživanja. Naravno, ne krajolik kao netaknuta priroda, već onaj agrarni, rezultat ljudskog djelovanja. Vidjeti primjerice: Bernadette Lizet, Francois Ravignan (u suradnji s Ingrid Calmettes, Marcel Chapuis): *Comprendre un paysage. Guide pratique de recherche*. Paris: Institut national de la recherche agronomique, 1987., 147 str.

poljoprivrednih kultura. A dobro bi bilo da je obratno. Jer, »tradicija u nekoj kulturi jest očuvanje reprodukcije potvrđenih odnosa prema okolišu u svakodnevici i simboličkih formi posredovanja prirode.«³

Gledamo li optimistički, možda možemo pronaći i pokoji razlog za zadovoljstvo što je hrvatski ruralni prostor takav kakav jest. Ali o tome na kraju teksta.

Hrvatsko selo, koje je posljednjih pedesetak godina neprekidno gubilo ukupno stanovništvo, a posebice poljoprivredno, i koje je zapuštalo poljoprivredne površine, danas izgleda drukčije nego na početku procesa agrarne depopulacije i seoskog egzodusa. Taj je proces vidljiv i u krajoliku.⁴ Znakovi koji ostaju za tim složenim socijalno-gospodarskim procesom ne moraju značiti dugotrajno neprekinuto stanje agrarne krize, ali svatko tko imalo zna o modernoj povijesti našeg sela, teško će se oteti tom zaključku. U svakom slučaju, bilo da kriza jest ili nije predmetom naše rasprave, hrvatski ruralni krajolik izgleda tako da je nužno što hitnije izmijeniti odnos sviju nas, a osobito vlasti, prema zemlji, barem prema onom njezinu dijelu koji se još uvijek katastarski vodi kao poljoprivredno zemljište, i prema selu kao mjestu života. Hoće li to biti novi (još jedan neučinkovit?) zakon o poljoprivrednom zemljištu ili neki drugi učinkovitiji sklop promišljenih socijalnih i gospodarskih mjera? Nije se teško opredijeliti za ovo drugo. Poljoprivreda je najvažnija komponenta ruralnog krajolika, ruralnog društva i ruralnog gospodarstva, pa o njoj najviše i ovisi budućnost ruralnog područja. Hoće li se o ukupnom ruralnom razvitku, stoga, voditi briga iz ministarstva poljoprivrede ili će organizacija (bolje rečeno koordinacija horizontalno postavljenih aktera ruralnog razvitka) biti drukčija i negdje drugdje, ovisi o dogovoru. Čini nam se da bi za Hrvatsku, iz nekoliko razloga, bilo učinkovitije odvojiti ta dva zadatka: razvitak poljoprivrede od ukupnog, integralnog razvitka sela. Najvažnijom nam se pritom čini teško osporiva činjenica da Ministarstvo poljoprivrede i poljoprivredna politika već dugo u Hrvatskoj nisu u stanju riješiti (teške) probleme same poljoprivrede i da u tom sektoru predstoji velik i dugotrajan posao. Poljoprivreda se tradicionalno u Hrvatskoj promatra i rješava izolirano od ostalih djelatnosti i to je, nužno, vodi u slijepu ulicu. Osim do neuspjeha u poljoprivredi, na načelu izdvojenosti pojedinih segmenata nije moguće voditi ni modernu proruralnu politiku. Jer na selu sve se prožima više nego u gradu i posve je neučinkovito i stoga neracionalno dovoditi pojedine djelatnosti u konkurentski položaj spram nekih odluka na državnoj razini, osobito onih koje se tiču raspodjele državnog proračuna. Pa se tako, primjerice, »posvađaju« poljoprivreda i ruralni turizam u bitci za državnu potporu.

Gledano s aspekta gradskog stanovnika, vrijednost ruralnog prostora jest i u tome što nudi mogućnost izbora rada i življenja za one koji su odlučili (ili su primorani okolnostima) promijeniti socijalni i gospodarski okoliš. Za te (za sada još buduće) moguće doseljenike u selo manje je vjerojatno da će se htjeti i znati baviti poljoprivredom, barem ne »poljoprivredom punog vremena« i dominantne usmjerenosti svoje obitelji prema tom izvoru prihoda. Stoga je za privlačenje

3 Cifrić, Ivan: Pluralni ekološki etos. *Sociologija sela*, 34, br. 3-4 (1996.), str. 143-144.

4 Mnogstvo terasa u obalnom dijelu zemlje zaraslo je u makiju iz koje probijaju divlje masline, smokve, loze. Požari najjasnije otkrivaju nekadašnji seljački trud, otkrivaju se poljski putovi i drugi gospodarski objekti (kamene košnice, napajališta za stoku i ostalo).

ljudi iz grada nužno olakšati uvjete za osnivanje različitih vrsta poduzeća, koja će moći zaposliti više ljudi. Važno je osnivati nova radna mjesta. To je jedan od temeljnih (uz poljoprivredu) oslonaca ruralnog razvitka. I u tom smjeru, dakle prema privatnim poduzetnicima, valja usmjerivati državna sredstva. To su radile i druge zemlje Zapadne Europe kad su se suočile s ozbiljnim problemom propadanja ruralne periferije.

Kad se spomenuti pozorni promatrač uputi u hrvatsku provinciju, prvo pitanje koje mu se nameće, svaki put kad se suoči s vidljivom nerazvijenošću nekog ruralnog područja, jest: zašto su hrvatski ruralni prostori (toliko) nerazvijeni? Nesumnjivo je da su prirodni uvjeti negdje lošiji, nepovoljniji, ali nisu posvuda i nikako ne mogu služiti kao opći razlog i opravdanje nerazvijenosti; u Europi postoji relativno komforno organiziran život i rad i u nepovoljnijim uvjetima: ondje ima i udaljenijih i manjih otoka, i viših planina, a u većim državama i prostorno teže dostupnih, izoliranih predjela. I ima većih močvarnih područja od Lonjskog polja. U nekim europskim predjelima, i onda kad nema fizičkih, gospodarskih i ekoloških temelja ruralnosti, ne dopušta se zaborav seoskog, ruralnog.⁵ Pa se govori, primjerice, o ruralnoj industriji ili ruralnom turizmu. Mnogo toga ovisi o strateškom pristupu ruralnom prostoru. Ili, možemo to kazati i drukčije, o položaju ruralnog prostora u državnim strateškim dokumentima.

U nas su prilike ponešto drukčije: u našim ruralnim područjima u kojima je poljoprivreda relativno najzastupljenija gospodarska djelatnost, što samo po sebi govori o položaju ruralnog segmenta u modernim razvojnim projektima, agrarna kriza redovito izaziva ruralnu krizu. To se pokazalo i u proteklom tranzicijskom razdoblju. Prijelaz iz netržišne na tržišnu ekonomiju znatno je potresao poljoprivredu na obiteljskim imanjima, a očekivanih potpornih mjera za zaštitu obiteljske poljoprivrede i cijele ruralne socijalne zajednice nije bilo. Naravno, obiteljska poljoprivreda ne štiti se samo neposredno, potporom proizvođaču, već mnogo širim mjerama, koje će život u selu učiniti privlačnim.⁶

U maloj Hrvatskoj teško je govoriti o udaljenim, dubokim periferijama. U nas uistinu svako selo može biti blizu. Barem lokalnom ili mikroregionalnom središtu. U tom se pogledu veličina hrvatskih županija i općina može smatrati optimalnom upravno-teritorijalnom podjelom. Naravno, pod uvjetom bolje raspodjele ovlasti i dobre organizacije. One mogu izvrsno poslužiti kao baza za provođenje, među ostalim, i aktivne proruralne politike, kad bi takva postojala, jer radi se o manjem prostoru koji redovito predstavlja kulturno, društveno i gospodarski povezanu

5 Dobar je primjer Belgija. Vidjeti: Marc Marmont: *A la recherche des spécificités rurales*; u: Marcel Jollivet: *Vers un rural postindustriel. Rural et environnement dans huit pays européens*. Paris: L'Harmattan, 1997., str. 17-44.

6 Primjer Bavarske koja je sačuvala i primjereno razvija svoj ruralni prostor za nas je blizak i dobar primjer. Temeljno u njihovoj ruralnoj politici, osim što zagovara različite oblike pomaganja poljoprivrednicima, jest širok popis djelatnosti čije se rasprostiranje kroz ruralni prostor podupire. Oni polaze od vrlo jednostavne pretpostavke da će ljudi ostajati živjeti na selu i da se neće doseljavati u prenapučene gradove onda kad se dosegne određena razina kulture života u selima. Zato se potiče razvitak obrta, industrijskih pogona, uslužnih djelatnosti, osobito pošte, banke, štedionice, trgovina. Vodi se računa o cestama, putovima, vrtićima, osnovnim i srednjim školama, ostalim oblicima profesionalnog usavršavanja. Vidjeti: Alfred Schuh: Odgovornost politike za poljoprivredu i za ruralni prostor. *Sociologija sela*, 34, br. 3-4 (1996.), str. 182.

cjelinu za koju je razvojno optimalno da ima jedinstven razvojni plan.⁷ Moguće je tvrditi i dokumentirati da Hrvatska i nije toliko raznolika da joj treba toliko županija. Međutim, na ovoj razini razvijenosti i organiziranosti kao i uz postojeću zakonsku regulativu, nesumnjivo je lakše djelovati na manjem nego na većem prostoru. Manja upravna jedinica donekle pruža veća jamstva da će i udaljenija, nerazvijenija, zapuštenija sela doći na red za neke razvojne pomake prije nego u teritorijalno većoj jedinici. Jednostavno su »bliže oltaru«! Još jedan neupitan razlog za zadržavanje sadašnjeg teritorijalnog ustrojstva jest da je, kolikogod bilo problema u njihovu funkcioniranju, ipak u većini upravno-prostornih jedinica uspostavljena nužna mreža odnosa, komunikacija i stečeno je dragocjeno iskustvo.⁸ Osim toga, u (doduše, ne svim) selima je zavladao poticajnije razvojno ozračje, domaći ljudi shvatili su da konačno i sami mogu nešto učiniti za prosperitetniju budućnost svoga mjesta.⁹ Ako je općinska uprava zadržala ili vratila barem jednog školovanog domaćeg čovjeka, učinilo se mnogo za sredinu koja vapi za stručnjacima. Da i ne govorimo o administrativnim središtima županija, koja su novim administrativnim ustrojem sigurno poboljšala svoju socijalnu i obrazovnu strukturu.

Nesumnjiv cilj moderne proruralne politike jest da organizira udoban život građanima koji žive u udaljenijim i nepovoljnijim uvjetima, »da obnovom sela i komasacijom poboljšamo životne, stambene i radne navike u selima i okolnim područjima, ponajprije za poljoprivrednike i njihove obitelji, ali po mogućnosti i za sve ostale stanovnike sela.«¹⁰ Mogućnost da već na lokalnoj razini, onoj općinskoj, artikuliraju svoje probleme i svoje aspiracije te da bolje od ostalih prepoznaju svoje razvojne izvore, dobra je polazna pretpostavka da će se nešto od njihovih razvojnih ideja, potreba i želja ostvariti. Situacija u kojoj njihove potrebe identificiraju neki daleki i u problem neupućeni ljudi, i u kojoj sami nemaju baš nikakav utjecaj na odluke koje neposredno utječu na njihov život i budućnost, ne pridonosi poboljšanju njihova sveukupnog položaja, niti društvenog, niti gospodarskog, niti političkog. Perpetuiranje takva stanja danomice pogoršava položaj periferije, osobito one najnerazvijenije, ruralne. I ne čini je atraktivnijom u fazi odluke o ostanku ili povratku.

Suvremenoj proruralnoj politici jedna od prvih zadaća jest da ruralni prostor heterogeno razvija, da glavnu gospodarsku djelatnost i nekoć dominantnu – poljoprivredu, unapređuje te da uspješno rješava probleme koji nastaju bilo zbog sve manje ovisnosti seoskog stanovništva o poljoprivredi (što se tiče i rada i prihoda)

7 Primjerice, u Sloveniji koja je mala zemlja i koja je mnogo manja od Hrvatske, postoji, po uzoru na EU, 12 istraživačkih plansko-funkcijskih regija. U okvirima tih regija, koje su jedinstvene po prostoru i specifičnom razvojnom značenju, regionalni istraživači i planeri već dulje vrijeme obavljaju svoje analitičke, istraživačke i planske projekte. Dakle, Slovenija se u projektu regionalnog razvitka evidentno, oslanja na male regije. Na razini takvih regija Slovenci također ispituju posljedice razvojnih procesa u EU. Vidjeti: Andrej Gulič: Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne in nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*, br. 11-12, 1996., str. 19.

8 Osobito u uvjetima postojeće upravne mreže valja rješavati način upravljanja posebno zaštićenih prostora koji, poput Lonjskog polja, »pripadaju« nekoliciini općina ili gradova.

9 Načelnik jedne slabije razvijene dalmatinske općine izjavio je nedavno da nema pasivnih krajeva, već samo pasivnih ljudi.

10 Holger Magel: Budućnost sela je u obnovi i zemljišnoj reorganizaciji. *Sociologija sela*, 34, br. 3-4 (1996.), str. 185.

bilo zbog nepovoljnih uvjeta razvitka poljoprivrednih djelatnosti. U tom procesu smanjenja važnosti poljoprivrede sve je manja i površina zemljišta koje se obrađuje, pa se za uspješni odgovor pratećem procesu napuštanja dijelova obradivog zemljišta mora pripremiti adekvatna strategija, za svaki kraj posebna. Što učiniti s »viškom« zemlje na kojoj se ne proizvodi, ali se mora na neki način koristiti i uređivati? Inozemna iskustva pokazuju da se mnoštvo ideja javlja onda kad se razmišlja o problemima. Neke od tih načina dobro je upoznati.¹¹

Suvremeno selo više nije samo poljoprivredno i stanovništvo više ne živi samo od poljoprivrede. Seljani više nisu samo seljaci. Ta činjenica iziskuje novi pristup razvitku hrvatskoga ruralnog prostora. Osim seljaka i bivših seljaka u selima se pojavljuju i doseljenici. U Hrvatskoj, nažalost, manje nego posvuda u Europi. Ta socijalna skupina »novih« stanovnika, malo poznata jer je neistražena, također traži svoje mjesto u razvojnim procesima i projektima. Njezina uloga u revitalizaciji sela postaje sve važnija. Stoga je u razvojnim projektima nužno predvidjeti mjere koje će ih privući kao i prostor za njihovo djelovanje. Gledano u cjelini, hrvatsko selo tek je na pragu rekompozicijske razvojne faze, dakle pred razdobljem koje karakterizira postupno obnavljanje nepoljoprivredne populacije u selu, modernizacija poljoprivredne proizvodnje i stoga smanjenje broja poljoprivrednika (u apsolutnom i relativnom smislu, jer opada i potreba za njihovim tolikim dotadašnjim brojem). U toj fazi ponovno se diverzificira socijalna struktura, ali sada iz drugih uzroka i s drukčijom socijalnom slikom i funkcijama, nego što se to događalo u razdoblju nastajanja zaokružene tradicionalne seoske zajednice – proces koji je na našim prostorima završio dvadesetih godina 20. st. U selu rekompozicijskih obilježja razvijaju se preduvjeti za dinamiziranje društvenih procesa.¹²

Još je jedno pitanje koje se nameće i nakon kratkog uvida u neke razvojne probleme hrvatskoga sela. Ono glasi: želimo li doista sačuvati ono što (još) imamo od seoskog prostora i želimo li ga razvijati? Stanje u ruralnom prostoru ne pokazuje znakove pozitivnog odnosa prema njemu. Niti u onom dijelu koji je svakako posao države, a niti u onom koji bi, prema naravi posla, pripadao županiji, općinskoj zajednici i domaćem stanovništvu. Desetljeća razvojnog zaostajanja seoskog segmenta hrvatskog socijalnog prostora dovela su mnoga naselja u stanje koje je

11 Razapete između obveznog smanjivanja proizvedene količine prehrambenih proizvoda i nužnosti da se održe poljoprivredne djelatnosti i sačuva vitalnost ruralnih područja, neke zemlje, primjerice Finska, predlažu ekstenzifikaciju poljoprivredne proizvodnje i usmjeravanje prema neprehrambenim proizvodima, potom rast udjela silvikulture (npr. proizvodnja sadnica drveća) na poljoprivrednom gospodarstvu i sl. Najveći otpor seljaci u Finskoj pružaju prema pošumljavanju obradivih površina i najmanje ih je spremno na taj način udovoljiti zahtjevima zajedničke agrarne politike. Selby, J. A. i Petajisto, L.: Attitudinal aspects of the resistance to field afforestation in Finland. *Sociologia ruralis*, br. 1/1995., str. 67-92.

Da bi riješile problem viškova poljoprivrednih proizvoda, europske zemlje nastoje smanjiti površine oranica. Pritom osobitu brigu posvećuju očuvanju krajolika. Spomenimo neke mjere: pošumljivanje, ekstenzifikacija, ugar, nepoljoprivredno korištenje (gradnja autocesta, ponuda sadržaja za provođenje slobodnog vremena: površine za lov, golf, skijanje i skijaško trčanje, šetnje po prirodi). Prostoru namijenjeni dokolici moraju se održavati, tj. obrađivati, pa seljaci tako postaju vrtlari prirode (ako prethodno ne odu). Coutenet, J.: Quel avenir pour l'espace rural français? *Études rurales*, br. 110-111-112/1988., str. 103-106.

Da bi se olakšao lokalni razvitak, nadležna ministarstva (poljoprivrede, razvitka, gospodarstva, turizma) moraju ublažiti uredbe, donijeti neke poticajne mjere i sl.

12 Opširnije u: M Štambuk: *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskom ruralnom prostoru*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 1998., str. 88 i dalje.

(gotovo) ireverzibilno u demografskom, socijalnom i gospodarskom pogledu. Često nisu u pitanju samo pojedinačna sela već cijele ruralne regije.

Može li se analitički i bez (političko-povijesnih) strasti, dnevnih političkih potreba i ideoloških zapreka odgovoriti na ta tek naizgled jednostavna pitanja? Može li se govoriti o činjenicama, a ne napamet, kao što se često čini? Može li se, konačno, shvatiti da je ruralni prostor najvredniji razvojni hrvatski resurs? Pa da se onda latimo kvalitetnih revitalizacijskih projekata i programa, utemeljenih na stručnim i znanstvenim postavkama.

Činjenica je da selo, i kad je razvijenije, nema dovoljno utjecajnih ljudi, ima premalo bogatstva, premalo moći, premalo zagovornika. Netko je sklon opravdavati to činjenicom da je hrvatsko gradsko stanovništvo u najvećem broju tek prva generacija odseljenih sa sela, te da su oni nepripravni, psihički, zagovarati gradski egzodus kao jedan od preduvjeta ruralne obnove. A upravo to važna je karika u novoj razvojnoj fazi, rekompoziciji sela. Svi ruralni demografski, socijalni i gospodarski preporodi u Zapadnoj Europi oslanjali su se na mehanički priljev urbanog stanovništva. Ti se stanovnici redovito nisu zapošljavali u poljoprivredi, već prije svega u drugim djelatnostima. Kad se to zna, onda se prilično lako mogu planirati potrebne infrastrukturne investicije u tom prostoru.

Poznato je da seoski stanovnik, osobito seljak, može mnogo toga izdržati. U nedostatku nužne drske arogancije u dijalogu s gradom, seljan je uvijek nadglasan, često i izigran. Okreću mu se političari u jeku predizborne kampanje i obećavaju što god im padne na pamet. Nakon izbora sve je po starom ili je još nepovoljnije.

Sve što rade pojedinačni istraživači, osobito društveni, koji i nemaju veću »težinu« ondje gdje bi se moralo strateški, dakle i stručno i politički, odlučivati o budućnosti 80% hrvatskog ukupnog prostora, tek je kap u moru u odnosu na složenost posla obnove i napretka hrvatskih ruralnih krajeva. To nije posao za jedan mandat. To je, neupitno, trajni strateški cilj.

Zaštićeni ruralni prostori

Jedan od mogućih uspješnih primjera zaštite ograničenog ruralnog područja, dakle pripadajućeg prirodnog okoliša i naselja, jest program zaštite prirodno posebno osjetljivih i dragocjenih prirodnih, društvenih i kulturnih ekosustava, poput nacionalnih parkova ili parkova prirode, kao što je primjerice Lonjsko polje.¹³ Ta područja raspolazu vrijednim razvojnim resursima, i to takvima koje je prepoznala mnogo šira zajednica, pa se najčešće ondje, a rjeđe »na terenu«, rađa ideja i potreba da se taj prostor zaštititi. Gotovo se uvijek na početku domaće stanovništvo

13 Prema pravomoćnom hrvatskom Zakonu o zaštiti prirode, park prirode je prostrano prirodno ili dijelom kultivirano područje s naglašenim estetskim, ekološkim, odgojno-obrazovnim, kulturno-povijesnim i turističko rekreacijskim vrijednostima. U parku prirode su dopuštene djelatnosti i radnje kojima se ne ugrožavaju njegove bitne značajke i uloge (članak 5).

Donošenja prostornih planova zaštićenih područja zakonska su obveza. Njima se regulira način iskorištavanja tih područja, način upravljanja, specifičnosti zaštite, sustav upravnih mjera za slučaj da se zakonske odredbe ne poštuju. Ovine se štite, osim državnih, i svjetski interesi zaštite baštine, koje priznajemo prihvaćanjem i potpisivanjem međunarodnih ugovora i konvencija. Lonjsko polje je na popisu Konvencije o zaštiti močvara (Ramsarska konvencija).

suprotstavlja uspostavi režima zaštite. Jedan od redovitih razloga takvu ponašanju u pravilu je nedovoljna i neadekvatna informiranost stanovnika. Prethodna dobra »priprema« ljudi u budućem zaštićenom kraju spriječila bi barem neke probleme ove naravi.

Zaštićujući prostor Parka prirode Lonjsko polje¹⁴ zakonodavac, pretpostavlja-mo, nije imao na umu zaštititi ga i od lokalnog stanovništva, iako bi neanalitičan i površan uvid u neke podatke o naseljima unutar granica Parka, mogao sugerirati upravo takvu »tajnu« namjeru. Taj prirodno osjetljiv prostor, na kojem se nekoć živjelo intenzivnije, posljednjih je desetljeća postao i socijalno i demografski narušenim sustavom. No, već bi i sama činjenica da je Lonjsko polje zaštićena zona, mogla, pod uvjetom da se ispune određene pretpostavke, donijeti više blagodati lokalnom stanovništvu. Dakle, prostoru Lonjskog polja valja prići ne samo kao zaštićenom i vrijednom prirodnom naslijeđu nego kao jednakovrijednom i podjednako osjetljivom socijalnom, gospodarskom i kulturnom sustavu koji također valja poštovati, sačuvati i razvijati. To su (trebale bi biti) dvije ravnopravne sastavnice čuvanja i razvijanja zaštićenog područja.

Da nije bilo stoljetnog ulaganja ljudskog rada u poljoprivredu Lonjskog polja, neprekidnog traženja najpovoljnijih načina gospodarenja tim prostorom da bi ga se očuvalo za nadolazeće generacije (jer o tome su se tradicionalni seljaci uvijek brinuli), do danas se taj kraj svakako ne bi uspio očuvati kao usklađeni prirodni i sociokulturni ciklus. Uostalom, time se vodio i stručni tim koji je u statut Javne ustanove propisao, uz djelatnosti zaštite, i promicanje održivog razvitka tradicionalne poljoprivrede, potom proizvodnju, preradu i pripremu mesa, mlijeka, kruha i drugih proizvoda tradicionalne poljoprivrede, kao i ugostiteljsko-turističku djelatnost. Dakle, razmišljalo se i planiralo prema konceptu održivosti i, dodali bismo, samoodrživosti. Pitanje je samo kako dosegnuti taj proklamirani cilj, odnosno kako »organizirati razvitak« u postojećem društvenom okolišu.

Zakon o zaštiti prirode kao ni Zakon o zaštiti kulturne baštine ne predviđaju zaštitu nekih zanimljivijih i bez sumnje održivih socio-gospodarskih ruralnih sustava. I inače je zaštitarska praksa, kad su bili u pitanju ruralni lokaliteti, u bližoj povijesti pokazala mnogo manje zaštitarske strasti. Zaštita ruralnih cjelina uglavnom je završavala bilježenjem i dokumentacijom, što bi prethodilo samom formalnom činu proglašenja.¹⁵ Naknadno se istraživalo i ulagalo malo ili ništa, a stanovnicima se vrlo strogo ograničavala bilo koja intervencija bez posebnih dozvola, kad se radilo o stambenim i gospodarskim zaštićenim objektima u njihovu vlasništvu. Gotovo da se može kazati – naravno, na temelju hrvatskog iskustva – da je zakonsko zaštićivanje kulturnih ili prirodnih vrijednosti na nekom ruralnom području češće značilo (daljnje) propadanje socio-gospodarskih sustava toga kraja nego prosperitet. Stoga ne čude otpori domaćeg stanovništva proglašenju nekog kraja zaštićenim.

14 U hrvatskim razmjerima, Lonjsko polje je najveće zaštićeno močvarno područje, s površinom od 506 km².

15 Ksenija Petrić: Očuvanje kulturne baštine Lonjskog polja. *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, vol. 1/1999., str. 13. Autorica smatra da bi bilo nužno mnogo više truda uložiti u predstavljanje izvornih prostornih ambijenata i arhitektonske baštine, propagirati njihovu ispravnu obnovu i uređenje i planirati razvitak ruralnih krajeva kao najvažniji preduvjet čuvanja naslijeđa, osobito onog koje smo prepoznali kao posebno vrijedno.

Još je teže zaštititi i, s druge strane, osigurati socijalni i gospodarski razvitak ruralnih cjelina. Razvitak naravno nije problem zaštite, već cjelovitoga koncepta razvitka koji se, među ostalim, temelji i na uvažavanju, primjeni i valorizaciji svih endogenih razvojnih resursa. Među tim resursima jest i lokalna tradicija i baština kao i nagomilana znanja i iskustva domaćeg stanovništva. I zato se na zaštićene prirodne i kulturne vrijednosti mora gledati i kao na izvanredan razvojni resurs, doduše vrlo osjetljiv i stoga veoma zahtjevan u traženju prikladnog načina njegove »eksploatacije«.

Slučaj Lonjskog polja na neki je način specifičan. Naime, zaštita i održanje njegovih prirodnih vrijednosti usko su povezani uz opstanak malih seoskih društava i, unutar njihove socijalne strukture, opstanak jednog dijela stanovništva koje će se nastaviti baviti poljoprivrednom proizvodnjom na tradicionalni način. Takva se područja, na kojima se štiti simbioza prirodne i kulturne baštine, mogu zvati »mješovitima«.¹⁶ To ne znači da sve stanovništvo mora ostati u poljoprivredi, da se sve sastavnice tradicionalnog života moraju održati, da se ondje ništa ne smije mijenjati. To samo znači da je prijeko potrebno (pr)ocijeniti koliko je ljudi potrebno zadržati u starinskom načinu gospodarenja prirodnim uvjetima da bi se sačuvao¹⁷ postojeći krajolik, postojeće autohtone vrste, optimalna ravnoteža između ljudi i prirode. Pritom se ne smije priječiti (dapače!) osuvremenjivanje života i podizanje kulture življenja u mnogim njezinim sastavnicama.¹⁸ Jedno je jasno. Ako se nastave aktualni demografski, socijalni i gospodarski trendovi, a svi su degradacijski, neće trebati dugo čekati na propast kraja unutar područja parka prirode i oko njega. Kao što smo rekli, ondje su priroda, ljudi i seoske zajednice stoljećima nerazdvojno povezani i pukne li samo jedna veza u tim odnosima, rasut će se cijeli ekosustav.

Proглаšenje Lonjskog polja parkom prirode

Samorazumljivo je očekivanje lonjskopoljske populacije da im Park prirode omogućí bolji i kvalitetniji život u njihovim selima i da omogućí njihovim potomcima ostanak i opstanak u zavičaju. Zauzvrat, sigurno je da će se s manje opreza i suz-

16 Martin Schneider-Jacoby: Vrijednosti Parka prirode Lonjsko polje i poplavnog područja rijeke Save (Posavine). *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, vol. 1, br. 1 (1998.), str. 23.

17 Možda već valja govoriti i o obnovi krajolika.

18 S problemom komunalnog uređenja i urednosti susreće se i razvitak ruralnog turizma, osobito njegove seljačke varijante. Nije moguće na općoj niskoj razini standarda razvijati djelatnosti poput turističke. Ruralni turizam nije turizam koji nudi zapuštena i napola srušena sela, otvorene gnojnice, neuređena dvorišta seoskih kuća puna kojekakvog otpada, izrovan putove, nedovoljnu čistoću u ugostiteljskim objektima, samovoljno određivanje radnog vremena, smeće u okolišu i sl.

Za stanovnike koji žive u naseljima Lonjskoga polja, za sve a ne samo za one koji se planiraju baviti turizmom, valja organizirati različite načine pouke o standardima suvremenog stanovanja. Jer dok to njima samima ne bude važno i ne postane obično, svakodnevno, svi napori izvana da se razvije turistička djelatnost u lonjskopoljskim selima ostat će bez dobrih rezultata. Već danas je vidljiv raskorak između promidžbe prirodnih i kulturnih vrijednosti, koja je uspješnija i nesporno privlači goste i, s druge strane, posve nedovoljne promidžbe među domaćim (i ne samo domaćim) stanovništvom da prikladno i financijski uspješno organiziraju prihvata različitim kategorijama posjetitelja. Vidjeti: Gugić, Goran: Okrugli stolovi – Forum velikih korisnika. *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, vol. 1, br. 1, 1999., str. 43.

držanosti prihvaćati nužnost zaštite prirodne i kulturne baštine te da će se lakše odricati nekih svojih naslijeđenih prava u gospodarenju na tom području s poplavnim režimom. U razvojnim planovima Parka prirode oni moraju vidjeti svoj interes. Razvojni ciljevi parka moraju naglasiti nužnost očuvanja postojećih malih seoskih društava. Nažalost svi poslovi oko proglašenja Lonjskog polja parkom prirode nisu dovoljno vodili računa o nužnoj potrebi da se domaće stanovništvo obavijesti o svim mogućnostima, prednostima i ograničenjima koje će im jedna takva ustanova donijeti, a i sama institucija osnovana je sa znatnim zakašnjenjem. Nakon proglašenja parka prirode izbio je rat koji je bio itekako žestok na dijelu područja parka. Južni i jugoistočni dio bili su okupirani nekoliko godina. Svoj život Park prirode Lonjsko polje započeo je u vrlo nepovoljnim okolnostima. Tek je 1998. osnovana Javna ustanova. Vrijeme je da krene nabolje. I lonjskopoljskim hrastovima i rodama i ljudima.

Institucija koja upravlja golemim područjem od 506 km², ima nekoliko vrlo zahtjevnih ciljeva. Među korisnicima prostora i zaštićenih temeljnih vrijednosti parka prirode zatekla je nekoliko vrlo jakih i utjecajnih javnih poduzeća. To su Hrvatske šume, Hrvatske vode, potom neki veći dijelovi (bivšeg) poljoprivrednog kombinata. Osim njih, ondje su stoljetni korisnici prostora – domaći stanovnici, koji obrađuju zemlju, koriste se velikim pašnjacima i šumama za uzgoj životinja, a bave se i ribolovom. Posljednjih godina sve su brojniji turisti, te ribiči i lovci koji dolaze privučeni mogućnostima koje pruža priroda. Svi oni imaju svoje interese, svoje zahtjeve, svoje ciljeve, pa usklađivanje tako šarolikog društva s temeljnim intencijama parka prirode svakako predstavlja iznimno naporan rad, dogovore s različitim strukama, različitim razinama vlasti, koordinaciju gradova i općina čiji su dijelovi prostora u okviru parka prirode.

Posebno je zahtjevna zadaća pridobiti domaće stanovnike da prihvate postavljene visoke i dugoročne ciljeve zaštite prirodne, socijalne i gospodarske baštine, da se zauzimaju za njih, da svakodnevni život i rad organiziraju i vode u skladu s njima te da u tim općim ciljevima uistinu pronađu prostor za prosperitetniju budućnost za sebe, svoju obitelj i svoj zavičaj.

Dugoročno gledajući, a vjerujući u uspjeh projekta Parka prirode Lonjsko polje na svim planiranim razinama, domaće će se stanovništvo suočiti s još jednim problemom. Naime, razvitak parka omogućit će veće zapošljavanje (osobito samozapošljavanje), što će neminovno privući poduzetnije ljude iz bliže i dalje okolice. Za takvu situaciju moraju se unaprijed pripremiti mjere koje će omogućiti njihovo lakše uključivanje u novu sredinu.

Stanovnici i obiteljska zajednica

Stanovništvo Lonjskog polja cijelo je 20. stoljeće bilo podvrgnuto depopulacijskom procesu. Kako je depopulacija vrlo jasan pokazatelj sveukupnog društveno-gospodarskog stanja u nekom kraju (uostalom, prosperitet gotovo uvijek prati porast stanovništva ili barem stagnacija), lako je zaključiti da je taj prostor, od nekadašnje relativno dobre naseljenosti i sela s prilično velikim brojem stanovnika, došao u stanje koje bi i promišljenija i intenzivnija razvojna strategija teško mogla preokrenuti u smjeru kakva-takva prosperiteta. Stoga je za početak realno želje-

ti i planirati na demografskoj razini – tek zaustavljanje stoljetnog procesa pada stanovništva. Pad stanovništva, ako se izuzmu vrlo dramatične pojave na koje je nemoguće utjecati (rat, prirodne katastrofe, epidemije), najčešće je rezultat »normalnog« fizičkog odljeva stanovništva, dakle, emigracije. No, ovaj je kraj preživio i nekoliko kataklizmičkih ratnih događanja.

Osim ratova, valja neprestano imati na umu da je ovo poplavni kraj. Koliko god su njegovi stanovnici naučili živjeti s nepredvidivim vodama i na temelju stoljetnih iskustava uspostavili režim gospodarenja u skladu s ponašanjem prirodnih elemenata u tom dijelu Posavine, što je ipak omogućilo neprekinuti život u polju, valja pretpostaviti da je ta pojačana neizvjesnost, koja i inače prati poljoprivrednu proizvodnju, dovela do zamora te da mlade odvraća od bavljenja jedino poljoprivredom.

Smatrajući da je obitelj čvršći i pouzdaniji razvojni oslonac ovoga kraja, i uz još neke, svakako nosiva institucija, u istraživanju provedenom među stanovništvom posebnu smo pozornost posvetili obiteljskoj zajednici, a ona je u ovom kraju vrlo vezana uz poljoprivredu. Stoga smatramo da upravo poljoprivrednu obitelj valja sustavno podržavati. Obrazložit ćemo to nešto cjelovitije.

1. Koncept zaštite u Hrvatskoj još uvijek je vezan dominantno uza zaštitu prirodnih ili kulturnih fenomena i naselja se, odnosno stanovnici na zaštićenom području, osobito privatni vlasnici nad dobrima, često smatraju zaprekom kvalitetnoj zaštiti prostora. Takav stav, uz ostale uzroke, ne pomaže osobito očuvanju ljudi na zaštićenim područjima; osipaju se obitelji i sela.

Na temelju razgovora s dobrim poznavateljima prilika i boravkom na terenu, kao i uvidom u literaturu, moguće je zaključiti da je stanovništvo na Lonjskom polju, u razvojnom smislu, demografski vrlo slaba razvojna karika. Konkretni podaci to nedvojbeno potvrđuju. Dakle, sam pojedinac prilično je slab razvojni oslonac. Stoga je razumljiva namjera da se »razvojni teret« prebaci na cijelu obiteljsku skupinu i da se obitelj (s poljoprivrednim posjedom) istakne kao najvjerođostojniji lokalni socijalni razvojni akter.

Naglasak na obiteljsku zajednicu opravdan je iz barem još jednog razloga: očigledno je da se razvitak na Lonjskom polju može temeljiti na obiteljskoj poljoprivredi¹⁹ i uz nju usko vezanim komplementarnim djelatnostima (zanati, obrt) te osobito na ruralnom i seljačkom turizmu. A za te djelatnosti nužna je suradnja (svih) članova obitelji.²⁰

Razvitak industrije u gradovima i gradićima koji okružuju Lonjsko polje (Sisak, Kutina, Novska) ponudio je mogućnost da se napusti takva poljoprivreda, odnosno neizvjesna egzistencija. U potrazi za poslom valjalo je i otići. A odlazilo se blizu i daleko. Neprestano. Cijelo stoljeće. Je li došlo vrijeme da se netko i vrati? Može li se u tom prostoru naći pokoji atraktivan motiv? Je li nastupilo vrijeme da ono što je nekoć obeshrabrivalo ostanak, danas postane dobar razlog za povratak? Selo je danas nositelj vrijednosti koje gradski sustav uglavnom ne može razvijati: mirnoće, zdravlja, ljepote, ali i – što iznenađuje – sve više slobode, jednakosti,

19 Poljoprivreda je ekskluzivno obiteljska djelatnost. Nema uspješnog samačkog poljoprivrednog domaćinstva, ili tek vrlo rijetko.

20 U zemljama EU poljoprivreda je sve više obiteljskog karaktera. Neprestano se smanjuje broj zaposlenih poljoprivrednih radnika.

solidarnosti.²¹ Svijet se izmijenio. Čak ni mladi nisu više toliko opčinjeni gradom. Selo može postati alternativa urbanoj sredini i za život i za rad. Mora pritom zadovoljiti neke osnovne potrebe vezane uz komunalni i društveni standard. A u razvitku mora uspjeti izbjeći gradske nedostatke i greške te sačuvati i unaprijediti svoje neprijeporne prednosti, svoje specifičnosti. Očigledno, lakše je to reći nego ostvariti. Svaki napredak prate dobre i loše strane, željene i neželjene posljedice. Zadaća je razvojnih planera da one nepovoljne nastoji spriječiti.

Tradicionalno društvo ne poznaje dominaciju nad prirodom, već prilagodbu. To se vidi u vrlo razrađenim tradicionalnim oblicima gospodarenja u specifičnijim prirodnim uvjetima. Tako je na Lonjskom polju razrađen vrlo zanimljiv način uzgoja stoke, osobito svinja i konja.²² Na tom prostoru razvijen je »koherentni socio-prostorni sustav koji omogućuje kolektivne strategije preživljavanja«.²³ Oslonac je u najvećoj mjeri na lokalnim razvojnim izvorima. Na tome se temelji gospodarski proizvod kraja, koji valja dovesti do prepoznatljive i stabilne kvalitete i prepoznatljive marke.

Obično takvi prirodni uvjeti pridonose i pronalaženju posebnih načina upotrebe zemljišta i vlasništva nad zemljištem.²⁴ Razviju se i različiti oblici zajedničkog vlasništva, općinskog vlasništva, zadružnog i sl. U takvu tipu organizacije razvijena je visoka svijest o zajednici. Jer pojedinac može preživjeti jedino kao član zajednice. Ali se, u pravilu, u tu širu zajednicu uključuje preko obitelji. Pojedinac ne može preskočiti obitelj na putu svoje socijalne i ekonomske integracije u ruralni socijalni ustroj.

Problem različitih tipova vlasništva pojavljuje se kad se mijenja struktura proizvodnje, kad se u dotad isključivo (ili pretežno) poljoprivrednom području pojave nepoljoprivredne djelatnosti koje traže svoj životni prostor. To može biti, rjeđe, industrija, nove prometnice (osobito autoceste) i sl., a češće turizam ili jedna od djelatnosti mnogo šireg interesa, kao što je eksploatacija šuma, rudnog bogatstva, gradnja hidrocentrala, termoelektrana i sl.

Otvaranje osjetljivih ruralnih prostora novim oblicima privređivanja dovodi nove stanovnike, stalne ili sezonske, koji gradski život mijenjaju (za stalno ili privremeno ili povremeno) iz mnogih razloga. Oni će, i kad su senzibilizirani na potrebu zaštite prirode, ipak tražiti društveni i individualni standard na koji su navikli u gradovima.

Zapošljavanje domaćeg stanovništva u nepoljoprivrednim djelatnostima smanjuje ovisnost o zemlji, o prirodi, a povećava gospodarsku ovisnost o društvu koje

21 Bernard Kayser: *Ils ont choisi la campagne*. Ed. de l'Aube, 1996., str. 8.

22 Vidjeti, npr. Goran Gugić: Tradicionalno pašarenje u parku prirode kao turistička atrakcija? *Bilten parka prirode Lanjsko polje*, vol. 1 (1999.), str. 17-20.

23 Takav sustav primjenjuje se ponegdje u planinama. Vidjeti: André Etchelecou: Population et légitimité territoriale. Pyrénées Occidentales en crise. *XIV Congrès européen de sociologie rurale*, 1990. Rukopis.

24 Velik dio Parka prirode Javno poduzeće Hrvatske vode iskorištava kao retenciju za zaštitu od poplava ponajprije Zagreba, ali i Siska i dijela Posavine.

Prvi put se ideja da se regulira režim voda u polju, odnosno da se isuši i privede intenzivnijoj poljoprivredi, pojavila već u 18. st. Od tada je u nekoliko navrata aktualizirana, dijelom ponekad ostvarena, ali nikad do kraja provedena. O tome vidjeti zanimljiv članak Ivana Šimunovića: Zakonski članak o isušivanju Lonjskoga polja od Rugvice do Trebeša (1968. godine). *Kronologija nastanka, provođenja i neslavnog kraja jednoga zakona. Hrvatske vode*, vol. 23, br. 6 (1998.), str. 171-185.

je negdje izvan lokalnih granica. (To društvo može biti i internacionalno.) Zbog potrebe da se opseg i intenzitet tradicionalnih poljoprivrednih djelatnosti održi u optimalnim granicama, a zna se da se u poljoprivredi uvijek, pa i onda kad se događa u prirodno i agrarno-politički povoljnijim uvjetima, ostvaruje dohodak koji je najniži ili je među najnižima, valja sustavno pomagati one koji će ostati u poljoprivredi i njihove prihode nastojati izjednačiti s prosječnim prihodima u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Osim pomoći sa strane, koja je nužna, poljoprivredi valja omogućiti proces »autonomne demarginalizacije« postupnom modernizacijom nekih njezinih bitnih oslonaca, što će pridonijeti većoj isplativosti proizvodnje i nužnom podizanju seljačke samosvijesti, odnosno, što će smanjiti živo i opravdano nezadovoljstvo seljaka svojim ukupnim socijalnim položajem i samima sobom.

Tradicionalno poljodjelstvo ne znači zauvijek blokirane razvojne, modernizacijske pomake, što u uvjetima koje nameću načela čuvanja zaštićenog područja znači da se mora osuvremenjivati kontrolirano, u zadanim granicama. Temeljne sastavnice poljoprivrede, koje će evoluirati (nema razloga da ostanu kakve su danas), jesu:

1. uvođenje novih tehnika te modernizacija tradicionalnih u ratarskoj i stočarskoj proizvodnji,
2. uvođenje eventualno novih proizvoda (ili ponovno uvođenje starih, zaboravljenih kultura i domaćih životinja) i, konačno,
3. promjene u agrarnoj strukturi.

Prema našem mišljenju upravo u segmentu modernizacije poljoprivrede vrlo je važna i istaknuta uloga Javne ustanove Parka prirode Lonjsko polje, prije svega njihov »elastičan« pristup i upravljanje proizvodnim inovacijama, osobito u sektoru poljoprivrede, ali ne samo u tom sektoru.

Iako se radi o zaštićenom području, nužno je predvidjeti izvjesni utjecaj tržišta na poljoprivrednu proizvodnju, bilo da se radi o djelomičnom tržišnom diktatu i usmjerenju prema nekim proizvodima bilo da se marketinškim mjerama širi tržište za neke domaće proizvode. Na lokalnom tržištu svoje će zahtjeve za određenim proizvodima sve više postavljati turistička privreda.

Sociologijski gledano, nije moguće zaustaviti socijalnu dinamiku i spriječiti njezine posljedice, bez obzira na to radilo se o objektivnom socijalno-gospodarskom napretku ili degradaciji. Svaka zaštita koja ide za tim da sačuva nešto u nepromijenjenu stanju, mora se suočiti s neuspjehom. Seoska naselja Lonjskog polja u fazi su procesa socijalno-gospodarske degradacije, pa početni cilj svake intervencije u taj socijalni prostor mora biti zaustavljanje nazadovanja u svakom smislu.

Glavni cilj jest napredak koji podrazumijeva, među ostalim:

1. povećanje broja stanovnika u većini naselja, do mjere koja neće ugrožavati zaštićeni prirodni sustav a koja će stvarati osnovnu pretpostavku (kritična masa stanovnika) za samorazvitak;
2. povećanje lokalne proizvodnje, osobito poljoprivredne, u kontroliranim okvirima;
3. omogućivanje zapošljavanja i zarade izvan poljoprivrednih imanja, ali u selu (čak i u domaćinstvu) ili mjestima dostupnim udobnim javnim prijevozom.

Za popis razvojnih mjera (i njihovu razradu) koje je nužno poduzeti da bi se postigli razvojni pomaci, sociolozi nisu dovoljni. Oni će upozoriti na stanje socijalnih razvojnih aktera i dati neke preporuke konceptijskoga karaktera. Cjelovit napredak (svih) ruralnih prostora trebao bi biti činjenica i trajni projekt podržan općim društvenim konsenzusom te jedna od temeljnih strateških zadaća.

Literatura

- Cifrić, I. (1996.), Pluralni ekološki etos. *Sociologija sela*, god. 34, br. 3-4.
- Coutenet, J. (1988.), Quel avenir pour l'espace rural français? *Études rurales*, br. 110-111-112, str. 103-106.
- Etchelecou, A. (1990.), Population et légitimité territoriale. Pyrénées Occidentales en crise, *XIV Congrès européen de sociologie rurale*. Rukopis.
- Gugić, G. (1999.), Tradicionalno pašarenje u parku prirode kao turistička atrakcija? *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, Jasenovac, br. 1, str. 17-20.
- Gugić, G. (1999.), Okrugli stolovi – Forum velikih korisnika. *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, vol. 1, br. 1.
- Gulić, A. (1996.), Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne in nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*, br. 11-12, str. 24.
- Jollivet, M. (ur.) (1997.), *Vers un rural postindustriel. Rural et environnement dans huit pays européens*. Paris: L'Harmattan, 371 str.
- Kayser, B. (1996.), *Ils ont choisi la campagne*. Ed. de l'Aube, 206 str.
- Lizet, B. i Ravignan, F. (1987.), (u suradnji s Ingrid Calmettes, Marcel Chauvais): *Comprendre un paysage. Guide pratique de recherche*, Paris: Institut national de la recherche agronomique, 147 str.
- Magel, H. (1996.), Budućnost sela je u obnovi i zemljišnoj reorganizaciji. *Sociologija sela*, god. 34, br. 3-4.
- Marmont, M. (1997.), À la recherche des spécificités rurales, u: Marcel Jollivet (ur.): *Vers un rural postindustriel. Rural et environnement dans huit pays européens*, Paris: L'Harmattan, str. 17-44.
- Petrić, K. (1999.), Očuvanje kulturne baštine Lonjskog polja. *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, god. 1, str. 13.
- Schneider-Jacoby, M. (1998.), Vrijednosti Parka prirode Lonjsko polje i poplavnog područja rijeke Save (Posavine). *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, god. 1, br. 1, str. 23.
- Schuh, A. (1996.), Odgovornost politike za poljoprivredu i za ruralni prostor. *Sociologija sela*, god. 34, br. 3-4.
- Selby, J. A. i Petajisto, L. (1995.), Attitudinal aspects of the resistance to field afforestation in Finland. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 67-92.
- Šimunović, I. (1998.), Zakonski članak o isušanju Lonjskoga polja od Rugvice do Trebeša (1968. godine). *Kronologija nastanka, provođenja i neslavnog kraja jednoga zakona. Hrvatske vode*, god. 23, br. 6, str. 171-185.
- Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb.
- ZAKON O ZAŠTITI PRIRODE, NN, 30/94.

STIGMATIČNA PERSONALIZACIJA SELJAKA

Uvod

Hrvatska je skoro donedavno imala više seoskog nego gradskog stanovništva. Prije 60-ak godina, 1953., imala je 76% seoskog stanovništva, a 1991. 46%. Jedan od rijetkih podataka iz Popisa 2001. koji nam je dostupan zahvaljujući preračunavanju demografa¹ jest broj seoskog pučanstva. Prošle ga je godine bilo 43%. Sadašnja brojčana dominacija gradskog stanovništva nije neočekivani i nepoznati društveno-gospodarski fenomen. Dapače.

Što se tiče seljačkog, poljoprivrednog stanovništva, i njegov je pad očekivan i nužan. Udio seljačke populacije u hrvatskom društvu 1953. iznosio je 56%, a 1991. tek 9%. I to je, na razini brojke, dobra brojka.

Međutim, kad se zna da su ti procesi više bili rezultat nepostojanja sustavne razvojne ruralne i agrarne politike, a mnogo manje pametnog upravljanja hrvatskim razvitkom, onda su posljedice tih inače 'normalnih' procesa posve drukčije nego u susjednim europskim zemljama, s kojima se inače možemo po mnogočemu uspoređivati, jer smo izrasli na sličnim kulturnim i identičnim civilizacijskim temeljima, a nešto manje socijalnim i gospodarskim.

Kad govorimo o 'nesustavnosti' ruralne i agrarne politike u većem dijelu druge polovice 20. stoljeća, onda to s pravom zvuči eufemistički. Naime, i te kako je postojala jasna nakana što i kako sa selom i sa seljakom, samo što ju je danas teško nazvati razvojnom ako razvitku i nehotice pripišemo pozitivni predznak, a tome smo, naravno, skloni.

Ruralni i agrarni egzodus

Dakle, nesumnjivo je da se u hrvatskom slučaju radilo o dva gotovo paralelna procesa, socio-gospodarska, o ruralnom egzodusu i agrarnom egzodusu, i da su oba, osim klasičnih modernizacijskih uzroka, nosili specifičan biljeg socijalističkog ideološkog nasilja.

Činjenica je da je Hrvatska, iako je imala najrazvijeniju industriju u staroj Jugoslaviji, u Drugi svjetski rat ušla kao izrazito poljoprivredna zemlja. Industrija još nije bila toliko jaka da bi omogućavala čak ni »normalno prelijevanje stanovništva« pa je ruralni prostor bio agrarno prenapučen gotovo u svim hrvatskim krajevima. I iz rata se izašlo s pretežito poljoprivrednim stanovništvom i s relativno malom domaćom industrijskom privredom, dodatno stradalom u ratu. Planovi

1 A. Akrap, N. Pokos, D. Živić, rukopis studije *Selo i seoski okoliš u hrvatskoj modernizaciji*, Institut Pilar, 2002.

su, u skladu sa socijalističkim nazorima, predviđali razvitak industrije, naročito teške, i kolektiviziranje ili podruštvovljenje 'svoga postojećeg'.

Za poljoprivredu je to značilo nacionalizaciju privatnog sektora, odnosno da se državnim poduzećima povjeri cjelokupna poljoprivredna proizvodnja. To bi i te kako ubrzalo dosizanje željenog ideološkog horizonta – da se »ukinu razlike između sela i grada«, što je u našem slučaju imalo značiti i nestanak razlika između seljaka i radnika. Seljačkom dijelu seoske populacije, najtradicionalnijem, neobrazovanom, socijalno ionako izoliranom, nametnuli su se iznimno nepovoljni uvjeti kao što su bili obvezni otkup, kontrolirane cijene, oduzimanje zemlje različitim postupcima, bilo nasilnom kolektivizacijom, bilo dvjema agrarnim reformama (naročito druga), bilo eksproprijacijom zemlje za javne potrebe, gradnju cesta, aerodroma, industrije i sl. Za seljaka s malo više zemlje govorilo se da je kulak. A to je bila teška optužba, ne samo društvena. Sve do polovice šezdesetih seljak nije smio imati traktor ili neki drugi poljoprivredni stroj. A onda je mogao kupiti polovni.

Drugo strani, radništvu, nudile su se beneficije koje nisu proizlazile iz rada, uostalom i seljak je radio, već prije svega iz pripadnosti radničkoj klasi. Sve je to pridonosilo urušavanju svih temeljnih sastavnica ugleda koji je nekoć pripadao seljaku. Sami seljaci odustajali su od poljoprivrede na različite načine. Jedan je bio odvrćanje dijela potomaka od bavljenja obiteljskim zanimanjem koje je odjednom izgubilo budućnost.

Valja dodati da su mlade privlačile i druge prednosti gradske i industrijske civilizacije i odvrćale od svega što je nazadno i prokazano kao seosko i seljačko. Konačno, spomenimo i nešto kasnije započet proces masovnijeg školovanja mladih za nepoljoprivredna zanimanja. Naime, za seljačko zanimanje, jedino u nomenklaturi zanimanja, nije potreban ni minimum formalnog obrazovanja. U općem obrazovnom entuzijazmu i ta je činjenica negativno djelovala na socijalni položaj seljaka. Na skali društvenog ugleda seljaci bijahu među najniže svrstanim društvenim slojevima, a i sami su bili i te kako svjesni svojeg lošeg položaja, što je stvaralo snažan deagrarizacijski potisak.² Spomenimo usput da je seljak školujući svoje dijete za nepoljoprivredno zanimanje, ulagao u nepoljoprivredu. Pritom, nije imao ni dječji doplat, ni stipendiju, ni zdravstveno, ni mirovinsko osiguranje itd.

Opisani odnos prema selu prenio se i izvan politike, dijelom i u znanost. Spomenut ću samo da je među urbanim sociolozima bilo uobičajeno smatrati selo tek skladištem nekvalificirane i neosvijestene radne snage, resursom urbane industrije. A seljak je (a i ostali neseljački došljaci sa sela) u tim pričama uglavnom nužno zlo, loš je u ulozi industrijskog radnika i građanina pa postaje krivac za mnoge nevolje: za prenapučenost gradova, za skupoću gradskih društvenih institucija, za ruralizaciju grada, za komunalnu neurednost.

2 Koliko god da je velika njihova vezanost uz zemlju i obiteljsko naslijeđe, za svoju su djecu priželjkivali u velikom broju nepoljoprivredno zanimanje. U jednom istraživanju provedenom 1988. svega 11% ispitanika poljoprivrednika poželjelo je za svog sina zanimanje poljoprivrednika. Zanimljivo je i to da za svoje kćeri tek njih 4% želi da budu domaćice. (Martić, M.: Percepcija društvenog položaja i »zanimanja« poljoprivrednika. *Sociologija sela*, Zagreb, br. 101-102/1988., str. 340.)

Državni oslonci

Očito je da je oslonac socijalističke države bila industrija i radnička klasa, osobito industrijski radnici – oni su bili elitni segment radničke klase. U svom konceptu modernizacije, iz ideoloških razloga prije svega, iako ne samo zato, u seljačkom sloju oni nisu ni mogli vidjeti oslonac, pa otud i takav odnos. Štoviše, u socijalističkoj hijerarhiji društvenih i gospodarskih oslonaca ni poljoprivreda nije zauzimala osobiti rang, a otkud bi to onda seljaci.

Utopijski karakter koncepta nije se ni pokušalo relativizirati. U zbiljskom životu slijedilo je mnoštvo pojedinačnih odluka da se napusti poljoprivreda.

Što se tada počinje događati sa selom kojem je sve dotad seljaštvo predstavljalo glavni socijalni, demografski i gospodarski oslonac? Ono što se i dogodilo. Ruralni i agrarni egzodus, procesi koje smo spomenuli.

Kako se odlazilo? Koji su bili glavni kanali? U samom početku bila su dva.

1. Mnogim je seljacima odskočnom daskom za socijalni i prostorni pomak prema gradu bilo sudjelovanje u ratu, dakako ako su bili na pobjedničkoj strani. U tom je slučaju taj pomak prema gradu uvijek bio i pomak prema nepoljoprivrednom zaposlenju. Nova vlast, uklonivši dotadašnju vladajuću klasu, a s njom i dobar dio njezinog upravnog aparata, u skladu sa svojom koncepcijom o organizaciji države (koja je pretpostavljala izuzetno široku administrativnu mrežu), trebala je mnogo pouzdanih činovnika. Rekrutirala ih je iz svih slojeva društva. Budući da je seljaka bilo najviše, to su oni bili i u tom sloju izuzetno zastupljeni.³ Njihov nagli odmak od poljoprivrede i sela, gotovo preonoćni socijalni i prostorni skok u posve novi radni i životni prostor, nesumnjivo je djelovao na novu percepciju sela i poljoprivrede (psihološka deagrarizacija).

2. Također su radovi na obnovi i industrijalizaciji tražili brojnu radnu snagu koja se naglo prelijevala iz ruralnih područja; bilo je obilno radnih mjesta.

Ruralni egzodus ne znači normalno prelijevanje stanovništva iz sela u grad, on je masovan i stoga ostavlja deprimirajuće posljedice u seoskoj zajednici. Ta masovnost značajno potresa socijalni i gospodarski život sela i mijenja demografske prilike u selu. »*Načelo odlaska*« postaje glavno životno načelo što marginalizira seosko stanovništvo. Budući da je emigracijski proces selektivan i da ne zahvaća podjednako sve socijalno-demografske strukture stanovništva, on bitno mijenja, i to u kratkom vremenu, socijalnu i demografsku sliku lokalne zajednice. Smanjuje se udio mladih, obrazovanih, poduzetnijih, u početku više odlaze muškarci itd. Nestaje tradicionalna seoska raznolikost.⁴ Selo postaje sve više azil za ostarjele seljake i postaje sinonim za socijalno propadanje.

3 O tome opširnije: Lazić, M.: Statusna konzistencija kao element klasne homogenizacije u socijalizmu. *Sociologija*, Beograd, br. 1/1988., str. 18.

4 Mendras je ovo »izvlačenje« stanovništva nazvao najznačajnijim »oblikom nameta koje društvo i industrijska ekonomija uzimaju od seljačke ekonomije« (Mendras, H.: *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus, 1986., str. 24).

Seljaci-radnici – dvostruka stigmatizacija

U pojedinim ruralnim područjima, zahvaljujući blizini gradova ili, što je rjeđe, decentralizaciji industrije, kasnih šezdesetih javlja se sloj seljaka-radnika. Oni pripadaju obiteljima s prosječno manjim zemljišnim posjedom, bio je to i glavni razlog djelomičnog odlaska iz poljoprivrede. (Jer u to vrijeme rijetko se radi o prethodno školovanom članu seljačke obitelji.) Stigmatizacija dvojno aktivnih dvostruka je: s jedne je strane stigmatiziran kao seljak, a, s druge, kao netko tko nije dovoljno osviješten i nije dobar radnik. Često su ovi dvojno zaposleni tajili da se kod kuće bave poljoprivredom. I doista, ideološki gledano, bila je to vrlo sumnjiva kombinacija. Odsutnost s posla u vrijeme poljoprivrednih radova opravdavala se bolovanjem, što je dodatno umanjivalo njihov radnički ugled. S druge strane, vrlo kasno, najprije u Sloveniji, pojedine tvornice omogućavale su seljacima-radnicima da u vrijeme tih poslova uzimaju godišnji odmor.

Posljedice

Nekoliko je istaknutijih posljedica takva seljačka položaja:

1. Posjed se ne povećava, jer nema dovoljno novaca. Osim toga, tu su i objektivne zapreke, prije svega sustav koji nije omogućavao stvaranje većeg posjeda; postojao je zemljišni maksimum, ali i subjektivne, kao nepoduzetnost, nedovoljna naobrazba, strah od socijalne stigme. Sve to zatvara krug generirajući i faksimilizirajući siromaštvo.
2. Ujednačavale su se sve više gospodarske prilike u selu s obzirom na veličinu posjeda. Time se bitno stišavao ritam socijalne dinamike. Jer, ne treba dokazivati da na jedan način živi i socijalno se ponaša seljak s dva ha i seljak s dva deset ha. Veličina posjeda iznimno je važan kriterij seoske socijalne hijerarhije. Razlike, ako su postojale, generirale su se iz drugih socijalnih i gospodarskih izvora, ali nisu bile osobito istaknute.
3. Ruralna sastavnica hrvatskoga društva sve je više na rubu zanimanja stručne i političke javnosti. Razdijeljena između različitih politikâ, interesâ, pogledâ, upravnih razinâ trajno je ostala polje nedovoljno promišljenih i međusobno neusklađenih i nesukladnih poteza, mjera.
4. Nesustavan odnos prema seoskom, bez oslonca na razrađen razvojni koncept, pridonosi umnažanju razvojnih kontradiktornosti, koje je ionako nemoguće sve izbjeći. U nekim ruralnim krajevima mogućnost kontradiktornosti izbjegnuta je nerazvojem. Iščekujući da im se pomogne da opstanu, stanovnici su otišli kako je tko mogao: neki u grad, a neki na nebo.
5. Hrvatska je već dugo suočena sa svim depopulacijskim osobitostima svojih ruralnih područja, ali nije reagirala na primjereni način. Blizu 90% seoskih naselja bilježi populacijsku regresiju.
6. Prosječna se veličina gospodarstava u razdoblju od Drugoga svjetskog rata neprestano smanjivala, pretežito zbog porasta broja gospodarstava u najnižim posjedovnim kategorijama (do 1 ha) i značajnog smanjenja broja najvećih gospodarstava (5 ha i više). Tome je nesumnjivo kumovala loša agrarna politika, a potom i ukupna socijalna i gospodarska politika. Prometa zemljištem između seljačkih vlasnika gotovo da i nije bilo.

Ako se ovome dodaju problemi imanentni seljačkom poslu i životu, nije teško razumjeti zašto se uz ovo zanimanje relativno lako priljubi društvena i kulturna stigma.

Oblici anomalije u kojoj se nalazi ruralni socijalni prostor i seljački svijet različiti su. Za svaki od tih oblika bilo bi važno pronaći nove načine, nove izvore proizvodnje pozitivnog identiteta, individualnog i kolektivnog, kojim bi se izbjegli postojeći stereotipi, što bi sa svoje strane pripomoglo drukčijem pristupu ovom socijalnom sloju i ovom tipu naselja.

Kao posebno indikativan za službeni odnos prema selu i seljaku navest ću primjer službene statistike. Naime, ne samo sociolozima, već i drugim istraživačima i socijalnim praktičarima, vrlo je važna prostorna varijabla, rezidencijalna pripadnost stanovništva; ona je vrlo diskriminativna za mnoge socijalne, gospodarske i demografske pokazatelje.

Selo i grad dva su različita prostora življenja i rada, koji su i udaljeni i bliski, povezani i potrebni jedan drugom, ali svaki na svoj način samosvojni, s vlastitom ekskluzivnošću, bez obzira na koncepte globalizacije i stvarni globalni, unificirajući karakter velikih društvenih procesa.

I što je napravila službena, državna statistička kuća?

Ona je 1981., umjesto da eventualno modernizira kriterije za određivanje što je selo, a što grad, iz popisa izbacila tvrde kriterije i uvela tek normativnu odredbu: »Gradska naselja jesu naselja koja su odgovarajućim pravnim aktom ili dogovorom nadležne društveno-političke zajednice u SR ili SAP, važećim u kritičnom trenutku popisa, utvrđena kao gradska.«⁵ Time sva naselja koja nisu grad, postaju »ostala naselja« te je tako selo nestalo iz službene statistike. Naravno, izgubilo se i seosko stanovništvo i sve ostale seoske činjenice. Seljak se je ranije izgubio. On je već dugo bio individualni poljoprivredni proizvođač, IPP.

I dok se Europa jako trudi da u svakom pogledu revalorizira, uglavnom uspješno, svoju ruralnu periferiju, mi svojoj brišemo čak i ime.⁶ Zanimljivo je spomenuti Belgiju, koja gotovo da i nema sela, ali jako pazi da se termin 'ruralno' ne izgubi, pa se tako govori o ruralnoj industriji, ruralnom turizmu, sve s nadom da će se obnoviti specifičan identitet seoskog. Naime, teritorijalna, prostorna komponenta ruralnog kulturnog identiteta ukazuje na neizostavnost komponente prirodnog okoliša u identifikaciji ruralnih identitetskih obilježja. Od činjenice da je ruralno društvo sve donedavno bilo dominantno poljoprivredno, agrarno, pa prema tome i te kako upućeno na prirodne gospodarske resurse, do toga da je i bitno obilježje ne-radnog života sela upravo neposredna blizina prirode, što nesumnjivo razlikuje uvjete seoskog od gradskog života.

5 Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku, god. 26, br. 245.

6 U Francuskoj vrijedi sljedeća definicija seoskog stanovništva: to su osobe koje žive u općinama s manje od 2.000 stanovnika u glavnom općinskom naselju. I ova je definicija arbitrarna kao što su sve granice koje se postavljaju u definicijama arbitrarne. Međutim, u Francuskoj je spomenuta definicija zadržana jer već dugo vremena osigurava prikupljanje podataka na jedinstven način čime se olakšavaju dugoročne analize. Merlin upozorava da se u međuvremenu mijenjala definicija naselja. Danas je u upotrebi sljedeća definicija samog naselja: to je (danas) skupina kuća smještenih tako da jedna od druge nije udaljena više od 200 m. (Merlin, P.: *L'exode rural*. Travaux et documents. Cahiers, br. 59, Pariz, INED i Presses universitaires de France, 1971., str. 4.)

Zaključak

Socijalistički poredak nije ponudio privlačnu alternativu za seljački i seoski svijet. Danas, desetak godina nakon osamostaljenja i uvođenja demokratskog poretka, očekivane pomake u tom smislu nismo dočekali.

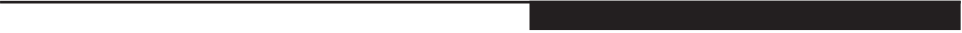
Čini se da i stigmatična personalizacija seljaka, koja se proteže na sav ruralni svijet, a čije sam tek neke sastavnice izdvojila, dijelom podržava još jednu hrvatsku podjelu, pa se tako lani moglo čuti za jedan vrlo brojani skup kako se dogodio u Splitu, ali nije splitski. Da nije možda skup splitske seoske okolice?

Literatura

- Akrap, A., Pokos, N. i Živić, D. (2002.), Rukopis studije *Selo i seoski okoliš u hrvatskoj modernizaciji*, Institut Ivo Pilar.
- Lazić, M. (1988.), Statusna konzistencija kao element klasne homogenizacije u socijalizmu. *Sociologija*, Beograd, br. 1.
- Martić, M. (1988.), Percepcija društvenog položaja i »zanimanja« poljoprivrednika. *Sociologija sela*, god. 26, br. 3-4 (101-102), str. 333-345.
- Mendras, H. (1986.), *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus.
- Merlin, P. (1971.), L'exode rural. Travaux et documents. *Cahiers*, br. 59, Pariz, INED i Presses universitaires de France.
- Šaopštenje Saveznog zavoda za statistiku, god. 26, br. 245.
- Štambuk, M. (1998.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

II.

REVITALIZACIJA --- HRVATSKOGA --- RURALNOG --- PROSTORA ---

NEKI ELEMENTI RURALNE OBNOVE U HRVATSKOJ

Uvod: promjena gledišta

Devedesetih godina 20. stoljeća skupina francuskih ruralnih istraživača okupljenih oko Bernarda Kaysera (B. Kayser i sur., 1994.), nakon uvida u stanje francuskog sela, ponajprije su zaključili da je nužno demografski stabilizirati ruralne sredine, potom, oblikovati nove socijalne potrebe i načine »potrošnje« ruralnog prostora i otvarati razvojne perspektive temeljene na atraktivnostima ruralnog teritorija.

Dvijetisućitih, nastavljajući trajni znanstveni interes istraživanja sela i usmjeravanja razvojnih aktivnosti, Perrier Cornet sa svojim suradnicima (2002:10) poziva da se selo demitologizira, kao i siromaštvo i ruralna emigracija. To znači »da o selu i ruralnom prostoru treba prestati govoriti alarmantno kao o prostoru koji se prazni, propada, koje je u trajnoj krizi. Ovako govore samo oni koji selo poistovjećuju s poljoprivredom i koji uopće ne mogu govoriti o selu i njegovu razvitku bez planiranja jake rastuće poljoprivrede s osloncem na velik broj seljaka. Zna se da poljoprivreda, pa bila ona i snažna i moderna ne može bez dotacija, ona može biti snažna i moderna samo ako se snažno dotira, i da ne može biti oslonac ruralnom razvitku.«

U Hrvatskoj se još uvijek selom bavimo poistovjećujući ga sa siromašnom poljoprivredom i siromašnim seljakom. Koliko god su podaci i iskustva upućivali analize u drugom smjeru, toliko se zbog tog poistovjećivanja sela i poljoprivrede uvijek odustajalo odmaknuti se od točke s koje smo promatrali ova dva fenomena. Malo je bilo nastojanja da se selo promatra šire, da ga se koncipira šire i da se njegov razvitak i napredak promatraju šire nego što je to bio društveni, kulturni i gospodarski prostor poljoprivrede, a da o fizičkom prostoru i njegovim obilježjima i ne govorimo.

Ruralno naslijeđe

Početkom devedesetih bilo je jasno s kojom socijalnom strukturom, kakvom agrarnom strukturom i demografskom strukturom ulazimo u posve novo vrijeme, u gradnju drukčijih društvenih, gospodarskih i kulturnih okvira. Bila je predvidljiva nova socijalna dinamika koja će, možda i ne tražeći moguća bolja rješenja, uvoditi neke nove elemente u odnose sela i grada, sela i poljoprivrede, poljoprivrede i drugih djelatnosti, sela i drugih djelatnosti, itd. Naravno da je inertnost, kao jedna od glavnih osobina svega ruralnog, utjecala na sporost prilagodbe osnovnih seoskih i poljoprivrednih struktura na nove prilike. Društveni su istraživači to mogli predvidjeti. Znalo se da je već onda bio relativno mali udio aktivnih poljoprivrednika, da su prosječno bili stariji od ostalog aktivnog stanovništva, da su imali prosječno vrlo mali posjed.

Tablica 1
Kretanje poljoprivrednog pučanstva Hrvatske, 1953.–1991.

Godina	Ukupan broj stanovnika	Broj poljoprivrednog stanovništva	% poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu	% smanjenja u odnosu na prethodno razdoblje	Indeks 1961=100
1953.	3.936.022	2.209.716	56,1	16,1	121
1961.	4.159.696	1.824.819	43,9	17,4	100
1971.	4.462.221	1.338.267	30,2	26,7	73
1981.	4.601.469	667.696	14,5	50,1	37
1991.	4.783.265	409.647	9,1	38,6	23

Izvor: Izračunato prema popisnim podacima

Tablica 2
Aktivno poljoprivredno stanovništvo Hrvatske, 1953.–1991.

Godina	Broj aktivnih stanovnika	Broj aktivnih poljoprivrednika	% aktivnih poljoprivrednika od uk. aktivnih	Smanjenje u odnosu na prethodni popis	
				Broj	%
1953.	1.869.530	1.199.486	64,2	-	-
1961.	1.954.293	980.590	50,2	218.896	18,2
1971.	2.015.918	843.389	37,0	237.201	24,2
1981.	1.985.201	414.742	20,9	328.647	50,8
1991.	2.037.653	264.895	13,0	149.847	36,1

Izvor: Župančić, M. (1993.), Socioekonomske promjene i mogućnosti razvitka sela, *Sociologija sela*, Zagreb, 3-4, str. 135.

U pravilu, nismo se zamarali cijenama proizvodnje tone pšenice, litre mlijeka ili kilograma mesa. Poljoprivredna proizvodnja, osobito neki sektori, počivali su na obiteljskoj poljoprivredi, iako ideološki, temelj poljoprivredne proizvodnje činila su državna poljoprivredna dobra, što je društveno, politički i gospodarski marginaliziralo selo i seljake.

Tablica 3
Poljoprivredna gospodarstva u Hrvatskoj, 1960.–1991.

Godina	Broj	Smanjenje u odnosu na prethodni popis	Indeks smanjenja 1960=100	Prosječna veličina u ha
1960.	653.000	-	-	2,9
1969.	615.000	38.000	94	2,8
1981.	569.000	46.000	87	2,9
1991.	534.000	35.000	81	2,7

Izvori: Popisi poljoprivrede 1960. i 1969., Popisi stanovništva 1981. i 1991.

Tome dodajmo da je tradicionalno hrvatsko selo malobrojno, osim u nekim regijama, i da je kontinuirano gubilo stanovništvo. Znali smo da se manje-više ništa nije činilo da se poveća atraktivnost ruralnih naselja ili cijelih ruralnih regija, pa ni obiteljske poljoprivrede, da se nije na strateški način postavilo pitanje revitalizacije i razvitka hrvatskog ruralnog područja. Danas (2001.) prosječno hrvatsko selo broji 286 stanovnika (1961. prosječno je selo imalo 432 stanovnika ili 146 više, odnosno danas je manje za trećinu). Ukupno, danas imamo 6.486 seoskih naselja.

To su osnovne činjenice koje je bilo nužno uzeti u obzir kada su se poduzimali novi koraci i u pogledu sela i u pogledu poljoprivrede. Ali, čini se da se to nije uradilo. Nije teško zaključiti da smo u ovom času mogli biti dalje nego što jesmo. Naravno, neki pomaci su učinjeni, ali nesumnjivo je da u hrvatskom selu ima još mnogo posla. I za društvene istraživače.

Seoski prostor je prostor poljoprivrede i prostor stanovanja, ali i drugih uporaba. Ostali mogući korisnici brojniji su nego što o tome znamo u Hrvatskoj, a bit će još i brojniji. Za taj proces potrebno je doista pripremiti se, jer mora se pretpostaviti mogući konflikt među ovim različitim korisnicima. Ako ih pretpostavimo, onda se može nešto učiniti da ih se presretne. Polimorfnost ruralnog prostora postavlja velik izazov i zadatak, ali i poziv projektantima njegova razvitka.

Ruralni sustav i razvojna načela

Ukratko ćemo se osvrnuti na načela na kojima bi, na temelju uvida u hrvatsko i europsko iskustvo (mislim da nam izvaneuropska iskustva tu mnogo ne pomažu), valjalo temeljiti razvitak ruralnog područja Hrvatske, uz uvažavanje svih specifičnosti koje naš ruralni prostor posjeduje i o kojima je, globalizaciji usprkos, u planiranju razvitka nužno voditi računa.

Hrvatski ruralni prostor istovremeno je složen i jednostavan *realni* sustav. Složen je već po samoj definiciji, kao uostalom svi ruralni prostori. Tako složen sustav ne može se uspješno razvojno promišljati unutar jedne ili dviju posebnih javnih politika.

Kad za hrvatski ruralni prostor kažemo da je *jednostavan sustav*, onda pritom mislimo na njegove nerealizirane objektivne razvojne mogućnosti.

Dakle, ako je selo prije svega sustav sa sve brojnijim i danas prilično izmijenjenim sastavnicama, valja ga kao sustav i promišljati. Već površan uvid u dosadašnju praksu pokazuje da se nije tako radilo. Cjelovitog pristupa, ponajprije razumijevanju sela i seoskog okoliša, nije bilo (niti se može kazati da ga sada ima); pojedine djelatnosti na kojima počiva opstanak i razvitak sela promatraju se i projektiraju zasebno, a to onemogućava razvojno nužnu dinamiku. Selo je sustav komplementarnih sastavnica i veze među njima vrlo su vidljive. Komplementarnost u selu je kao na izložbi (npr. nema ruralnog turizma bez poljoprivrede i uređenog krajolika). Unatoč tome, to se ne uviđa.

I nadalje se ne gleda na taj bogati prostor kao na kompleksan razvojni potencijal. Svatko uzme iz njega što mu treba i ondje ostavi što mu ne treba.

Praktično i istraživačko iskustvo pokazuje da je osnovica ruralnih problema društvena, i da je na toj razini nužno rješavati složena pitanja napretka ruralnih područja.

Ako tako gledamo na probleme ruralnog razvitka, prvo pitanje oko kojega se moramo usuglasiti je: kako pristupiti budućnosti ruralnih područja, a da ih neprikladnim razvojnim izborima pritom ne pretvorimo u nešto slično gradu? Kako podizati kvalitetu života seoskih stanovnika i podizati standard življenja, a pritom čuvati seoske prednosti i njihovu posebnost?

Osnovni kriteriji za izbor modela razvitka za ruralna područja su:

1. da razvoj optimalno valorizira prostor, a time i prirodno, gospodarsko, kulturno, naseljsko i svako drugo naslijeđe;
2. istovremeno, razvoj ne smije proizvoditi negativne ekološke i druge posljedice, kao što je to slučaj s konceptom intenzivnog industrijskog razvitka;
3. razvitak mora biti socijalno održiv, dakle takav da seosku socijalnu zajednicu učini i održi sposobnom da preuzme ulogu ravnopravnog razvojnog aktera (Štambuk, 1997.).

Stoga je neophodno prethodno izabrati optimalnu koncepciju razvitka sela i ukupnog seoskog prostora. Više je načela ovdje važno, ali spomenut ćemo ona za koja se može reći da imaju karakter općih.

Načelo: grad mora biti podrška ruralnom razvitku

Izostanak podrške društva, posebice njegova gradskog segmenta, znači zapravo naglašenu prepreku seoskim razvojnim akterima da ostvare svoje razvojne ideje, prepreku stvarnim pokušajima pomaka prema boljem životu. S malim socijalnim kapitalom, s kojim raspolaže ruralna periferija, nemoguće je svladati sve manjkove. Stoga je i te kako važno, ako ravnomjerni prostorni razvitak zemlje uopće držimo važnim, da manja gradska središta, koja su jedini, a svakako najbliži oslonac svojoj ruralnoj okolici, a koja su sama u društvenom i gospodarskom pogledu nedovoljno snažna i kojima također treba sustavna pomoć s viših razina, dobiju jasno definirano mjesto, ulogu, funkciju i prikladnu pomoć u jednoj takvoj razvojnoj strategiji. Periferijskim gradićima treba pomoći da oblikuju razvojnu viziju svoje seoske periferije. Oni moraju znati što traže u tom prostoru, što mogu

učiniti za taj prostor, te dokle seže njihova odgovornost za razvitak okolice. Grad, ma kako bio malen, mora definirati sebe i kroz ulogu ruralnog, a često i agrarnog središta za svoju okolicu. Selo se najlakše definira u usporedbi s gradom, ali to je i prilika da se na temelju takve analize odabere što se želi, a što ne želi od gradskih iskustava svakodnevne prenijeti u seosko iskustvo.

Međutim, u nas se ne zna precizno i jasno što je to ruralno područje (službeno nemamo sela), što je ruralni razvitak i tko je zadužen za taj razvitak. Iz toga proizlazi najmanje nekoliko nejasnoća i nesporazuma:

1. Pitanje je kako uskladiti odnose između ruralnog i agrarnog razvitka, jer agrarna politika postoji, takva kakva jest, ali nema politike cjelovitog ruralnog razvitka, unutar koje bi poljoprivreda bila samo jedan gospodarski segment, negdje važniji, negdje manje važan.
2. Kako u takvim uvjetima definirati ulogu malog grada u ruralnom razvitku, odnosno, stupanj ovisnosti seoskog razvitka o stabilnom, organiziranom, efikasnom lokalnom gradskom središtu?
3. Zašto se intervencije bilo koje vrste u ruralni prostor svestrano ne analiziraju prije nego što se počnu realizirati?

Načelo: integralni ili sveobuhvatni pristup temeljen na specifičnostima ruralnog kraja

U temeljima ovog načela ugrađen je princip ravnopravnosti sastavnica ruralnosti, a to su društvena zajednica, prirodni okoliš i gospodarska upotreba prostora, što (makar) na razini razvojnog projekta znači da se jedno ne smije razvijati na račun drugog.

Napredak periferije je doista napredak tek kad se uvažavaju sve njezine sastavnice i tako potiče društvenu i gospodarsku heterogenost, razvojnu različitost temeljenu prvenstveno na istraživanju, valorizaciji i upotrebi lokalnih izvora i obrazovanju domaćeg stanovništva. Kad su u pitanju socijalno, demografski i gospodarski zaostala područja, važno je pronaći sredstva za poboljšanje osnovne socijalne i tehničke infrastrukture. Jer bez minimalnog standarda socijalne i tehničke infrastrukture u ruralnim naseljima, i dalje neposredno zagovaramo njihovo zaostajanje za gradom. Stoga je iznimno važno ujednačavati socijalnu i tehničku infrastrukturu između sela i grada, pogotovo ako imamo u vidu i potrebu što ravnomjernijeg rasporeda stanovnika u prostoru.

Udio poljoprivrede u gospodarskoj strukturi ruralnih područja sve je manji. Iz toga proizlazi da je nužno, a i neizbježno je, mijenjati položaj seljaka, ali i mijenjati odnos seljaka prema općim razvojnim načelima.

Odnos između prirodnog okoliša, društvene zajednice i gospodarske upotrebe prostora razlikuje se ovisno o području. Sveobuhvatni pristup razvitku ruralnog područja, tzv. integralni ili cjeloviti pristup, znači usklađen napredak svih njegovih sastavnica.

Uređenju ruralnog prostora, pa tako i problemu revitalizacije i razvitka periferije, različite struke prilaze različito, svaka prema svojem interesu. Agronomi, ekonomisti, sociolozi, urbanisti itd. Međutim, danas se svi oni slažu da se u projektiranju razvitka moraju dogovarati i zajedno raditi.

Pristup je ruralnom području zbog njegove veličine, raznolikosti, bogatstva i ugroženosti nužno interdisciplinaran. Zato svaki isključivi, sektorski pristup vodi u neusklađen razvitak čije posljedice, kako odmiče vrijeme, postaju sve složenije i sve ih je teže i rješavati.

Načelo: održivi (ili obzirni) razvitak

To načelo čini razvojni koncept osjetljivim na čuvanje socijalnih i prirodnih razvojnih izvora. Oko ovog načela, barem na deklarativnoj razini, više nema dilema. Međutim, problemi se javljaju kad se 'na terenu' ovo načelo mora provoditi.

Načelo: agrarna politika dio je ruralne politike

Značaj poljoprivrede u ruralnom prostoru neupitan je. U mnogim ruralnim krajevima vidljiviji je u fizionomiji ruralnog prostora nego u gospodarskoj funkciji. I s tog je aspekta agrarna politika važan i nezaobilazan segment ukupne politike napretka ruralnog područja. Poljoprivreda je postala jaka sastavnica svih nacionalnih gospodarstava, *politički i društveno značajnija* nego što je njezina neposredna gospodarska snaga. U Hrvatskoj je udio poljoprivrednog stanovništva 2001. bio 5,5%, a aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom 8,5%. Udio poljoprivrednog u seoskom stanovništvu iznosio je 11% 2001. godine. Stoga je rješavanje problema poljoprivrede i sela usko vezano uz istovremeni razvitak drugih gospodarskih grana.

Poljoprivreda je strateška djelatnost posvuda, i to ne samo zato što proizvodi hranu, već i zato što čuva i održava živim i cijelim nacionalni teritorij. Zato je poljoprivredu teško, a i neprimjereno gurati u produktivistički model. Nadalje, poljoprivreda kao najveći potrošač ili korisnik prostora, najodgovornija je za stanje u kome se prostor nalazi. *To su neki od razloga zašto razvijene zemlje čuvaju seljake i selo.* Svaki novi reformski zahvat u agrarnu politiku na neki način proširuje odgovornost poljoprivrede za stanje u okolišu i upućuje je na suradnju s ostalim korisnicima u prostoru.

Činjenica da je agrarna politika dio ruralne politike, znači da i agrarna politika mora preuzeti svoj dio odgovornosti za ukupan ruralni razvitak. To se posve jasno vidi u naporima EU da reformira zajedničku agrarnu politiku.

Ti napori idu k tome da će se najveći dio pomoći koju su dosad dobivali poljoprivrednici odsad dodijeliti nezavisno od opsega proizvodnje. Da bi se izbjeglo napuštanje proizvodnje, države-članice moći će izabrati zadržavanje veze između pomoći i proizvodnje u dobro definiranim uvjetima i jasno određenim granicama. Ova nova »jedinствена plaćanja po gospodarstvu« bit će podređena poštivanju normi *zaštite okoliša, prehrambene sigurnosti i dobrobiti životinja*. (kurziv M. Š.) Raskid veze između subvencije i proizvodnje omogućit će poljoprivrednicima EU da budu kompetitivniji i da svoju aktivnost usmjere u funkciji tržišta, osiguravajući svestrano neophodnu stabilnost svog dohotka. (http://ec.europa.eu/geninfo/legal_notices_fr.htm, 18. 03. 2009.)

Pojačat će se politika ruralnog razvitka, odnosno potpomognut će se dodatnim financijskim sredstvima koja će biti namijenjena novim mjerama zaštite i promociji okoliša, kvalitete i dobrobiti životinja, kao i pomoć i poticaj poljoprivrednicima da primjenjuju zajedničke proizvodne norme počevši od 2005.

Također, smanjit će se neposredna plaćanja velikim gospodarstvima da bi se financirala nova politika ruralnog razvitka. (http://ec.europa.eu/geninfo/legal_notices_fr.htm, 18. 03. 2009.)

Načelo: omogućiti višestruki izvor zarade za domaćinstvo i/ili pojedinca

Uzimajući u obzir samo neka obilježja poljoprivrede, primjerice osjetljivost i rizičnost poljoprivredne proizvodnje, jasno je da *poželjnost višestrukosti prihoda* znači da je važno da onaj drugi bude iz nepoljoprivrede. Dakle, osim poljoprivrede, važno je da seoska obitelj svoju egzistenciju i prosperitet gradi i na još jednom izvoru prihoda. U ovom kontekstu osobito je važno naglasiti potrebu da se osnivaju radna mjesta za žensko stanovništvo, koje se inače teže zapošljava. Ovaj princip ne vrijedi samo za poljoprivredne obitelji, niti samo za seoske. »Među analitičarima obiteljskih odnosa i obiteljske politike postoji dosta široka suglasnost oko toga da je perspektiva obitelji u modelu dva hranitelja.« (Puljiz i sur., 2008., str. 296). Stoga, dio pomoći za razvitak poljoprivrede valja usmjeriti prema razvitku malih industrija i unapređenju (mikro)regionalne gospodarske strukture.

Zaključak

Pogrešan je dojam da u selu žive samo poljoprivrednici, da u selu nema drugih problema do onih poljoprivrednika. Selo s pravom očekuje takav tip razvitka koji će ga učiniti ravnopravnom životnom i radnom alternativom.

Tablica 4

Odnos broja seoskog i poljoprivrednog stanovništva u Hrvatskoj, 1961.–1991.

Godina	Seosko stanovništvo	Poljoprivredno stanovništvo	% poljoprivrednog u seoskom stanovništvu
1961.	2.878.000	1.825.000	63,4
1971.	2.605.000	1.348.000	51,8
1981.	2.263.000	668.000	29,5
1991.	2.187.000	410.000	18,7

Izvor: Popisi stanovništva

Jedan od problema s kojim se seoska sredina mora naučiti nositi jesu i nove podjele unutar hrvatske poljoprivrede. O njoj baš nemamo podataka. Više se, naime, ne može govoriti o suprotstavljenosti društvenoga i privatnog sektora, već o polariziranim interesima malih i velikih proizvođača unutar poljoprivrede, malih i za naše prilike velikih, pa možda i prevelikih posjeda. To je situacija koju koherentna agrarna politika mora pratiti i uvažavati na razini općih ciljeva i neposrednih mjera.

Međutim, selo već dugo nije i nikad više neće biti samo poljoprivredno ni sinonim za poljoprivredu. Hrvatsko se selo deagrariziralo na način i u mjeri koju su određivali agrarna i gospodarska politika socijalističkog sustava. Iz tog razdoblja izišlo je s mnogim nejakim obilježjima koja danas otežavaju brži razvitak (loša agrarna struktura, ostarjela populacija, nerazvijenost nepoljoprivrednih djelatnosti, mladi odlaze i traže posao i život u gradu jer nemaju mogućnost profesionalnog izbora...) i priziva bržu socijalnu rekonstrukciju.

Takve prilike u ruralnom području upućuju agrarnu i ruralnu politiku na zajedničko djelovanje.

Kao što je već spomenuto, model napretka ruralne periferije koji vodi ka samoodrživosti jest poticanje društvene i gospodarske heterogenosti, temeljene prvenstveno na istraživanju, valorizaciji i upotrebi endogenih izvora i obrazovanju lokalnog stanovništva. Poljoprivreda sve manje sudjeluje u gospodarskoj strukturi ruralnih područja, iako ostaje korisnik najvećeg dijela prostora. Njezina se važnost u financijskom i radnom pogledu u seoskoj i domaćinskoj ekonomiji neprestano smanjuje.

Kroz različite projekte, ali i aspiracije za cjelovitim životom u selu, nužno je podići životni standard u tim malim društvenim zajednicama. Podrazumijeva se da seosko naselje i seoska kuća zadovoljavaju minimalnu socijalnu i tehničku infrastrukturu. Možda od toga više i nismo tako daleko, barem u nekim hrvatskim ruralnim područjima. Međutim, još smo daleko od nekih europskih zemalja koje ruralni prostor promišljaju na mnogo zahtjevnijoj razini. U knjizi *Repenser les campagnes (Novo promišljanje seoskog prostora)*, autori okupljeni oko Philippe Perrier-Corneta (2008.), »razlikuju 3 lika ruralnog prostora koji su međuzavisni, gotovo uvijek konkurentni. To su: ruralni razvojni resursi (u proizvodnom smislu), ruralni prostor kao životni okvir (rezidencijalni i rekreativni prostor) i, kao novost, treći lik – prirodu, ali ne prirodu koju su udomaćili seljaci, i ne prirodu koja je šarmantna i ugodna oku građaninu u seoskom prostoru, već 'objektivnu prirodu', shvaćenu kao cjelinu koja uključuje resurse, životne cikluse, funkcije, možda staru i novu 'prirodu' koju su znanstvenici i građani na nov način promislili.«

Važno je dobro razmisliti o modelu razvitka hrvatskoga ruralnog teritorija, što naravno ne obuhvaća samo problem sela i poljoprivrede. Na tom poslu, osim društvenih istraživača, nužna je suradnja i drugih stručnjaka. Na sociolozima je da istražuju sadašnju dinamiku u selu, da dobro razumiju procese koji se odvijaju u tom prostoru, da bi zatim na temelju takvih uvida mogli projicirati budućnost sela u sljedećih desetak godina.

Procesi koji vode napretku seoskih područja često su kontradiktorni (Barberis i Dell'Angelo, 1988.). Uvijek je to koegzistencija »dobrog« i »lošeg«. Niti je sve što zovemo razvojem dobro, niti je dobro sve što je tradicionalno. Umijeće je sve te procese usmjeravati prema optimalnim rješenjima.

Literatura

- Barberis, C. i Dell'Angelo, G.-G. (ur.) (1988.), *Italia rurale*. Roma-Bari: Editori Laterza.
- Cifrić, I. (1993.), Novi socijalni kontekst – novi odnos prema poljoprivredi i okolišu. *Sociologija sela*, god. 31, br. 1-2, str. 8.
- Cifrić, I. (1990.), *Ekološka adaptacija i socijalna pobuna*. Zagreb: NIRO Radničke novine, str. 269.
- Courgeau, D. (1988.), *Méthodes de mesure de la mobilité spatiale. Migrations internes, mobilité temporaire, navettes*. Pariz: Editions de l'Institut national d'études démographiques.
- http://ec.europa.eu/geninfo/legal_notices_fr.htm (18. 3. 2009.)
- Kayser, B. i sur. (1994.), *Pour une ruralité choisie*. Paris: Datar/Éditions de l'Aube.
- Perrier-Cornet, Ph. (ur.) (2002.), *Repenser les campagnes*. Paris: L'Aube i DATAR.
- Puljiz, V., Bežovan, G., Matković, T., Šućur, Z. i Zrinščak, S. (2008.), *Socijalna politika Hrvatske*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Štambuk, M., Rogić, I. i Mišetić, A. (ur.) (2002.), *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štambuk, M. (1998.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za sociologiju, 309 str.

NEKI ELEMENTI SOCIJALNE I TEHNIČKE INFRASTRUKTURE HRVATSKOG SELA

Tekst je napisan u suautorstvu s Ankom Mišetić. Zahvaljujem na dopuštenju da ga uvrstim u knjigu.

U uvjetima periferijskog razvojnog zaostajanja u kojima se nalazi hrvatsko selo, nezahvalno je analizu opremljenosti naselja i stanja infrastrukture uspoređivati/usklađivati s brojnim istraživanjima ruralnog prostora u razvijenim zemljama.

U najčešćem značenju infrastruktura nekog naselja podrazumijeva tehničku opremljenost koja je preduvjet za uspješno funkcioniranje raznovrsnih službi i naselja kao cjeline. U ovom radu pojam infrastrukture shvaćen je u širem značenju i, kao što je već u naslovu vidljivo, uz tehničku, obuhvaća i socijalnu dimenziju opremljenosti.

Teško je danas govoriti o npr. informatičkoj infrastrukturi hrvatskog sela, kad je ono na rubu preživljavanja. Imajući na umu neke od osnovnih potreba seoskog stanovništva kao što su zdravstvena zaštita, školovanje, komunikacijska i prometna povezanost, prakticiranje vjerskih obreda, mogućnost sadržajnijeg provođenja slobodnog vremena i sl., ipak je odabir indikatora za analizu socijalne i tehničke infrastrukture hrvatskog sela u velikoj mjeri bio određen raspoloživošću/dostupnošću podataka. Kako je, u najmanju ruku, bilo nezahvalno temeljiti analizu na podacima starim desetak godina kad su se za nekoliko mjeseci očekivali rezultati novog popisa stanovništva, nedostatak smo nastojali nadoknaditi koristeći nekoliko dodatnih izvora s pomoću kojih smo provjeravali i korigirali dostupne podatke iz popisa 1991.¹

Cjelokupna analiza temelji se stoga na sljedećim izvorima:

- *Popis stanovništva 1991.*;
- Hrženjak, J. (1993.), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*;
- *Adresar osnovnih škola Republike Hrvatske*, šk. god. 2001./2002. (Ministarstvo prosvjete i športa);
- *Popis liječnika primarne zdravstvene zaštite i zdravstvenih ustanova u Republici Hrvatskoj* (Ministarstvo zdravstva 2002.);
- *Adresar katoličkih župa u Republici Hrvatskoj* (IKA, 2001.);
- *Popis naselja u Republici Hrvatskoj s pripadajućim dostavnim poštanskim uredom* (Internet stranice HP, 2002.);
- *Ovlaštene veterinarske organizacije* (Uprava za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.);

1 U nedostatku novijih podataka, navest ćemo ilustrativno rezultate nedavno provedenog terenskog istraživanja ruralnog stanovništva na Lonjskom polju u pogledu opremljenosti naselja. Njih 83,1% smatra da je u njihovom selu izražen problem manjka društvenih sadržaja (kulturni i zdravstveni objekti, škole, vrtići i sl.), A. Mišetić i M. Dragun: Mišljenja stanovnika o stanju i razvojnim mogućnostima Lonjskog polja, u: M. Štambuk, I. Rogić (ur.) (2001.), *Budućnost na rubu močvare*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 144-145.

- *Veterinarske ambulante* (Uprava za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.);
- *Veterinarska privatna praksa* (Uprava za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.);
- *Podružnice Hrvatskog zavoda za poljoprivrednu savjetodavnu službu* (Hrvatski zavod za poljoprivrednu savjetodavnu službu, 2002.);
- *Poljoprivredne i srodne zadruge* (Hrvatski zadružni savez, 2002.).²

Prva zadaća analize bilo je razgraničenje seoskih i gradskih naselja, tj. definiranje uzorka naselja. Poradi vremenskih ograničenja i zadanih rokova nismo mogli uskladiti svoje istraživanje s rezultatima posebne demografske analize hrvatskog sela, koja je također dio ovog projekta.³ Stoga smo za potrebe ovog rada koristili postojeću klasifikaciju iz Popisa stanovništva 1991., pri čemu smo sva naselja s oznakom »gradska« isključili iz uzorka. Na taj način dobili smo osnovni skup naselja koje možemo nazvati seoskim. Radi preglednosti rezultata i za potrebe interpretacije i uspoređivanja ta seoska naselja su grupirana po županijama.⁴ Valja se ograditi i od mogućih nepreciznosti nastalih kao posljedica povremenih prekrajanja županijskih granica, no držimo da te rubne intervencije ne narušavaju cjelovitost stanja u najvećem broju županija, a poglavito ne mijenjaju opću sliku stanja na razini Hrvatske. U tom smislu stanje infrastrukture u pojedinim županijama 1991. (najviše Šibenska i Zadarsko-kninska županija) nije u potpunosti usporedivo s današnjim stanjem jer su izražene razlike moguće ne samo zbog stvarne promjene u opremljenosti naselja nego i zbog različitog obuhvata naselja u županiji.

Tablica 1
Udio seoskih naselja u ukupnom broju naselja, po županijama (popis 1991.)

ŽUPANIJA	Broj seoskih naselja	%	Ukupan broj naselja
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	323	98,48	328
BRODSKO-POSAVSKA	179	97,28	184
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	167	92,27	181
ISTARSKA	625	97,66	640
KRAPINSKO-ZAGORSKA	410	97,39	421
LIČKO-SENJSKA	163	95,88	170

2 Ne uključuju sve zadruge, jer članstvo nije obvezatno, ali obuhvaćaju većinu postojećih poljoprivrednih zadruga.

3 Pošto je jedan od ciljeva te demografske analize i definiranje seoskih naselja, moguće je da skup seoskih naselja kako će biti utvrđen neće u potpunosti biti podudaran sa skupom kako smo ga definirali za potrebe analize socijalne i tehničke infrastrukture. Držimo da je metodološki korektno upozoriti na moguće razlike, no da one neće bitno utjecati na opću sliku stanja u hrvatskim selima kako je ovdje opisujemo. Naziv projekta: *Selo i seoski okoliš u hrvatskoj modernizaciji*.

4 Obuhvat županija preuzeli smo iz J. Hrženjak (1993.): *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*, jer nam je to bio stožerni izvor za analizu.

ŽUPANIJA	Broj seoskih naselja	%	Ukupan broj naselja
MEĐIMURSKA	121	96,8	125
OSJEČKO-BARANJSKA	165	95,93	172
KARLOVAČKA	554	98,93	560
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	274	98,92	277
POŽEŠKO-SLAVONSKA	327	97,61	335
PRIMORSKO-GORANSKA	559	96,21	581
SPLITSKO-DALMATINSKA	314	88,2	356
ŠIBENSKA	144	96,0	150
SISAČKO-MOSLAVAČKA	540	97,47	554
VARAŽDINSKA	289	97,97	295
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	212	98,6	215
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	80	94,12	85
ZADARSKO-KNINSKA	283	95,61	296
ZAGREBAČKA	563	99,12	568
UKUPNO	6.292	96,9	6.493

Izvor: Hrženjak, J. (1993.), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, Informator.

Indikatori socijalne i tehničke infrastrukture koje smo izdvojili kao predmet analize jesu opremljenost naselja školom, zdravstvenom ustanovom, poštanskim i župnim uredom, poljoprivrednom zadrugom, veterinarskom službom te drugim stručnim službama (poljoprivredni savjetnik).

Riječ je o tehničkoj i socijalnoj infrastrukturi koja određuje donju granicu opremljenosti naselja i minimum standarda za kvalitetan život. Podaci koji bi analizu učinili još mjerodavnijom jesu, u prvom redu, oni o prometnoj povezanosti naselja s najbližim općinskim ili gradskim središtem, no oni nam, na žalost, nisu bili dostupni na razini cijele Hrvatske. Dobra cesta i primjeren javni prijevoz (željeznica,⁵ autobus,⁶ brod) daleko su od mnogih hrvatskih sela.

Dodatni razlog odabira upravo ovih indikatora je mogućnost usporedbe s najsvježijim dostupnim podacima o brojnosti škola, ambulanta, pošti i župnih ureda prikupljenim iz pouzdanih izvora, u prvom redu evidencija resornih ministarstava ili pak drugih nadležnih službi.

Već i prvi pogled na tablicu 2 s popisom škola, zdravstvenih ustanova, poštanskih i župnih ureda u hrvatskim selima 1991. godine – u najmanju ruku – obeshrabruje.

5 U Hrvatskoj 1995. postoji 258 željezničkih postaja, tridesetak više nego 1985.

6 U Hrvatskoj je 1985. bio registriran 5.821 autobus, a desetak godina kasnije ih je 1.800 manje.

Tablica 2.
Opremljenost hrvatskog sela po županijama: škole, zdravstvene ustanove, ptt, župe (Popis 1991.)

ŽUPANIJA	Škole	%	Zdravstvene ustanove	%	PTT	%	Župe	%
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	144	44,58	26	8,05	31	9,6	32	9,91
BRODSKO-POSAVSKA	107	59,78	18	10,06	19	10,61	29	16,2
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	66	39,52	8	4,79	26	15,57	35	20,96
ISTARSKA	94	15,04	18	2,88	38	6,08	92	14,72
KRAPINSKO-ZAGORSKA	80	19,51	16	4,39	24	5,85	23	5,61
LIČKO-SENJSKA	62	38,04	5	3,07	25	15,34	50	30,67
MEĐIMURSKA	54	44,63	13	10,74	18	14,88	19	15,7
OSJEČKO-BARANJSKA	142	86,06	34	20,61	51	30,91	48	29,09
KARLOVAČKA	132	23,83	21	3,79	33	5,96	33	5,96
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	86	31,39	22	8,03	23	8,39	37	13,5
POŽEŠKO-SLAVONSKA	90	27,52	7	2,14	15	4,59	14	47,28
PRIMORSKO-GORANSKA	65	11,63	39	6,98	54	9,66	79	14,13
SPLITSKO-DALMATINSKA	204	64,97	31	9,87	73	23,25	121	38,54
ŠIBENSKA	95	65,97	14	9,72	21	14,58	38	26,39
SISAČKO-MOSLAVAČKA	206	38,15	28	5,19	35	6,48	41	7,59
VARAŽDINSKA	65	22,49	18	6,23	20	6,92	30	10,38
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	92	43,4	17	8,02	19	8,96	16	7,55
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	74	92,5	43	53,75	44	55	50	62,5
ZADARSKO-KNINSKA	214	75,62	31	10,95	64	22,61	94	33,22
ZAGREBAČKA	94	16,7	23	4,09	27	4,8	38	6,75
UKUPNO	2.166	33,36	434	6,68	660	10,16	919	14,15

Izvor: Hrženjak, J. (1993.), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, Informator.

Prema podacima temeljenim na popisu 1991., tek u 33,4% hrvatskih seoskih naselja postoji osnovna škola, u 10,2% poštanski ured, a tek u 6,7% sela evidentirana je kakva zdravstvena ustanova. Ni broj župnih ureda (14,2%) »ne popravlja«

opću sliku tehničke i socijalne pustoši našega sela. Jednako je vidljiva i činjenica da (ne)opremljenost sela nije svugdje jednako izražena, nego da je hrvatski ruralni prostor podosta neravnomjerno razvijen. Kad se s državne razine analiza podataka raščlani po županijama razlike su očite. U dvije istočnoslavonske županije (Vukovarsko-srijemskoj i Osječko-baranjskoj) bila je 1991. najbolja »pokrivenost« osnovnim školama. Slijede ih tri srednjodalmatinske županije (Zadarsko-kninska, Šibenska i Splitsko-dalmatinska). Osim u još jednoj slavonskoj županiji (Brodsko-posavskoj), u svim ostalima udio sela u županiji u kojima postoji osnovna škola bio je ispod 50%, a županije s najslabijom mrežom seoskih škola bile su Primorsko-goranska i Istarska, te Zagrebačka i Krapinsko-zagorska.

Razloge takvu stanju ponajprije valja tražiti u demografskoj strukturi, broju seoskog stanovništva po županijama, te različitim tipovima naselja. Moglo se i pretpostaviti da će u velikim slavonskim selima, a u nekima živi i više od 1.000 stanovnika, postojati osnovna škola.

Slična je situacija i s ostalom infrastrukturom čiju brojnost u prvom redu uvjetuje napučenost stanovništvom.

Tablica 3

Neki demografski pokazatelji veličine hrvatskog sela, po županijama (popis 1991.)

ŽUPANIJA	Broj sela*	Sela do 300 st.	% sela do 300 st.	Ukupan br. stanovnika u selima	Prosječan br. stanovnika u selima
ISTARSKA	625	564	90,24	83.294	133
KARLOVAČKA	554	465	83,94	91.467	165
PRIMORSKO-GORANSKA	559	473	84,62	101.301	181
ZAGREBAČKA	563	426	75,67	135.326	240
POŽEŠKO-SLAVONSKA	327	245	74,92	81.204	248
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	167	141	84,43	43.377	260
LIČKO-SENJSKA	163	112	68,71	42.947	263
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	323	224	69,35	96.774	300
KRAPINSKO-ZAGORSKA	410	248	60,49	125.939	307
SISAČKO-MOSLAVAČKA	540	346	64,07	168.797	313
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	274	187	68,25	88.435	323
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	212	124	58,49	72.029	340
ŠIBENSKA	144	80	55,56	56.389	392
SPLITSKO-DALMATINSKA	314	161	51,27	157.658	502

ŽUPANIJA	Broj sela*	Sela do 300 st.	% sela do 300 st.	Ukupan br. stanovnika u selima	Prosječan br. stanovnika u selima
BRODSKO-POSAVSKA	179	53	29,61	98.978	553
VARAŽDINSKA	289	130	44,98	177.017	613
MEĐIMURSKA	121	36	29,75	94.203	779
ZADARSKO-KNINSKA	283	158	55,83	233.400	825
OSJEČKO-BARANJSKA	165	53	32,12		
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	80	6	7,50	126.091	1.576
UKUPNO	6.292	4.232	67,26	2.239.898	356

* Nisu isključena sela u kojima 1991. nije živio nijedan stalan stanovnik.

Izvor: Hrženjak, J. (1993.), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, Informator.

Usporedbom podataka na tablicama 2 i 3 vidljivo je da su među županijama s općenito bolje opremljenim selima one koje u pravilu imaju manji broj naselja i veći broj stanovnika po naselju. Podaci o udjelu seoskih naselja koja imaju do 300 stanovnika u ukupnom broju sela (popis 1991.) također idu u prilog ovoj tvrdnji. Županije s relativno najboljom opremljenošću socijalnom i tehničkom infrastrukturom priskrbile su taj status vjerojatno i zbog specifičnog tipa »velikog sela« u kojem se činjenica velikog broja žitelja uspješnije odupire infrastrukturnom propadanju. Nasuprot tomu, malo je vjerojatno da će sela s manje od 300 stanovnika biti sposobna za razvijanje i održavanje čak i minimalne infrastrukture. Uostalom, i njihov ukupno visoki udio (67,26% do 300 stanovnika) utječe na opću sliku i dominantna obilježja atlasa hrvatskih sela.

Tablica 4
Udio sela s poštanskim uredima, po županijama (2002.)

ŽUPANIJA	Broj sela s poštanskim uredima	% sela s poštanskim uredima	Broj sela
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	48	60,0	80
OSJEČKO-BARANJSKA	60	36,4	165
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	42	25,1	167
SPLITSKO-DALMATINSKA	75	23,9	314
ŠIBENSKO-KNINSKA	34	23,6	144
LIČKO-SENJSKA	35	21,5	163
ZADARSKA	51	18,0	283
BRODSKO-POSAVSKA	31	17,3	179
MEĐIMURSKA	18	14,9	121
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	30	10,9	274

ŽUPANIJA	Broj sela s poštanskim uredima	% sela s poštanskim uredima	Broj sela
PRIMORSKO-GORANSKA	61	10,9	559
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	33	10,2	323
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	18	8,5	212
ZAGREBAČKA	47	8,3	563
VARAŽDINSKA	23	8,0	289
SISAČKO-MOSLAVAČKA	39	7,2	540
KARLOVAČKA	40	7,2	554
ISTARSKA	43	6,9	625
KRAPINSKO-ZAGORSKA	25	6,1	410
POŽEŠKO-SLAVONSKA	13	4,0	327
UKUPNO	766	12,2	6.292

Izvor: Internetske stranice HP.

Županija s najgušćom mrežom poštanskih ureda po seoskim naseljima bez ozbiljnije konkurencije je Vukovarsko-srijemska. Tako je bilo i 1991. a tako je i danas. Slijede je Osječko-baranjska i skupina predvođena dalmatinskim županijama. Na dnu ovog popisa koncentrirane su ponovno županije s izrazito velikim brojem sela koja u pravilu imaju manje od 300 žitelja. No, u slučaju poštanske infrastrukture veličina naselja ipak do kraja ne objašnjava/uvjetuje stupanj opremljenosti. Princip po kojem će velik broj malih sela smanjiti vjerojatnost da će sva sela biti opremljena socijalnom i tehničkom infrastrukturom nije do kraja primjenjiv kad je posrijedi poštanska mreža. Velik utjecaj na raspored poštanskih ureda svakako ima i razvojna politika, izravni gospodarski/tržišni interesi i mogućnosti Hrvatske pošte u cijelosti, ali i mogućnost njezinih regionalnih ureda. Stoga je razumljiv i porast udjela poštanskih ureda u hrvatskim selima koji smo zabilježili u razdoblju 1991.–2002., unatoč ratnim razaranjima što su se u međuvremenu dogodila. Na žalost, nedostaju nam podaci o poštanskim uredima srušenima u ratu koji bi ovaj porast (njihovog broja 2002.) sigurno učinili značajnijim. Činjenicu negativnog ratnog utjecaja na bilancu socijalne i tehničke infrastrukture u ovom radu, zbog raznovrsnih ograničenja, nismo pratili popisom raseljenih seoskih naselja i uništenih infrastrukturnih objekata, ali zbog tih razloga treba u najmanju ruku opreznije pristupiti interpretaciji podataka, posebno kad uspoređujemo današnje stanje sa stanjem zabilježenim u popisu 1991.

Tablica 5
Broj sela s osnovnom školom, po županijama (2002.)

ŽUPANIJA	Broj sela s osnovnom školom	% sela s osnovnom školom	Broj sela
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	77	96,25	80
OSJEČKO-BARANJSKA	156	94,55	165
SPLITSKO-DALMATINSKA	172	54,78	314
BRODSKO-POSAVSKA	96	53,63	179
MEĐIMURSKA	52	42,98	121
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	60	35,93	167
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	73	34,43	212
LIČKO-SENJSKA	53	32,52	163
ZADARSKA	92	32,51	283
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	85	31,02	274
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	100	30,96	323
ŠIBENSKO-KNINSKA	44	30,56	144
VARAŽDINSKA	60	20,76	289
ZAGREBAČKA	113	20,07	563
KRAPINSKO-ZAGORSKA	75	18,29	410
POŽEŠKO-SLAVONSKA	55	16,82	327
SISAČKO-MOSLAVAČKA	87	16,11	540
KARLOVAČKA	83	14,98	554
PRIMORSKO-GORANSKA	81	14,49	559
ISTARSKA	89	14,24	625
UKUPNO	1.704	27,08	6.292

Izvor: *Adresar osnovnih škola Republike Hrvatske*, šk. god. 2001./2002.

Za razliku od pošte koja je, unatoč ratnim neprilikama, koliko-toliko zadržala ritam širenja, mreža škola u hrvatskim selima danas je uglavnom slabija nego 1991. Ta činjenica je prvi značajan indikator propadanja hrvatskog sela. Valja pri tomu opet imati na umu ratna stradanja i progonstva velikog broja seoske populacije, posebno kad se zna da je obnova ili izgradnja pošte ipak nešto jednostavniji pothvat nego obnova/izgradnja škole. Takav odnos može se očekivati barem u onom aspektu u kojem obnovljeni ili novi poštanski ured može i prethoditi povratku stanovništva, dok je funkcioniranje škole u tijesnoj vezi upravo s brojnošću žitelja, posebice mlađe populacije.

Osim nedvojbeno važnih rasprava o školskim programima i njihovu sadržaju, izostaje rasprava o školi kao instituciji neobično važnoj za selo. Ono što nam se čini da je za razvitak nekog depresivnog ruralnog područja od iznimne koristi jest održavanje škole i učitelja ondje gdje za to postoje i najmanje potrebe.

Zanimljivo je kako su na popisu svih srednjih škola (2002.) tek četiri u selima. Od tog broja su dvije škole u Varaždinskoj, jedna u Istarskoj, te jedna u Primorsko-goranskoj županiji. Po vlasničkoj strukturi dvije su državne a dvije privatne. (U pregledu opremljenosti naselja školama /Hrženjak, 1993./ ne postoje podaci o srednjim školama po naseljima za 1991.)

Tablica 6

Opremljenost sela zdravstvenom infrastrukturom i broj seoskih liječnika, po županijama (2002.)

ŽUPANIJA	% ambulantu u selima	% stomatoloških ordinacija u selima	Broj st. na jednog doktora	Broj sela na jednu ambulantu
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	7,43	4,95	4.032	13,5
BRODSKO-POSAVSKA	17,32	7,82	4.303	5,8
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	11,38	6,59	2.009	8,8
ISTARSKA	3,52	1,76	3.786	28,4
KARLOVAČKA	3,43	1,26	4.814	29,2
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	8,03	3,65	4.020	12,5
KRAPINSKO-ZAGORSKA	9,51	5,12	3.229	10,5
LIČKO-SENJSKA	4,91	4,29	5.368	20,4
MEĐIMURSKA	17,36	13,22	4.486	5,8
OSJEČKO-BARANJSKA	32,73	14,55	3.061	3,1
POŽEŠKO-SLAVONSKA	1,83	1,22	13.534	54,5
PRIMORSKO-GORANSKA	6,26	4,11	2.836	16,0
SISAČKO-MOSLAVAČKA	3,33	1,67	9.378	30,0
SPLITSKO-DALMATINSKA	15,92	7,32	3.136	6,3
ŠIBENSKA	10,42	4,86	3.759	9,6
VARAŽDINSKA	12,11	5,88	3.709	8,3
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	10,85	5,19	3.132	9,2
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	68,75	28,75	2.802	1,5
ZADARSKO-KNINSKA	9,19	4,59	8.977	10,9
ZAGREBAČKA	6,93	5,51	3.470	14,4
UKUPNO	11,53	6,13	2.740	8,7

Izvor: *Popis doktora primarne zdravstvene zaštite i zdravstvenih ustanova u Republici Hrvatskoj.*

Kvaliteta i dostupnost zdravstvene zaštite jedno je od važnijih elemenata kvalitete života na nekom području. Osjećaj sigurnosti življenja povezan s organiziranom i pouzdanom zdravstvenom zaštitom najizraženiji je kada su u pitanju populacija starije životne dobi i zdravstvena skrb o djeci. Obje dobne skupine tiču se seoskih naselja na poseban način. Starija dobna skupina udjelom u seoskom pučanstvu zauzima značajno mjesto,⁷ pa svaka razvojna politika hrvatskog sela mora uzeti u obzir njihove specifične infrastrukturne (i socijalne i tehničke) potrebe. Zdravstvene ustanove su na vrhu popisa njihovih potreba.⁸ Selo bez dje-

7 Slabljenje demografske vitalnosti na cijelom hrvatskom ruralnom prostoru vidjeti opširnije u Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija.

8 Kao dobru ilustraciju demografskog sloma sela u nekim područjima i utjecaja takva stanja na hijerarhiju potreba lokalnog stanovništva, navodimo rezultate istraživanja stanovništva Žumberka provedenog 1996. »Kad su u pitanju zdravstvene usluge, potvrdni odgovori iznimno su veliki: 40% respondenata smatra da je poboljšanje zdravstvenih usluga prioritetni zadatak za revitalizaciju Žumberka. Radi indikativnosti navodimo da svega 5,7% respondenata smatra prioritetnom razvojnom zadaćom održavanje mreže osnovnih škola. Iza

ce pak nema razvojne perspektive. Stoga, kako bi zajamčilo vlastitu budućnost, selo mora jamčiti životnu kvalitetu najmlađoj populaciji. U protivnom, štiteći vlastitu djecu, mlađe obitelji napustit će seosku sredinu. Premda specijalističke, pedijatrijske ordinacije nisu nužne i premda su donekle nadoknadive institutom obiteljskog liječnika (opće prakse) započet ćemo ovu analizu činjenicom da u svim hrvatskim selima na popisu Hrvatskog zavoda za zdravstveno osiguranje (po evidenciji 2002.) bilježimo tek dvije pedijatrijske ambulante. Obje su u Središnjoj Hrvatskoj: jedna u Krapinsko-zagorskoj a druga u Zagrebačkoj županiji.

Kako je riječ o zdravstvenoj infrastrukturi na razini cijele Hrvatske, problem evidentnog manjka ustanova korisno je ilustrirati s nekoliko alarmantnih »prosjeaka«. Od ukupnog broja sela, tek je 11,5% onih s ambulantom opće zdravstvene prakse, još manji je udio sela koja imaju stomatološku ambulantu (6,13%). Kad se, na koncu, usporedi broj seoskog stanovništva s brojem seoskih liječnika, raspon pacijenata po liječniku (po županijama) varira od 2.009 do 13.534, a broj sela na jednu ambulantu nalazimo u rasponu od 1,5 do 54,5. Naravno, riječ je o prosjecima koji često prekrivaju/zamagljuju stvarnost. Na njih je moglo utjecati nekoliko čimbenika, među kojima prednjači mogućnost korištenja zdravstvene zaštite u bližim gradskim središtima. Da bismo te utjecaje stavili pod nadzor, u analizu bi valjalo uključiti i elemente teritorijalnog »rasporeda« sela, blizinu gradova, prometnu povezanost s obližnjim gradovima i sl. U svakom slučaju, premda se takav angažman sudara s objektivnim ograničenjima ovog projekta, u budućnosti bi bilo korisno predvidjeti takva istraživanja. Zbog navedenih razloga ove podatke o prosječnom broju ambulanta i liječnika ne treba shvatiti kao doslovnu i vjernu »sliku stanja«. Ipak, ističemo ih kao ozbiljan pokazatelj da je stanje u zdravstvenoj infrastrukturi hrvatskog sela vrlo daleko od standarda koji bi nam dopustili zaključak o zadovoljavajućoj kvaliteti života. Posebno je nezahvalno projicirati općenite i ukupne podatke i prosjeke na pojedinačne slučajeve, zbog čega bi ova analiza trebala biti prvi korak i uvod u posebne regionalne studije vrlo heterogenog hrvatskog ruralnog prostora.

tih rezultata jasno se vidi demografska struktura Žumberka: djece je malo, pa njihove potrebe malo tko i primjećuje, a boležljivih ostarjelih mnogo je i stoga su njihove potrebe nadglasale potrebe mladog naraštaja. Ipak, ne mislimo da se o djeci ne vodi briga. Ali ovaj rezultat sugerira gotovo sveopće mišljenje da je za mlade najbolje da odsele. Visoka osjetljivost na stanje zdravstvene zaštite, naravno, nije samo rezultat visoke prosječne starosti Žumberčana, već i uistinu loše razine zdravstvenih usluga. Na žumberačkom području samo je jedna ambulanta – u Kostanjevcu, s jednim liječnikom i jednim stomatologom. Istočni dio Žumberka zdravstvene potrebe zadovoljava u Samoboru, a zapadni je upućen na Ozalj.« M. Štambuk (1996.), *Mišljenja Žumberčana o razvojnim problemima i prednostima njihova kraja*, u: *Žumberak. Baština i izazovi budućnosti*. Stari grad Žumberak: Odbor za proslavu 700-te obljetnice imena Žumberak, str. 287.

Tablica 7

Udio sela s katoličkim župnim uredom, po županijama (2002.)

ŽUPANIJA	Broj sela sa župama	% sela sa župama	Broj sela
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	30	9,29	323
BRODSKO-POSAVSKA	40	22,35	179
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	59	3,33	167
ISTARSKA	111	17,76	625
KARLOVAČKA	37	6,68	554
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	37	13,50	274
KRAPINSKO-ZAGORSKA	26	6,34	410
LIČKO-SENJSKA	48	29,45	163
MEĐIMURSKA	21	17,36	121
OSJEČKO-BARANJSKA	53	32,12	165
POŽEŠKO-SLAVONSKA	20	6,12	327
PRIMORSKO-GORANSKA	91	16,28	559
SISAČKO-MOSLAVAČKA	150	27,78	540
SPLITSKO-DALMATINSKA	35	11,15	314
ŠIBENSKA	38	26,39	144
VARAŽDINSKA	33	11,42	289
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	16	7,55	212
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	39	48,75	80
ZADARSKO-KNINSKA	99	34,98	283
ZAGREBAČKA	46	8,17	563
UKUPNO	1.029	16,35	6.292

Izvor: Adresar katoličkih župa u Republici Hrvatskoj.

Broj župnih ureda porastao je od popisa 1991. do danas za 110 novih župnih ureda po podacima iz Adresara katoličkih župa u Republici Hrvatskoj. Kako su popisom 1991. obuhvaćene i pravoslavne župe, te sjedišta ostalih vjerskih organizacija, ta dva izvora nisu u potpunosti usporediva.

Ipak, čini se da Katolička crkva kao najbrojnija vjerska zajednica u Hrvatskoj poboljšava mrežu župnih ureda i na ruralnom prostoru. Podatak nije zanemariv kad je poznato da je župni ured često jedina socijalna institucija, a župnik jedina osoba koja potiče i usmjerava socijalne inicijative u mnogim seoskim zajednicama.

Socijalna i gospodarska struktura hrvatskog sela se mijenja. Poljoprivreda, iako u nekim ruralnim regijama još uvijek predstavlja glavni (ili barem dodatni) egzistencijalni oslonac većini pučanstva, u relativnom smislu sve je manje zastupljena u seoskoj ekonomiji i u proračunu kućanstva.⁹ U nekim seoskim područjima gotovo je iščezla kao isključiva djelatnost pojedinaca i kućanstava. Ipak, ona ostaje najveći korisnik ruralnog prostora (ne samo pojedinačno) čak i ondje gdje je

9 Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu 1991. iznosio je 9,1%. Lako je moguće da je danas manji.

fenomen poljoprivrede bez poljoprivrednika uzeo maha. Suvremena proizvodnja zahtijeva mnoga znanja. S obzirom na lošu obrazovnu strukturu seljačke populacije, s jedne strane, i sve veću potrebu za vrlo različitim specijalističkim znanjima, s druge, institucionalna podrška proizvođačima hrane i njena dostupnost u svakom času, nezaobilazan je preduvjet modernizacije poljoprivrede.

Stoga su podaci o »pokrivenosti« ruralnog prostora nekim elementima potpore poljoprivrednicima u njihovu poslu i te kako važni za ocjenu opće opremljenosti seoskih naselja i, dakako, njihove budućnosti.

Ne bi se smjela previdjeti mogućnost da pojedine socijalne mreže posluže kao kanal koji bi olakšao provedbu nekih novih akcija na cijelom ruralnom području. Također, one mogu poslužiti i kao izvor relevantnih podataka i ishodište razvojnih ideja za razvojne programe.

Prikupili smo podatke o prostornom rasporedu poljoprivrednih savjetnika,¹⁰ privatnih veterinarskih praksi, ovlaštenih veterinarskih organizacija i veterinarskih ambulanta¹¹ te (pretežito) poljoprivrednih zadruga.¹²

Hrvatski zavod za poljoprivrednu savjetodavnu službu novija je organizacija (osnovana 1991.) i samim svojim osnutkom svjedočio je o velikom zaokretu u odnosu vlasti prema seljačkoj, obiteljskoj poljoprivredi. Njegovi savjetnici dobro surađuju s poljoprivrednicima, pa iako je veći broj njegovih ureda smješten u gradu, oni su »namijenjeni« selu i dostupni su korisnicima svojih usluga. Samo oni koji dobro poznaju selo znaju koliko je težak, strpljiv i dugotrajan posao »naterati« seljaka da prihvati neku proizvodnu inovaciju. Netko mora učiniti prvi korak. Većini je još uvijek najvažnije baciti pogled na susjedovu parcelu. Ali, i seljaku je danas jasno da to nije dovoljno. Važno je da inovacija drsko ne remeti njegov dotadašnji proizvodni sustav i da je seljak siguran da ne riskira previše. Jer, poljoprivredi je ionako imanentna nesigurnost.

10 Zahvaljujemo dr. sc. Ivanu Kataleniću, rukovoditelju Hrvatskog zavoda za poljoprivrednu savjetodavnu službu, koji nam je ustupio podatke.

11 Podatke smo dobili ljubaznošću dr. sc. Mate Brstila, direktora Uprave za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva.

12 Za podatke zahvaljujemo predsjedniku Hrvatskog zadružnog saveza dr. sc. Željku Matagi.

Tablica 8

Podružnice Hrvatskog zavoda za poljoprivrednu savjetodavnu službu, prema sjedištu i po županijama

ŽUPANIJA	U selu	U gradu
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	-	8
BRODSKO-POSAVSKA	3 ¹³	5
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	1 ¹⁴	4
GRAD ZAGREB	-	5
ISTARSKA	1 ¹⁵	5
KARLOVAČKA	2 ¹⁶	6
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	-	7
KRAPINSKO-ZAGORSKA	-	6
LIČKO-SENJSKA	2 ¹⁷	2
MEĐIMURSKA	-	4
OSJEČKO-BARANJSKA	1 ¹⁸	8
POŽEŠKO-SLAVONSKA	-	6
PRIMORSKO-GORANSKA	1 ¹⁹	4
ŠIBENSKO-KNINSKA	1 ²⁰	6
SISAČKO-MOSLAVAČKA	2	8
SPLITSKO-DALMATINSKA	-	12
VARAŽDINSKA	-	7
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	1 ²¹	5
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	-	7
ZADARSKA	1 ²²	6
ZAGREBAČKA	2 ²³	8
UKUPNO	18	129

Izvor: Podaci Hrvatskog zavoda za poljoprivrednu savjetodavnu službu, 2002.

13 Donji Bogićevci, Oprisavci, Gundinci

14 Potomje

15 Brtonigla

16 Krnjak, Rakovica

17 Udbina, Brinje

18 Bizovac

19 Mrkopalj

20 Primošten

21 Pitomača

22 Novalja

23 Pušća (tri puta tjedno), Sv. Nedelja

Ukupno je 18 podružnica u selima i 129 u gradovima. Uvidom u podatke Zavoda, otkriva se da su tijekom 2001. na terenu prešli 876.000 km, od čega 371.000 neposredno posjećujući obiteljska poljoprivredna gospodarstva. Ostatak se odnosi na brojne druge aktivnosti (opći poslovi, krediti, kreditiranje, predavanja i demonstracije, osobno usavršavanje, mediji, znanstvena istraživanja, udruživanje poljoprivrednika, projekti itd.).

Njihov broj je još uvijek nedostatan da bi obavili sav neposredni stručni posao za kojima vape hrvatski poljoprivrednici, te ostale komplementarne poslove. Uloga i ugled poljoprivrednih savjetnika rastu, usporedno s pripremama za pristupanje EU shvaća se i važnost poljoprivrede u tom procesu pa se može očekivati da će ta služba imati sve veću potporu vlade.

Tablica 9.

Privatna veterinarska praksa u hrvatskim selima i gradovima, po županijama

ŽUPANIJA	U selu	U gradu
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	1 ²⁴	2
BRODSKO-POSavska	-	1
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	-	2
GRAD ZAGREB	1 ²⁵	21
ISTARSKA	-	5
KARLOVAČKA	-	3
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	-	1
OSJEČKO-BARANJSKA	-	3
PRIMORSKO-GORANSKA	-	3
SPLITSKO-DALMATINSKA	-	3
VARAŽDINSKA	1 ²⁶	3
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	-	1
ZADARSKA	-	3
ZAGREBAČKA	-	1
UKUPNO	3	52

Izvor: Podaci Uprave za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.

O važnosti zdrava stočnog fonda Hrvatske u današnje vrijeme kad se pojavljuju opasne bolesti s teškim posljedicama po ljudsko zdravlje, gotovo da ne treba ni govoriti. Stoga je organizacija prevencije, liječenja i nadgledanja stanja u tom

24 Veliki Zdenci

25 Podsused

26 Maruševec

sektoru od osobite važnosti za sve stanovnike. Kako se stoka uzgaja u selima, logično je očekivati da su ondje i veterinari.

S prvim podacima nemamo sreće. Naime, privatna veterinarska praksa, iz različitih razloga, uglavnom zaobilazi sela. Od svih registriranih privatnih veterinarskih praksa, tek su tri u selu, dok ih je u gradu (najčešći pacijenti su kućni ljubimci) 52.

Međutim, veterinarska služba nadgleda i proizvodnju, preradu i promet mesnih proizvoda, pa je velikim dijelom svoga posla vezana uz grad.

Ovlaštene veterinarske organizacije obavljaju, osim osnovne djelatnosti, i stručno-inspekcijske poslove. U selima ih ima 20 a u gradovima 106.

Tablica 10

Ovlaštene veterinarske organizacije u hrvatskim selima i gradovima, po županijama

ŽUPANIJA	U selu	U gradu
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	1 ²⁷	6
BRODSKO-POSAVSKA	3 ²⁸	2
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	1 ²⁹	4
GRAD ZAGREB	-	3
ISTARSKA	-	7
KARLOVAČKA	2 ³⁰	6
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	-	4
KRAPINSKO-ZAGORSKA	-	7
LIČKO-SENJSKA	1 ³¹	6
MEĐIMURSKA	-	2
OSJEČKO-BARANJSKA	-	7
POŽEŠKO-SLAVONSKA	-	3
PRIMORSKO-GORANSKA	-	7
ŠIBENSKO-KNINSKA	-	3
SISAČKO-MOSLAVAČKA	2 ³²	7
SPLITSKO-DALMATINSKA	1 ³³	11
VARAŽDINSKA	1 ³⁴	4
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	1 ³⁵	3

27 Mali Zdenci

28 Svilaj i Donji Andrijeveci

29 Gruda

30 Josipdol i Gvozđ

31 Brinje

32 Mošćenica

33 Hrvace

34 Trnovec Bartolovečki

35 Čađavica

ŽUPANIJA	U selu	U gradu
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	4 ³⁶	4
ZADARSKA	1 ³⁷	3
ZAGREBAČKA	2 ³⁸	7
UKUPNO	20	106

Izvor: Podaci Uprave za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.

Prema Zakonu o veterinarstvu, veterinarsku djelatnost obavljaju i veterinarske ambulante. Upravo je njih veći broj osnovan u selima – 24, a manji u gradovima – 20.

Tablica 11
Veterinarske ambulante u hrvatskim selima i gradovima, po županijama

ŽUPANIJA	U selu	U gradu
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	1 ³⁹	2
BRODSKO-POSAVSKA	5 ⁴⁰	1
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	-	1
GRAD ZAGREB	-	-
ISTARSKA	-	2
KARLOVAČKA	1 ⁴¹	2
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	-	-
KRAPINSKO-ZAGORSKA	-	1
LIČKO-SENJSKA	-	-
MEDIMURSKA	-	1
OSJEČKO-BARANJSKA	1 ⁴²	2
POŽEŠKO-SLAVONSKA	-	1
PRIMORSKO-GORANSKA	-	-
ŠIBENSKO-KNINSKA	-	1
SISAČKO-MOSLAVAČKA	3 ⁴³	2
SPLITSKO-DALMATINSKA	1 ⁴⁴	1
VARAŽDINSKA	2 ⁴⁵	-

36 Stari Jankovci, Otok, Babina Greda i Tordinci

37 Pakoštane

38 Križ

39 Mali Zdenci

40 Oprisavci, Donji Andrijevići, Garčin, Gornja Bebrina, Sibinj

41 Josipdol

42 Josipovac Punitovački

43 Donji Kukuruzari, Hrvatska Dubica, Stružec

44 Vrlika

45 Trnovec Bartolovečki, Vrbanovec (općina Donji Martijanec)

ŽUPANIJA	U selu	U gradu
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	1 ⁴⁶	-
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	6 ⁴⁷	1
ZADARSKA	1 ⁴⁸	1
ZAGREBAČKA	2 ⁴⁹	1
UKUPNO	24	20

Izvor: Podaci Uprave za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.

Od svih spomenutih veterinarskih službi u neposrednom radu na terenu, 47 ih je u selima a 178 u gradovima. Osim spomenutih, u cjelovitu veterinarskom sustavu Hrvatske nalaze se i druge važne institucije.⁵⁰ Sve zajedno je većinom u službi hrvatskog stočarstva i mesne prerađivačke industrije te zdravlja općenito. Utoliko ih smatramo važnom i nezaobilaznom potporom ruralnom razvitku.

Tablica 12

Poljoprivredne i srodne zadruge u hrvatskim selima i gradovima, po županijama

ŽUPANIJA	U selu	U gradu
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	8	1 ⁵¹
BRODSKO-POSAVSKA	9	3 ⁵²
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	16	7 ⁵³
GRAD ZAGREB	1	2 ⁵⁴
ISTARSKA	-	4 ⁵⁵
KARLOVAČKA	5	4 ⁵⁶
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	8	1 ⁵⁷
KRAPINSKO-ZAGORSKA	9	7 ⁵⁸

46 Čađavica

47 Otok, Stari Jankovci, Babina Greda, Tordinci, Stari Mikanovci, Ivankovo

48 Pakoštane

49 Križ, Pokupsko

50 Postoje, naravno, još neke veterinarske organizacije koje sve zajedno čine cjelovit veterinarski sustav Hrvatske. To su laboratoriji, fakulteti, veterinarska komora, Hrvatski stočarski selekcijski centar, veterinarska inspekcija, veterinarske bolnice.

51 Daruvar

52 Dvije u Novoj Gradiški, Okučani

53 Korčula, Ston, Lastovo, Vela Luka, Opuzen, Blato, Lopud

54 Dvije u Zagrebu

55 Dvije u Poreču, Pazin, Umag

56 Vojnić, Ozalj, Ogulin, Slunj

57 Đurđevac

58 Krapina, šest u Zlataru

ŽUPANIJA	U selu	U gradu
LIČKO-SENJSKA	2	2 ⁵⁹
MEDIMURSKA	1	3 ⁶⁰
OSJEČKO-BARANJSKA	23	9 ⁶¹
POŽEŠKO-SLAVONSKA	2	1 ⁶²
PRIMORSKO-GORANSKA	6	2 ⁶³
ŠIBENSKO-KNINSKA	5	2 ⁶⁴
SISAČKO-MOSLAVAČKA	2	-
SPLITSKO-DALMATINSKA	15	11 ⁶⁵
VARAŽDINSKA	7	2 ⁶⁶
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	11	1 ⁶⁷
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	25	4 ⁶⁸
ZADARSKA	19	2 ⁶⁹
ZAGREBAČKA	10	5 ⁷⁰
UKUPNO	184	73

Izvor: Podaci Hrvatskog zadružnog saveza, 2002. (Ne uključuju sve zadruge, jer članstvo nije obvezatno, ali je riječ o većini postojećih poljoprivrednih zadruga.)

Poljoprivredne zadruge u Hrvatskoj prošle su svoje uspone i padove. Ni posljednjih desetak godina nije proteklo puno drukčije. Ipak, zadruge u mnogim selima znače bitnu potporu malom seljačkom posjedu. Neke se bave više a neke manje poljoprivrednom proizvodnjom. Nekima je trgovina najvažnija djelatnost. Bilo kako bilo, svaka je seoska zadruga značajna na svoj način. Ona je, osim svoje temeljne funkcije, gotovo uvijek dio seoske infrastrukture, kako tehničke (primjerice, zgrada zadruge, zadružni dom ima brojne namjene), tako i socijalne (organizira trgovinu mješovitom robom, specijalizirane trgovine i sl.). Vrijedi naglasiti da podjednako služi poljoprivredi i selu. Njezina uloga nije dovoljno iskorištena u službi općeg ruralnog napretka.

U selima su, prema evidenciji Hrvatskog zadružnog saveza, ukupno organizirane 184 zadruge, a u gradovima ih ima još 73. Među gradovima nekoliko je

59 Otočac, Perušić

60 Dvije u Čakovcu, Prelog

61 Tri u Osijeku, Valpovo, Đakovo, Đurđenovac, Beli Manastir, Donji Miholjac, Darda

62 Našice

63 Cres, Rijeka

64 Skradin, Knin

65 Supetar, Vis, Komiža, Split, Jelsa, Tučepi, Igrane, Bol, Trogir, Imotski, Hvar

66 Varaždin, Ivanec

67 Virovitica

68 Vinkovci, dvije u Županji, Borovo

69 Preko, Zadar

70 Dvije u Jastrebarskom, dvije u Sv. Ivanu Zelini, Dugo Selo

dojučerašnjih sela, a ostali su, većinom manji periferijski gradići, središta i oslonci svojih ruralnih okolica.

Sela u istočnom dijelu zemlje, u kojem je poljoprivreda još uvijek vrlo zastupljena djelatnost, imaju najviše zadruga (25 u selima Vukovarsko-srijemske županije i 23 u selima Osječko-baranjske županije). Županije iz južnog dijela zemlje ne zaostaju mnogo: u Zadarskoj županiji u 19 sela postoji zadruga, u Splitsko-dalmatinskoj u 15 i u Dubrovačko-neretvanskoj u 16 sela. U tim južnim županijama najviše je zadruga u gradovima. Pretežito su to otočki gradići.

Razvitak ruralnih područja iznimno je težak i dugotrajan ali neizbježan zadatak. Nije teško dokazati da se posljednjih pola stoljeća urbana sastavnica hrvatskog društva razvijala više i sustavnije od njegove ruralne komponente. U tom razdoblju teško je izračunati što je sve i koliko selo dalo gradu. Čini se da je došlo vrijeme solidarnosti s njim. Seoskom stanovniku štošta je potrebno: dostupnije osnovno i srednje obrazovanje, dostupnija zdravstvena zaštita, više stručnjaka, više novaca samoupravi, dobra i osposobljena mreža raznolikih potpora, bolje ceste, bolji javni prijevoz itd. Živo selo održava živim cijeli nacionalni teritorij. Mreže koje smo analizirali u ovom tekstu mogu, ako su kvalitetne i prostorno ravnomjerno raspoređene, i te kako poslužiti boljoj prostornoj i socijalnoj integraciji hrvatskog teritorija.

Zašto se uznastoji na tome da se neke službe, koje su potrebne selu, ondje i smješte? Zato što su manje ili više, sve institucije, odnosno njihove seoske filijale važni informacijski kanali, putovi kojima u selo dopiru dobra iskustva i korisne inovacije. Ujedno, to su mreže preko kojih se mogu bolje organizirati ruralni razvojni programi.

Literatura

- Hrženjak, J. (1993.), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Informator.
- Mišetić, A. i Dragun, M. (2001.), Mišljenja stanovnika o stanju i razvojnim mogućnostima Lonjskog polja, u: M. Štambuk i I. Rogić (ur.), *Budućnost na rubu močvare*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 137-160.
- Štambuk, M. (1996.), Mišljenja Žumberčana o razvojnim problemima i prednostima njihova kraja, u: *Žumberak. Baština i izazovi budućnosti*. Stari grad Žumberak: Odbor za proslavu 700-te obljetnice imena Žumberak, str. 285-294.
- Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija.

Izvori

- *Adresar osnovnih škola Republike Hrvatske*, šk. god. 2001./2002. (Ministarstvo prosvjete i športa).
- *Popis doktora primarne zdravstvene zaštite i zdravstvenih ustanova u Republici Hrvatskoj* (Ministarstvo zdravstva 2002. god.).
- *Adresar katoličkih župa u Republici Hrvatskoj* (IKA, 2001.).
- *Popis naselja u Republici Hrvatskoj s pripadajućim dostavnim poštanskim uredom* (Internet stranice HP, 2002.).

TREBAJU LI NAM
POSEBNA ZNANJA ZA
RURALNI RAZVITAK?

Koliko god se Hrvatska *ne* trudila oko sela, ono ipak pronalazi načine da preživi. Slično je i s društvenim znanostima (disciplinama) koje se bave selom. Sve je manje istraživača koji se bave selom, seoskim zajednicama, seoskim stanovništvom, ukupnim seoskim prostorom i seoskim razvitkom. I dok Europska unija odmiče velikim koracima pobirući plodove sveobuhvatnoga »projekta ruralne renesanse«, mi se još uvijek borimo s nepostojanjem razvojnih načela i koncepata, s nejasnim razvojnim ciljevima, nestrpljivim političarima koji očekuju da se preko noći nedovoljnim i neadekvatno pripremljenim i neprovjerenim mjerama dogode čuda.

Seoski razvitak temelji se na posebnostima seoskoga svijeta. Prije svega na činjenici da je selo usko, nedjeljivo vezano uz prirodu i prostorne čimbenike. Već stoga mu se ne može prići kao općem ili urbanom razvitku. *Posebnost ruralnoga razvitka traži specijalizirane stručnjake.* U nas još uvijek prevladava stajalište koje odnos sela i grada promatra u klasičnim obrascima, kao odnos modernog i tradicionalnog. U takvu obrascu selo je sve što nije grad, mjeri ga se urbanim kriterijima, njegov razvitak modelira se (ako se uopće modelira) prema eventualnim gradskim zahtjevima i potrebama. Selo je u takvu konceptu komplement, dodatak gradu i nema izgleda da preživi kao samosvojna »drukčija« naseljska jedinica. Što znači biti dodatak gradu? To znači da, primjerice, ako je već u obližnjem gradu škola, ona nije potrebna i u selu, pa djecu skupljamo autobusima; ili ako u gradu postoje zdravstvene ustanove, nije baš nužno da ih imamo na selu, pa neka seoski stanovnici putuju kako znaju do njih itd. O specifičnim kulturnim institucijama da i ne govorimo.¹ Svjedoci smo da Ministarstvo prosvjete zatvara škole,² a to nisu škole u gradu, umjesto da se bori za svaku; da Ministarstvo zdravstva zatvara ambulante i male priručne laboratorije umjesto da ih osniva;³ jer, kažu, to je racionalno. Zanima nas kako su izračunali što je racionalno. I smije li bilo koje ministarstvo *ne* voditi računa o cjelini ruralnih problema i nužnosti održavanja živim ukupno-

1 Koliko uopće postoji seoskih kazališnih skupina, iako su mnoge osnivane, ali se zbog besparice nisu mogle održati? Pitanje odnosa prema malim seoskim društvima sažima se i u pitanju koliki se dio teatarskoga proračuna odvaja za te važne amaterske djelatnosti na selu. Ne zaboravimo, na selu je sve donedavno živjelo pola hrvatskoga pučanstva. Gdje su kina, KUD-ovi, limene glazbe, kako da seoska djeca dođu do početnih informacija o ozbiljnoj glazbi, baletu, slikarstvu, gdje da nauče strane jezike, gdje da se organizirano, pod nadzorom, bave športom?

2 Tek u 33% seoskih naselja postoji osnovna škola. Dakle, osnovnoškolci iz 66% seoskih naselja putuju ili pješače do škole. Podaci variraju od županije do županije s obzirom na neka obilježja sela. Slavonija s velikim selima »stoji« dosta dobro, za razliku od nekih drugih područja. Ukupno gledajući, mreža osnovnih škola danas je slabija nego 1991.

3 U nepunih 7% sela postoji zdravstvena ustanova.

ga nacionalnog teritorija? Smije li samostalno odlučiti da se u nekom selu nešto ukine ili da se nekom selu nešto uskrati?⁴ Tko je zapravo zadužen za integralni, ravnomjerni prostorni razvitak Hrvatske?

Zanemarivanje sela i stav da je to prostor poljoprivrede nisu bili nepoznati ni u Europi. Međutim, ondje se već šezdesetih radikalno promijenio razvojni koncept i unutar njega pristup seoskom razvitku. Budući da na svaki razvojni koncept utječe politika, nije potrebno ovdje elaborirati što je sve pridonijelo tako dugotrajnom neprikladnom pristupu seoskim područjima u Hrvatskoj. Usput, smatram da je veoma važno detaljno istražiti i dobro se upoznati s obilježjima modernizacijskih procesa u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća i efektima tih i takvih procesa u ruralnom prostoru. To bi svakako pridonijelo boljem razumijevanju sadašnjega stanja, koje nije dobro, objektivnoj evaluaciji dostignutoga i odabiru primjerenijega razvitka tom velikom segmentu hrvatskoga prostora na kojem danas živi 43% ukupnoga hrvatskog stanovništva.

Dogodilo nam se, barem se meni tako čini, da se u cijelom napornom projektu nastavka modernizacije u tranzicijskim uvjetima zaboravilo modernizirati pristup razvitku sela. Promjene se događaju, događale su se i prije, to je neprijeporno. Međutim, događale su se više spontano, usput, nego na temelju osvijestjenih i opće prihvaćenih strateških ciljeva.

Ruralnih istraživanja nikad nije bilo mnogo, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih gotovo su posve zamrla. A danas ih je još manje. Dakle, premalo je istraživanja koja bi pružila detaljniji uvid u prilike na hrvatskom selu, razvojne mogućnosti, potrebe seoskoga stanovništva, njihove aspiracije. To u nas rijetko koga zanima.

Navest ću jedan dobar primjer institucionalne, državne brige o prostoru. To je francuski DATAR: Delegation à l'aménagement du territoire et à l'action régionale. Dakle, Povjerenstvo za prostorno uređenje i regionalnu akciju (DATAR). Ustanovio ga je, dekretom, Charles de Gaulle prije 40-ak godina. Ono je servis predsjednika vlade. Zadaća toga servisa jest da »priprema, usmjerava i koordinira odluke koje se odnose na politiku uređenja prostora koju vodi država«. Ciljevi aktivnosti DATAR-a jesu kohezija (tu riječ Putanec u franc.-hrv. rječniku prevodi kao *sljepljivanje*) i razvitak nacionalnoga teritorija. To je instanca za *prijedloge, arbitražu i sintezu sektorskih ministarskih politika*. DATAR-ova je briga suvislost, usklađenost državnih posebnih politika koje se u konačnici (na bilo koji način) odnose na prostor, a koje moraju u svakoj svojoj odluci, postupku, mjeri, respektirati teritorijalnu koheziju i održiv razvitak. DATAR služi i kao veza, mjesto povezivanja između europskih i drugih nacionalnih politika uređenja prostora.⁵

Takav pristup, a to znači modernizacijski pristup selu, isključuje ekskluzivnost bilo kojega segmenta unutar razvojnoga projekta. Samim tim isključuje i uskodisciplinarni pristup znanstvenim i stručnim promišljanjima, podlogama i operacionalizaciji razvojnih ciljeva i razvojnih modela.

4 Primjerice, u 12% sela postoji poštanski ured, a u 16% župni ured. Broj župnih ureda povećao se u zadnjih desetak godina.

5 Oni, naravno, raspolazu i financijskim sredstvima za svoje akcije i za podršku prioritetnim projektima. Ali to nas ovaj čas toliko ne zanima.

Društveni, politički i ekološki problemi hrvatskoga sela i u okviru toga poljoprivrede kao tradicionalne djelatnosti koja nesumnjivo snažno utječe na način života, način rada i sustav vrijednosti seoskoga pučanstva zanemaruju se u odnosu na ekonomske probleme te na probleme za koje se vjeruje da ih se može riješiti jedino uz pomoć obilnih i što jeftinijih novčanih sredstava. Ali ni tu nismo jaki, osim na riječima, pa se govori o mnoštvu mogućih »kreditnih linija« za ovo i ono. Zanimljivo, nitko da odgovori na pitanje zašto su ruralni stanovnici toliko neza-interesirani za ove velikodušne, obilne državne ponude.

Ako donekle promijenimo gledište pa poljoprivredi pristupimo kao graditelju specifične društvenosti, zajedništva seoskoga stanovništva, a ne isključivo kao ekonomskoj djelatnosti, onda se ne bi smjelo dogoditi da se razvojnom strategijom i razvojnim konceptima ruralnoga razvitka bave gotovo isključivo agronomске, veterinarske i tehničke znanosti, što se u nas događa. *Veliko i sveobuhvatno značenje poljoprivrede u ruralnom prostoru čini agrarnu politiku važnim i nezaobilaznim segmentom ukupne politike napretka ruralnoga područja.* Ipak, to ne znači da ona mora biti jedina koja se bavi selom. Jer na kraju se sve svede na rješavanje problema poljoprivrede pa drugi ruralni razvojni problemi ostaju po strani. *Poljoprivreda je strateška djelatnost, možda najvažnija, ne samo zato što proizvodi hranu već i zato što čuva i održava živim cijeli nacionalni prostor. Zato je poljoprivredu teško – a i neprimjereno je – zatvoriti unutar ekonomističkoga modela bez ostatka. Napori razvijenih zemalja koji teže za tim da se sačuvaju seljaci i selo propituju se i ocjenjuju s aspekta općih ciljeva ruralnoga i ukupnoga razvitka: selo ne smije biti zatočenik poljoprivrede.*

Da bi ruralna periferija bila živa i sve življa, nužno je da se socijalno i gospodarski diversificira, da se u razvoju ne oslanja samo na poljoprivredu.

Ondje gdje nije tako, dakle gdje se projekti ruralnoga razvitka oslanjaju prije svega na poljoprivredu i gdje je termin »ruralni razvitak« više pokriće za projekte kojima nedostaje razvojne širine nego što je osviješteni moderni razvojni koncept, ruralne prilike sporo se mijenjaju, ne usporavaju se negativni demografski, socijalni, ekonomski trendovi, stvara se negativno raspoloženje u javnosti prema svim tim poticajima u poljoprivredi, pa i prema ukupnom seoskom pučanstvu. Jedna od posljedica takva pristupa selu jest da o selu govore i pišu, ali i odlučuju, uglavnom stručnjaci onih profila koje sam već spomenula.

O društvenim problemima razvitka rijetko se govori. Ako se o njima i progovori, onda se oni najčešće poistovjećuju sa »socijalnim«, pa taj segment preuzima »socijalna skrb«. Kad je riječ o političkom životu, onda je najvažnije seosko stanovništvo pridobiti kao glasače, pa se nerijetko događa da se stranka na vlasti u nekom ruralnom kraju pred izbore lati rješavanja nekih kroničnih, obično komunalnih, problema. U sustavu nerazvijene samouprave (ako se to može nazvati sustavom) i nepostojanja dugoročnih lokalnih razvojnih vizija, nerijetko se čuje kako seoskom stanovništvu zapravo odgovaraju česti izbori. Tada bar nešto dobiju.

Ruralni ekološki problemi čini se da u hrvatskoj raspodjeli važnih razvojnih poslova pripadaju skupinama entuzijasta.

Hrvatski ruralni prostor *jednostavan je sustav* (u odnosu na slične sustave). Naime, zbog svoje nerazvijenosti, jednostrane razvojne usmjerenosti ili nedovoljne razvijenosti ili neadekvatne razvijenosti, on ni u jednom svom segmentu nije do-

segao objektivno ostvarivu razvojnu razinu. Do danas nije uspio postati *relevantan alternativni životni i radni izbor*. *Hrvatski grad se razvija nešto »svjetskije«, na višoj je razini i u drugoj korespondenciji.*

Pa ipak, hrvatski grad, sa svoje strane, jedva prepoznaje vrijednosti svoje ruralne okolice, ne prepoznaje potrebe svojih građana koje se mogu zadovoljiti u razvijenoj i uređenoj okolini, ne prepoznaje ulogu koju ima u odnosu na ruralnu okolicu i, kao posljedica toga, ne preuzima odgovornost koju ima prema razvitku svojega ruralnog ruba i udaljenijega ruralnog prostora. (Koliki je njegov utjecaj, ovisi o veličini i snazi grada.)

Za ozbiljniju i obuhvatniju analizu odnosa grada i sela bila bi korisna analiza većega broja urbanističkih planova, osobito onih malo starijih, da bi se moglo pouzdanije tvrditi o nekim njihovim obilježjima kad je u pitanju odnos prema ruralnoj okolini. Na temelju uvida u manji broj planova može se kazati da *ne* postavljaju za cilj implementaciju i razvitak onih funkcija koje bi naglasile položaj grada i kao središta jedne ruralne manje ili veće regije. Cijeli se plan u pravilu okreće prema gradu, njegovu razvitku – osobito se inzistiralo na njegovu industrijskom segmentu – ne upozoravajući na eventualne probleme koji mogu proisteci iz jedne takve koncentracije radnih mjesta. Planovi rijetko ističu i one potrebe gradskoga stanovništva koje se mogu zadovoljiti jedino razvitkom okolice, a ni potrebe okolice za podrškom, logistikom u svom glavnom središtu. Tek posljednjih godina, kad je voda već došla ponegdje i do grla, i nesumnjivo pod utjecajem europskih iskustava, osjeća se stanovit zaokret prema drukčijem gledanju na grad u regiji. I na drukčiji odnos grada i sela.

Već površan uvid u prostorne planove gradova pokazuje da se u uvjetima stagnantnoga broja stanovništva ili čak pada broja stanovništva planira u pravilu impresivan rast svakoga grada, što je nemoguće ostvariti gradskim prirodnim prirastom, jer zna se koliko se može rasti oslanjajući se na vlastiti prirodni priraštaj, već prije svega imigracijskim procesima. Na takve projekcije nitko ne reagira, jer i nema tko. Nitko ne brani potrebu sela za kvalitetnim stanovništvom, jer gradovi računaju upravo na takvo stanovništvo.

»Novi« pristup selu i, posljedično, nova interdisciplinarnost nužni su nam što prije. Čini mi se da smo već prilično zakasnili. To, među ostalim, znači da su sve potrebne intenzivnije veze među različitim znanostima, da nam je potrebno sve više zajedničkih istraživanja. To traži i uvođenje nekih novih znanja u obrazovanje novih naraštaja ne samo sociologa i ostalih društvenih struka nego i u obrazovanje prirodnih i tehničkih struka.

Ukratko ću rezimirati osnovne razloge nužnosti »novoga pristupa«:

1. Prije svega, dogodile su se bitne promjene u *društvenoj i gospodarskoj strukturi* sela: smanjilo se značenje poljoprivredne proizvodnje, smanjio se udio poljoprivrednoga prihoda u ukupnom prihodu, smanjio se broj seljaka, povećao se broj i sve je opsežnija lista nepoljoprivrednih zanimanja koja susrećemo na selu te onih za koja znamo da bi se danas mogla obavljati na selu, povećan je interes seoskoga stanovništva za školovanje djece, smanjena je privlačnost grada za mlađu seosku populaciju, povećan je interes gradskih stanovnika za život u negradskom okolišu itd. Dakle, socijalna slika sela postala je kompleksnija i utoliko utjecajnija na ruralnu socijalnu dinamiku.

2. Uočavaju se promjene u odnosu prema selu i prema poljoprivredi, koja sve manje dominira gospodarskim, ali zato ne manje društvenim i kulturnim životom seoskoga stanovništva. Taj odnos urbanoga prema ruralnom mijenja se zavisno od nekih teorijskih postavki, ali i dominantnih ideoloških, političkih pa i modnih trendova. Promjeni tog odnosa svakako je pridonijela revalorizacija prostora, zemljišta, jer osim za klasične namjene – za poljoprivrednu proizvodnju – sve više služi i u druge, vrlo različite svrhe. Ne bi bilo loše pratiti koliko promjene u tom odnosu pridonose boljitku sela.
3. Kako se povećala opasnost za zdravlje ljudi i za okoliš, povećala se briga i osjetljivost sve većega broja stanovnika prema stanju toga prirodnog resursa. Sve se više razmišlja o primjerenom razvitku i o tome kako *upravljati* tim potencijalima. Pod pretpostavkom da ruralni prostor držimo vrijednim ili možda najvrednijim razvojnim resursom, upravljanje njegovim razvitkom nameće se kao izvanredno važan segment upravljanja zemljom. Tu se susrećemo s nekoliko posebnih problema: neki su organizacijske prirode, a neki se tiču izradbe stručno-znanstvene osnove.⁶ Što se tiče ovoga drugog, razvitku nekoga ruralnog područja nužno je prići »*individualno*« *i cjelovito*, vodeći računa o svim važnim sastavnicama lokalnoga socijalnog i gospodarskog sustava, ne zapostavljajući ili ugrožavajući jedno na račun drugoga. Dakle, pristup je plurisektorski. Iz toga proizlazi da se institucionalno posao oko razvitka ruralnoga prostora organizira i vodi vodoravno, a ne okomito.
4. U okviru rješavanja problema upravljanja traže se novi načini upravljanja i samouprave na lokalnoj razini, teži se uspostavi što ravnopravnijih (partnerskih) odnosa između središta i periferije, naravno, zbog drukčijega tipa odnošenja prema tim dijelovima prostora. Vrijeme je da periferija svoje mogućnosti i ostvari. Veza *sela i poljoprivrede* snažna je i nije nestala, ali kontekst se promijenio.

Cijeli ruralni sustav, koliko god bio jednostavan, jest sustav i kao sustav ga valja promišljati. I površan uvid u dosadašnju praksu pokazuje da se nije tako radilo. Cjelovita pristupa ponajprije razumijevanju sela i seoskog okoliša nije bilo (niti se može kazati da ga sada ima), pojedine djelatnosti na kojima počiva opstanak i razvitak sela promatraju se i projektiraju zasebno, što sve skupa vodi u slijepu ulicu. A selo je sustav komplementarnih sastavnica i veze među njima vrlo su vidljive.

Put prema napretku ruralne provincije vodi, dakle, kroz poticanje društvene i gospodarske heterogenosti, koja će se temeljiti prije svega na istraživanju, valorizaciji i upotrebi endogenih izvora, uključujući znanja i iskustva lokalnoga stanovništva i, naravno, njihovo primjereno obrazovanje za razvoj. Kad su u pitanju socijalno, demografski i gospodarski zaostala područja, zadatak je zahtjevniji na razini koncepta i na razini realizacije. Koncepta i suglasnosti za iniciranje razvitka na takvim područjima, koliko je nama poznato, nema.

Stvarni problemi seoskoga stanovništva i seoskih naselja, koje tumači ruralna sociologija, prelamaju se na hrvatskoj dilemi: *je li razvitak sela utopija ili opcija*. Naš je stav posve jasan: razvitak sela je opcija. Međutim, nije svaka razvojna opcija

6 Defilippis, J.: Upravljanje integralnim razvitkom ruralnih područja. *Sociologija sela*, Zagreb, br. 1-2/1993., str. 36-38.

dobra. O njoj valja pažljivo promisliti, uokviriti je, osloniti na dobro prostudirana načela, koja će biti u skladu s temeljnim ciljevima.

Nabrojiti ću neka:

- A. Koncept ruralnoga razvitka mora valorizirati demografske potencijale te prirodno, gospodarsko, naseobinsko, kulturno naslijeđe.
- B. Ravnomjeran razvitak ruralnih područja temelj je gospodarske i društvene kohezije.
- C. Agrarna politika nije jedini oslonac ruralnom razvitku, ona je dio ruralne politike.
- D. Načelo održiva (ili obzirna) razvitka.
- E. Integralni pristup razvitku.

Na kraju ću spomenuti još nešto što nam se nije smjelo dogoditi, ali se dogodilo i izvrsno ocrtava hrvatski odnos prema selu, seoskom stanovništvu i prostoru. Čak rekla bih i nevezano uz politički okvir u kojem živimo. Naime, od 1981. službena statistika ukida izraz, riječ, pojam *selo*. Predlažem da se zauzmemo i da *selo* vratimo u statistiku. Dodatna zbrka, posve nepotrebno, nastala je 1997. prilikom posljednjih upravnih teritorijalnih promjena, pa bi to naše zauzimanje bila prilika da se stvari stave na svoje mjesto. Pa da selo bude selo, a grad – grad. A ne kao što je danas da se grad službeno zove »gradsko naselje«, da »grad« (veliko G) znači upravnu jedinicu, a selo da se skriva iza termina »ostalo naselje«. Nije sporno da zbrka nastaje stoga što se u pripremi promjena sustavno izbjegava stručna rasprava, odnosno što se prijedlozi promjena, zakona, pravilnika rade u birokratiziranim državnim ustanovama.

Literatura

- Budućnost razvojnih područja, *Bilten Europske zajednice*, edicija br. 4/1988., 169+4 (prijevod u rukopisu).
- Rogić, I. (2002.), Razvojni sudionici hrvatskoga sela i njihove strategije, u: M. Štambuk, I. Rogić i A. Mišetić (ur.), *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, str. 333-360.
- Štambuk, M. i Mišetić, A. (2002.), Neki elementi socijalne i tehničke infrastrukture hrvatskog sela, u: M. Štambuk, I. Rogić i A. Mišetić (ur.), *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, str. 155-177.

ŽUMBERAK – SKICA O STANJU

Svrha je ovog rada dvojaka. Prvo, u najkraćim ćemo crtama prikazati dio žumberačke prošlosti i skicirati osnovna demografska i socijalna obilježja njegove sadašnjosti, i drugo, na temelju uvida u relevantnu svjetsku literaturu iznijet ćemo teorijska polazišta za (nadajmo se što skoriju) pripremu i izradu cjelovitoga razvojnog projekta tog područja. Provedeno ruralno-sociološko istraživanje¹ samo je prvi, točnije prethodni, korak u pripremi takvog projekta.

Kratak pogled u prošlost

Najstariji tragovi čovjekove nazočnosti na prostoru današnjeg Žumberka sežu oko 3500 godina unatrag. No, u ovim se uvodnim napomenama nećemo time baviti, pa ni osvrnati na brojna stoljeća koja su slijedila. Kratak pogled u prošlost dosegnut će samo do turskih vremena, kada su pušteni korijeni današnjega demografskog i gospodarskog stanja Žumberka.

Kontinuirana demografska i gospodarska degradacija Žumberka počinje potkraj XIX. stoljeća, kao rezultat višestoljetne izdvojenosti regije iz korpusa civilne Hrvatske. Podsjetimo se nekih važnijih događaja koji su utjecali na smjer razvitka žumberačkog kraja.

Česti turski upadi u Žumberak, pustošenje i razaranje utvrđenih gradova, zarobljavanje i odvođenje ljudi, strah koji su Turci sijali i zbog kojeg se stanovništvo iseljavalo u sigurnije krajeve bili su uzrok prvog demografskog praznjenja tog područja. Bilo je to u 15. i 16. stoljeću. Hrvatski feudinci ostaju bez kmetova, smanjuju se prihodi s imanja pa slabi i njihova obrambena snaga, što zabrinjava carske vlasti. Rješenje nalaze u naseljavanju kršćana s turskog teritorija (Klemenčić, 1990., 279), koji su živjeli nomadsko-ratničkim životom. Austrijske vlasti u njima vjerojatno vide ponajprije iskusne vojnike, a tek potom ratare i stočare. Naseljavani su u nekoliko valova, od 1530. do 1617. Važno je istaknuti da Žumberak te doseljenike nije privukao posebnim poljoprivrednim i drugim gospodarskim uvjetima i da je doseljavanje bilo motivirano ponajviše dobivanjem »radnog mjesta«, a i privilegiranog statusa krajišnika. Poljoprivredno zemljište koje je dobio svaki doseljenik (iako je bilo teškoća zbog otpora domaćeg stanovništva) trebalo je olakšati život krajiškoj obitelji, ali i smanjiti carske izdatke za obranu. No, krajišnici nisu ratovali samo na teritoriju svojih pukovnija; odlazili su na sva europska bojišta, pa su se gospodarstva neredovito obrađivala i domaćinstva nisu napredovala. Zbog izoliranosti Žumberka i osobito zbog preusitnjene mreže naselja izostali su i odjeci nekih modernizacijskih procesa, pa je Žumberak zaostajao

1 Vranešić, M., Župančić, M., Magdalenić, I. (ur.), *Žumberak – baština i izazovi budućnosti*. Stari Grad Žumberak, Odbor za proslavu 700-te obljetnice imena Žumberak, 1996.

u svakom pogledu. Smanjivanjem važnosti obrambene funkcije Žumberčani se usmjeravaju prema poljoprivredi kao isključivom izvoru prihoda. U njihovu su neposrednom susjedstvu živjeli kmetovi na plemićkim dobrima sve dok 1787. carstvo nije otkupilo vlastelinstva, nakon čega je cijeli Žumberak potpao pod Slunjsku pukovniju. Tako je otpala mogućnost da bogatiji zemljoposjednici posluže kao primjer osuvremenjivanja poljoprivrede i gospodarskog povezivanja s općim gospodarskim tokovima preko razvitka nepoljoprivrednih djelatnosti. Sa Žumberka su tako nestali civilni medijatori s globalnim društvom, prije svega sa Zagrebom. Doduše, ostala je Crkva, odnosno župnici. Kako je većina pučanstva i svećenstva pripadala relativno maloj vjerskoj zajednici – Grkokatoličkoj crkvi, tako su njihove medijatorske mogućnosti bile sužene, a učinci ograničeni.

Tablica 1.
Popisno kretanje stanovništva Žumberka 1835.–1991.

	Središnji dio (u nekadašnjoj Općini Jastrebarsko)	Jugozapadni dio (u nekadašnjoj Općini Ozalj)	Sjeveroist. dio (u nekadašnjoj Općini Samobor)	Ukupno Žumberak
1835.	3.966	1.704	1.189	6.859
1857.	4.803	1.990	1.306	8.099
1869.	5.679	2.592	1.650	9.921
1880.	6.236	2.906	1.871	11.013
1890.	6.843	3.066	2.062	11.971
1900.	6.654	2.947	2.054	11.655
1910.	6.391	2.716	2.170	11.277
1921.	6.204	2.483	2.021	10.708
1931.	6.437	2.665	2.083	11.185
1948.	5.690	2.250	1.685	9.625
1953.	5.594	2.093	1.775	9.462
1961.	4.899	1.650	1.582	8.131
1971.	3.886	1.101	1.305	6.292
1981.	2.670	677	904	4.251
1991.*)	2.039	543	618	3.200

Izvor: Klemenčić, 1989., 179-179a.

*) Podatak za 1991. preračunat po listi naselja iz rada M. Klemenčića. Ne odgovara obuhvatu Općine Sošice, utemeljene 1992., ali je razlika vrlo mala.

Gospodarska je mješovitost na Žumberku, dakle, kombinirala ratnu i poljoprivrednu djelatnost te pučanstvu davala određenu životnu sigurnost. Nakon prestanka opasnosti od Turaka, ratna privreda nije nadomještena drugom mogućnošću zarade i već tada počinje dugotrajna faza gospodarskog i demografskog

slabljenja Žumberka.² Kontinuirano se smanjuje broj stanovnika i počinje trajna emigracija jer je popustila vojna stega, a Zagreb industrijski jača i privlači doseljenike (Tablica 1).

Dugotrajna borba Hrvatskoga sabora da Vojnu krajinu, dakle i Žumberak, konačno pripoji civilnoj Hrvatskoj urodila je plodom tek 1881., kad je Vojna krajina ukinuta. Žumberak ulazi u sastav Zagrebačke županije, odnosno jedne njezine upravne jedinice, kotara Jastrebarsko. Na najnižoj lokalnoj razini bile su ustrojene dvije upravne općine: Sošice i Kalje (izvor: Klemenčić, 1990.).

Žumberak danas

Žumberak je uglavnom brdsko-planinsko, potpuno seosko područje, bez ijednog gradskog naselja. Vrlo razgranata mreža naselja, zbog snažnog depopulacijskog procesa, više odmaže nego što je oslonac cjelovitom razvitku. Slabost žumberačkog naseljskog tkiva ogleda se prije svega u tome što se na tako velikom području, s tolikim brojem naselja, nije razvilo nijedno lokalno središte s barem minimalnim brojem centralnih funkcija. Izuzmemo li neka naselja u žumberačkom prigorju, primjerice Krašić ili Pribić – koja u posljednje vrijeme također gube stanovništvo, ali su ipak veća naselja (768, odnosno 371 stanovnik prema popisu 1991.) – cijeli brdsko-planinski dio područja ima tek nekoliko sela s više od stotinu stanovnika. Sošice, donedavna općinsko središte, imalo je 1991. samo 122 stanovnika. Takva dekoncentracija stanovništva ne omogućuje koncentraciju funkcija i cijeli kraj nezaustavljivo klizi prema demografskoj, socijalnoj i gospodarskoj jednostavnosti. Stanovništvo, uglavnom autohtono, starije je dobi, živi u malim domaćinstvima iz kojih su se djeca trajno iselila (ili se »privremeno« zaposlila u inozemstvu), a male seoske zajednice zbog stalnog smanjivanja broja žitelja gube i one funkcije koje su nekoć imale. Većina se stanovništva bavi poljoprivredom, proizvodeći uglavnom za svoje potrebe.

Zbog takve krajnje socijalne jednostavnosti nije moguće očekivati autonomno stvaranje socijalne dinamike koja bi mogla generirati pomak nabolje. Stoga za Žumberak treba izraditi plan revitalizacije i razvitka iza kojega će financijski stajati država i Županija i koji će sve lokalne i okolne ljudske, društvene, prirodne i ostale potencijale na pravi način uključiti u postizanje razvojnih ciljeva.

Žumberak, prirodna međa prema Sloveniji, izrazita je prostorna i socijalna periferija unatoč blizini Zagreba i brojnih gradića u dolini. On je u sustavu periferijskih područja Hrvatske po nekim osobitostima (povijesnim, demografskim, zemljopisnim) izdvojen primjer. Žumberak je po mnogočemu neintegrirano područje. Stoga, da ne bi i ubuduće bio barijera nego veza sa susjednom Slovenijom i dalje s Europom, valja ga što više povezati s hrvatskom i slovenskom cestovnom mrežom.

Na temelju iznesene dijagnoze lako je zaključiti što Žumberku treba: povećati broj kvalitetnog stanovništva, u nekoliko pomno odabranih naselja koncentrirati prijeko potrebne centralne funkcije (makar za početak bile »neracionalne«),

2 Početkom 18. st. iz Žumberka se odselilo 25 obitelji »zbog gladi i velikih radnja u Slunju i na Žumberku« (cit. prema Klemenčić, str. 287).

heterogenizirati gospodarsku strukturu, uz neizostavnu stimulaciju i modernije usmjerenje poljoprivrede, a sve to uz zadovoljenje zahtjeva ekološki usmjerenoga razvitka. Poljoprivredno-stočarske potencijale Žumberka, njegove dosad neiskorištene prirodne ljepote i sačuvanu ekološku ravnotežu osobito može valorizirati turizam. Nedvojbeno je da će za izradu cjelovitoga razvojnog projekta tog područja biti dragocjena svjetska iskustva i teorijske spoznaje, pa u nastavku iznosimo nekoliko osnovnih informacija o tome.

Problemi malih seoskih društava i širenje nerazvijenih područja

Sva ruralna područja nisu podjednako zaostala, kao što ni svi problemi s kojima se suočavaju nisu jednaki. Razlikuju se načini upotrebe prostora, razmjeri njegove degradacije, demografski tokovi, gospodarska usmjerenost. Dakle, ni smjerovi razvitka ni mjere koje bi ih podupirale nisu posvuda iste. Prema jednoj analizi (Budućnost ruralnih područja..., 1988.), koju je ponudila EU, tri su standardne skupine problema:

- (1) **Pritisak modernog života.** Taj sindrom zahvaća pretežno ruralna područja lako dostupna iz velikih gradova ili uz glavne prometnice. Obično su gusto naseljena, gospodarski prosperitetna, često s intenzivnom i zagađujućom poljoprivredom, velikom izgradnjom sekundarnih rezidencija, mnogo turističkih i rekreacijskih objekata, s nečistim industrijskim pogonima i razvijenim uslužnim sektorom. U takvim ruralnim krajevima visoka je zastupljenost domaćinstava s mješovitim izvorom prihoda.
- (2) **Ruralno propadanje.** Osnovni je simptom napuštanje zemlje. Neki odlaze u udaljene velike gradove, drugi migriraju unutar regije. U oba slučaja poljoprivreda ostaje relativno važna djelatnost. Posjedi su premali da bi osigurali punu zaposlenost, a izvanpoljoprivrednih je radnih mjesta premalo. Stoga je malo domaćinstava s dvojnim izvorom prihoda, što generira siromaštvo. Tko može napušta selo, a preostalo stanovništvo sve je starije i sve se teže reproducira. Takva demografska situacija ubrzava slabljenje životnog standarda i kulture stanovanja, a poljoprivredno se zemljište zapušta. Ti simptomi propadanja javljaju se pretežno u udaljenijim krajevima.
- (3) **Marginalna, prostorno teže dostupna područja.** Simptomi su naglašeniji i složeniji nego u prethodnom slučaju. Gospodarska je heterogenizacija neizvjesnija jer je ulaganje u osnovnu infrastrukturu vrlo skupo, često i upitno. Najizrazitija su marginalna područja otoci i planinska područja.

Svojim prostornim smještajem Žumberak pripada prvoj skupini (blizina velikog grada), međutim ostala ga obilježja približavaju drugoj, a najnoviji uvid u gospodarsko i demografsko stanje sugerira da se ubrzano približava obilježjima marginalnih područja.

Snažan depopulacijski proces, koji prijeti da Žumberak uskoro posve opusti i da taj lijep i gospodarski zanimljiv prostor u susjedstvu Zagreba postane posve degradiran, nije problem samo populacijske nego gospodarske i razvojne politike, odnosno interdisciplinarnog pristupa cjelovitom razvitku. Prethodno, država mora znati želi li

u tom području sačuvati ljudsku aktivnost te osviješteno i financijski stati iza razvojnog projekta. U tome je bit državne prostorne politike, kao i u odgovoru na pitanje u kakvom prostornom okruženju želimo živjeti, a kakav prostor ne želimo. Ako je jasan stav o prostornom razvitku zemlje mogu se postavljati ciljevi i kriteriji razvitka. Još ne postoji strategija uređenja, obnove i razvitka hrvatskoga ruralnog prostora. Ona bi trebala izraziti jasno opredjeljenje da opustošeno, zapušteno i zaboravljeno selo i golem ruralni prostor Hrvatske (otprilike 90% ukupne površine) valja obnoviti. U Zapadnoj Europi već se tridesetak godina sustavno radi na oživljavanju ruralnih područja, što daje izvanredne rezultate. Bez obnovljenog i oživljenog sela nema ni obnovljene Hrvatske. Pomna priprema revitalizacije – što ponajprije uključuje jasne ciljeve, dobro poznavanje stanja i mogućnosti područja te definirane razvojne koncepte – osnovica je uspješnosti toga zamršenog posla. Demografski, socijalni i gospodarski degradacijski trendovi prisutni su na sve većem dijelu hrvatskih ruralnih zona. Njihovo zaustavljanje nije ni jednostavno ni jeftino. No, procesi obnove i revitalizacije uspješniji su kad se poduzmu u ranijim fazama degradacije.

Udaljenost Žumberka od cesta i većih središta, izvan turističkih putova, s nepovoljnošću i prednostima brdsko-planinskog krajolika (nepristupačnost) i duge granice sa Slovenijom zadana su ograničenja, ali i jedini temelj autonomnog razvitka. Provedeno ruralno-sociološko istraživanje³ samo je osnovna elaboracija problema. Neki su poslovi već obavljani, neka su sredstva uložena, pa svako daljnje ulaganje u razvitak mora valorizirati i oplemeniti dosadašnje napore šire i uže društvene zajednice. Valja, uz ostalo, težiti povezivanju razvitka Žumberka s razvitkom bliže i dalje okolice kako bi se uspostavila skladna ravnoteža na svim razinama.

Nijedan pojedinačan projekt, koliko god dobro osmišljen i izveden, sam po sebi ne može riješiti problem razvitka. Na temelju rezultata istraživanja može se izraditi nacrt po kojem će se usklađivati ponašanja mnogih sudionika u zamršenim razvojnim poslovima, sa zajedničkim i jasno postavljenim ciljevima. Većinu razvojnih dvojbi valjalo bi riješiti upravo na temelju rezultata (ne samo našeg) istraživanja.

Okruženje

Međunarodni gospodarski razvitak (europske integracije, GATT i sl.) nesmiljeno nameće uvjete i načine gospodarskog ponašanja svake pojedine članice. Za nas je u ovom slučaju najvažnije to što se inzistira na smanjenju poljoprivredne populacije i zagovara heterogenizacija seoske gospodarske strukture uvođenjem različitih novih aktivnosti. Za poljoprivredu se preporučuje ekstenzifikacija proizvodnje (čemu velika isparceliranost hrvatskog i žumberačkog posjeda ne pogoduje). O temeljnim uvjetima ekstenzifikacije riječ moraju reći agronomi. No neprijeporno je da je ekstenzivna proizvodnja manje agresivna prema prirodnoj sredini, pa je preporučljiva za područja koja valja zaštititi. Problem je u tome što se u nas, bar na razini agrarne politike, još istražuje i propagira poljoprivreda visokog prinosa, visoke produktivnosti, pa je teško očekivati zaokret prema posve drukčijem pristupu. Često se čuje, čak i od promicatelja biološkog uzgoja, kako i takva poljoprivreda može biti visoko produktivna. Čini nam se da bi za Hrvatsku valjalo

3 Rezultati su objavljeni u spomenutom zborniku (*Žumberak – baština i izazovi budućnosti*).

željeti manje skupu poljoprivrednu proizvodnju. Hrvatska, zasad, ima dovoljno površina da sama sebe prehrani, ali i da dio poljoprivrednih površina namijeni (iznajmi) proizvodnji za druge korisne svrhe.

Za razliku od naše zemlje, kojoj manjkaju mnogi strateški poljoprivredni proizvodi (a ima mnogo zapuštenih površina, što je ponajviše posljedica neprimjerene agrarne politike i nedostatka sluha za osjetljivu poljoprivrednu proizvodnju), u zemljama EU-a postoje poljoprivredni viškovi, pa se nastoje smanjiti površine oranica. Nekoliko je načina na koje to Europa ostvaruje, pri čemu osobitu brigu posvećuje očuvanju krajolika. Neke je dobro spomenuti jer bismo ih u našim uvjetima mogli iskoristiti u regijama koje, zbog intenzivnih depopulacijskih procesa, ne mogu organizirati »normalnu« poljoprivrednu proizvodnju, dakle u krajevima s »društvenim ugarom«. To su: pošumljivanje, ekstenzifikacija, ugar, nepoljoprivredno korištenje, dogovorno upravljanje prostorom.⁴

U složenom procesu restrukturacije poljoprivrede važna je svaka odluka i stoga se državna razvojna politika mora oslanjati na multidisciplinarne timove stručnjaka koji će znati sa svih gledišta ocijeniti dosege pojedinačnih gospodarsko-političkih odluka.

Kakva je naša ruralna periferija i koliko, takva kakva jest, može podnijeti brzu smjenu uvjeta i kriterija? Nepostojanje strategije prostornog razvitka dovodi nas u položaj da ne možemo izabrati razvojne mogućnosti i ponude koje nam se sve češće nude. Na investicijsku ponudu, bez obzira na to dolazi li iz inozemstva ili iz zemlje, teško je reagirati bez strateških razvojnih dokumenata. Svaka nas ponuda može zateći. Čini nam se da opravdano postavljamo pitanja zašto nemamo projekte cjelovitog razvitka ruralnih područja Zagrebačke županije, Like, unutar nje Dalmacije i Istre, Gorskog kotara? Mnoge dalekosežne odluke donose se bez znanstvene i stručne provjere.

Opasnost po prirodno i kulturno naslijeđe veća je što je veća naša strateška i stručna nespremnost. Zaštita okolice mora biti ugrađena u svaki razvojni projekt. Ne mislimo da sve valja najstrože zaštititi, ali je prijeko potrebno odrediti do koje se mjere i u koje svrhe okolica smije zagađivati. Umjesto zagađujuće industrije uvijek se može izabrati nezagađujuća, ili barem ona koja što manje zagađuje.

Seoske lokalne zajednice

Zadatak sociologa u interdisciplinarnim timovima jest proučavati lokalnu zajednicu. Oni u njoj ne vide mnoštvo pojedinaca koji žive na ograničenom prostoru nego istražuju principe njezina funkcioniranja, načine organizacije, odnose među pojedinim članovima zajednice, među obiteljima, a i odnose među pojedinim društvenim skupinama, koje mogu biti spolne, dobne, klasne, vjerske itd. Istražujući mnogostruke odnose, sociolozi dolaze do spoznaje o društvenoj dinamici kao vrlo važnoj za održavanje zajednice i, naravno, za njezin razvitak. Istraživanjem različitih seoskih zajednica mogu se uočiti neke pravilnosti. Koliko stanovnika predstavlja kritičnu masu ispod koje razvitak nije moguć? Isplati li se ulagati u razvitak s obzirom na odnos društvene i financijske investicije i očekivanog

4 Načini prenamjene poljoprivrednog zemljišta navedeni su prema Coutenetu, 1988., 104-106.

rezultata? Važni pokazatelji, osim geografskog položaja naselja, jesu vrste i bogatstva lokalnih prirodnih resursa na koje se oslanja napredak, pogotovo »kvaliteta« stanovništva i mogućnost njezina poboljšanja, jer taj resurs postaje sve važniji. Analize (ne)uspješnosti razvojnih projekata pokazuju da bez sudjelovanja lokalnog stanovništva u projektu od samoga početka nema dobrih rezultata.

Proces rekonstrukcije ruralnog prostora, s povijesnog aspekta gledano, u Hrvatskoj je tek počeo. U mnogim ruralnim regijama još nedostaju temeljne infrastrukturne pretpostavke.

Za razvitak sela i uravnoteženiji raspored stanovništva veoma je važan promet, posebice cestovni. Ceste zadržavaju ljude u njihovim selima, kojih je smještaj davno i većinom dobro izabran, uz koje su emotivno vezani i gdje se dobro osjećaju. Ondje gdje prometnice nisu bile osuvremenjene, ubrzali su se populacijsko praznjenje i gospodarski nazadak. Žumberačka su sela kasno dobila cestu, a put do nekih sela ni danas nije asfaltiran. Bez tog preduvjeta teško je zamisliti ikakav pomak nabolje. Žumberak nema kvalitetnu struju, vodovod je tek djelomično riješen, nema kanalizacije, javni promet je loš itd.

Prvi društveno-strukturni pomak prema suvremenom selu jest pojava seljaka-radnika, odnosno mješovitih domaćinstava.⁵ Neki od njih mogu se zaposliti u lokalnoj seoskoj industriji, a većini preostaje svakodnevno putovanje na posao, većinom u susjedni grad. Ako je prijevoz loše organiziran, vjerojatno će se dnevni »putnici« nastojati preseliti bliže radnome mjestu. Na Žumberku je premalo radnih mjesta, a preostalo je i malo kvalificiranog radnosposobnog stanovništva. Putovanje na posao na veću udaljenost jedan je od stilova seoskog života. S jedne strane, imamo njivu kao radno mjesto u neposrednoj blizini kuće, a s druge u pravilu veoma udaljen izvanpoljoprivredni posao. U toj kombinaciji (»mješovitosti«) moguće je tražiti poboljšanje približavanjem izvanpoljoprivrednog posla ili dobrom organizacijom putovanja na njega.

Smanjenje broja poljoprivrednika dugo se smatralo nedvojbenim znakom napretka, a stupanj urbanizacije mjerio se stopom smanjenja poljoprivrednog pučanstva. Što je manje poljoprivrednog stanovništva, smatra(lo) se, područje je urbaniziranije. Kao da su seljaci prepreka urbanizaciji i kao da moraju izumrijeti da bi tekovine urbanizacije doprle u ruralni prostor. Teško je zamisliti da će se proizvodnju hrane ikada moći prepustiti robotima i odnos društva prema prirodnoj okolini urediti bez seljaka i njihove privrženosti zemlji. Socijalni aspekt urbanizacije podrazumijeva razudiivanje socijalne slike društva, ali ne i nužno dokidanje »neurbanih« društvenih skupina. Napredak bogat u društvenom smislu znači više društvenih skupina, bogatstvo njihovih odnosa i razlike među pojedinim načinima života (P. Rambaud, 1973., 13). Faza rekonstrukcije ruralnog društva upravo podrazumijeva heterogenizaciju na svakom planu: gospodarskom, društvenom,

5 Udio gospodarstava s punim vremenom (*full-time*) u strukturi europske, temeljno obiteljske, poljoprivrede neprestano se smanjuje. Sve više ih je s nekim članom zaposlenim izvan gospodarstva. Ernest Zurek (1986.) smatra da je mješovita poljoprivreda jedina solucija koja će osigurati život stanovnika i socijalni život u marginalnim regijama industrijskih društava, u nerazvijenim ruralnim zonama Njemačke. Per Hetland piše o pluriaktivnosti kao tradicionalnom načinu adaptacije u ruralnoj Norveškoj, samo s izmijenjenim kombinacijama (1986.), od ribara-seljaka do službenika-seljaka. Mnogi autori smatraju mješovitost nezaobilaznom sastavnicom planiranja ruralnog razvitka.

kulturnom. Jedino takav smjer razvitka osigurava ruralnim aglomeracijama sigurnu i stabilnu budućnost.

Domaćinstva

U domaćinstvima se gube starinski odnosi, veze i načini ponašanja i stvaraju se novi. Kraj seljačke autarkije otvorio je seljačku obitelj različitim utjecajima globalnog društva, odnosno grada. Obitelj se brojčano smanjuje pa i to pridonosi razvoju »jednostavnijih« odnosa i veza u obitelji i izvan nje. Žumberačko smanjivanje obitelji nije suvremeni proces dijeljenja, osamostaljivanja mladih članova i njihova nastanjivanja u blizini. To je rezultat procesa starenja i visokog mortaliteta. Djeca su već davno otišla a, kako se čini, ponetko će se možda vratiti, ali kao umirovljenik. Jesu li među njihovom djecom revitalizatori Žumberka? Kako ih privući? Što im ponuditi? Kako privući i druge?

Obiteljska poljoprivredna gospodarstva

Jedno istraživanje slovenskog obiteljskog gospodarstva (Barbič, 1990., XI. pogl.) utvrdilo je sljedeće: ondje gdje je mogućnost poljoprivrednog dohotka veća, mladi sve češće ostaju u poljoprivredi (dakle i na selu) ili su sve spremniji napustiti nepoljoprivredno zaposlenje i vratiti se na zemlju. Takav nalaz govori da nije općenito poljoprivreda ona koja tjera, nego je to poljoprivreda niskog dohotka, preživljavanja, socijalne marginalnosti, teškog rada u zapuštenom i osamljenom selu.

U depresivnim se područjima seljačka gospodarstva i domaćinstva, nekoć radno i proizvodno samodovoljne mikrosocijalne zajednice, zbog procesa dekompozicije sve više bave samo poljoprivredom i iz mnogih razloga zanemaruju većinu svojih dotadašnjih znanja i djelatnosti – bilo komplementarnih ili nekomplementarnih osnovnoj poljoprivrednoj djelatnosti. Dakle, »poljoprivredizacija« seljačkog gospodarstva, odnosno domaćinstva, dio je društvenog procesa dekompozicije.

Sela koja je zahvatio taj proces sve više se zatvaraju i postaju seljačka geta, »poseljačuju se«, jer nestaju i tradicionalne seoske zanatlije, kućni obrti – za razliku od onih prosperitetnih sela, u kojima je na djelu proces diferencijacije ili diverzifikacije seoske socijalne strukture, s manjim udjelom »čistih« seljaka. Slabljenjem poljoprivredne djelatnosti gube se neki seoski društveni običaji i neke važne seoske institucije koje su dinamizirale seoski život i činile ga bogatijim (npr. sajmovi, trgovina, žetveni običaji i sl.).

Prema statističkoj definiciji, poljoprivredno gospodarstvo u Hrvatskoj može imati najmanje 0,10 ha, što je u proizvodnom smislu posve nezanimljiva površina. Takvu bi definiciju valjalo mijenjati. No, identificirajući i takva, posve mala gospodarstva, u cijelosti se registrira poljoprivredno zemljište u zemlji i količina poljoprivrednog rada. Mjere za unapređenje poljoprivrede moraju biti prilagođene području te tipu i veličini gospodarstva.

Gospodarska raznolikost i dvojna djelatnost

Temeljna razvojna zadaća, prema analizama razvojnih projekata nerazvijenih ruralnih područja u Europi, jest uspostaviti gospodarsku raznolikost na odnosnom području. Koje će to biti djelatnosti (svakako ne takve da jedna drugoj smetaju), na čemu će se temeljiti razvoj, hoće li se razvijati u fazama, hoće li uspjeti privući doseljenike – pitanja su na koje stručnjaci na temelju pozornih i preciznih analiza moraju odgovoriti. Te analize obuhvaćaju i detaljne sociodemografske analize.

Poljoprivreda je osnovna djelatnost žumberačkog kraja, sudeći barem prema udjelu poljoprivrednog pučanstva: godine 1991. u općini Sošice bilo je 42% poljoprivrednog stanovništva, a u općini Krašić 39%. Poljoprivredno stanovništvo obilježava vrlo visoka stopa aktivnosti (u Sošicama 82%, u Krašiću 72%). Ne ulaže se u modernizaciju poljoprivrede. Obradiva se zemlja sve slabije obrađuje, na pašnjacima je premalo stoke, prerađuje se samo za domaće potrebe. Takve prilike ne pogoduju napretku, ne motiviraju mlade da se vrate, naprotiv preostale stanovnike tjeraju na odlazak. Mali posjed ne osigurava dovoljnu uposlenost radnosposobnih članova domaćinstva, pa poljoprivredni angažman često skriva stvarnu nezaposlenost ili poluzaposlenost u aktivnoj poljoprivrednoj populaciji. Stoga se može računati da bi se dio aktivne poljoprivredne populacije mogao zaposliti i na nekom drugom poslu, ne zanemarujući pritom rad na poljoprivrednom imanju.

Lokalna samouprava – posrednik između lokalnog društva i države

Upravljanje razvojem važna je sastavnica svakog razvojnog projekta i nužno je da se oslanja na osposobljene domaće snage. To znači da se razvojni ciklus može uspješno pokrenuti tek kad se stabilizira i ekipira lokalna uprava i samouprava. Česte nesuglasice oko izbora općinskih čelnika, nespornosti između nižih i viših razina uprave, stranačke nepopustljivosti i sl. blokiraju rad malobrojnih seoskih »kadrova« i posve neučinkovito troše dragocjenu energiju i vrijeme. U operacionalizaciju projekta uređenja, obnove i razvitka Žumberka i njegovu provedbu prijeko je potrebno uključiti lokalno stanovništvo. Za općinske bi čelnike stoga trebalo organizirati instruktivne sastanke ili ih na drugi način dodatno specifično obrazovati (pripremiti poseban program obrazovanja za razvoj). Preko njih bi se (i na druge načine) informiralo lokalno stanovništvo i organiziralo njihovo djelatno sudjelovanje u razvitku kraja. Bez uključivanja stanovništva u razvojni projekt od samog početka ne može se očekivati da će prihvatiti bilo koju aktivnost, a u tom je slučaju, po svim poznatim i analiziranim iskustvima, gotovo nemoguće očekivati uspjeh projekta (M. M. Cernea, ur., 1991.).

Svaka bliža i udaljenija gradska okolica gravitira »svom« gradu, pa je nužno što preciznije urediti njihove odnose, ponajprije definirati funkcionalne, formalno-pravne, ponegdje povijesne i zemljopisne granice između grada i okolice. Poželjno je da se razvitak grada i razvitak okolice planiraju zajednički kako bi se izbjegle besmislene prepreke i ostvarila puna prohodnost u svakom smislu, u korist grada, okolice i cijele države.

Valja vidjeti što će dobroga donijeti nova (1995.) administrativna podjela Žumberka. Njome se ponovo razbija povijesno-zemljopisna jedinstvenost tog područja jer sjeveroistočni dio Žumberka uključuje u gradsko područje Samobora. Možda će to nešto značiti za obuhvaćena sela, ali je moguća pretpostavka i da će usporiti ukupni razvitak Žumberka jer će se na taj način razbiti veoma homogeno područje i u dijelovima priključiti vrlo različitim socijalno-gospodarskim i kulturnim cjelinama, s nepodudarnim interesima. Ne zaboravimo da administrativna podjela razbija i autohtonu malu grkokatoličku zajednicu. Uostalom, Žumberak je već bio podijeljen između jastrebarske, ozaljske i samoborske općine. U tom je razdoblju demografski, socijalno i gospodarski nazadovao.⁶

Uvidom u socijalno-demografske podatke prikupljene popisom 1991. otkriva se vrlo visoka podudarnost gotovo svih analiziranih podataka za (tadašnje) općine Krašić i Sošice (analiza je provedena za knjigu: Štambuk/Župančić/Kelejuh, 1995.). Iako spomenuta podudarnost nije dovoljna da bi se Žumberak i njegovo podnožje nužno proglasili jedinstvenim područjem, ipak bi, poštujući razlike, bilo korisno povezati njihove razvojne planove ili barem uspostaviti tijesnu suradnju. Time bi se sigurno dobio konzistentniji razvojni program za cijeli kraj.

Već smo spomenuli da je Žumberak jedinstveno područje u povijesnom, demografskom, gospodarskom, zemljopisnom i kulturnom pogledu, s velikim brojem posve malih naselja (s intenzivnim padom broja stanovnika) razbacanih na relativno velikom području. Upravo ga stoga nije lako prikladno administrativno podijeliti i njime uspješno upravljati. Ipak, neprekidne promjene u podjeli Žumberka ne mogu se opravdati traženjem najučinkovitije »formule« jer je stalnost, pa makar ne bila savršena, bolja od stalnih mijena. Administrativna podjela iz 1992. nije ni uspjela profunkcionirati, a granice su već izmijenjene. Malo se poštuje izrazita prirodna i socijalna homogenost žumberačkog kraja i iz toga proizlazeća nasušna potreba da se Žumberkom upravlja jedinstveno, što se pokušalo provesti 1992. kada su osnovane dvije relativno »čiste« žumberačke općine. Iscrpljivanje u formalnim preinakama zanemaruje osnovni cilj svake administrativne podjele: činiti sve kako bi se ljudima nastanjenim na određenom području olakšao i stalno unapređivao svakidašnji život te stvarali institucionalni uvjeti prijeko potrebni za upravljanje razvitkom. Česte promjene administrativne podjele Žumberka pokazuju da ta nerazvijena ruralna zona nema utjecaja na odluke koje se o njoj donose, a šira društvena okolina ponaša se kao da nije zainteresirana za boljitak toga kraja.

Razvitak uz zaštitu ruralnog područja

Ekološka sastavnica ruraliteta dobiva sve istaknutije mjesto. Strah od sve veće polucije doveo je do osvješćivanja i redefiniranja odnosa društva prema prirodnoj sredini, prostoru. Kvaliteta prostora postaje važan pokazatelj opće kvalitete života. Razvija se nova osjećajnost i prema kvaliteti međuljudskih odnosa. Ti novi procesi dovode do promjena, prevrednovanja ruralnih područja. Mala i srednje velika

6 U razdoblju 1971.–1991. samo je jedno naselje u gorskom području Žumberka zabilježilo porast stanovnika (indeks 124).

naselja postaju bolja od velikih gradova. Selo dobiva svoju priliku – barem ono koje je uspjelo preživjeti u ne osobito naklonjenim uvjetima posljednjih hrvatskih desetljeća.

Prostor je jedna od determinirajućih sastavnica društvenoga, gospodarskog i kulturnog identiteta sela. Svaka neadekvatna, nasilna i nepromišljena (egzogeni i endogeni) intervencija u taj uravnoteženi sustav može izazvati dugotrajne neželjene posljedice. Jedan je od zadataka ruralno-sociološke studije upozoriti na osjetljivost seoskog prostora, što valja imati na umu pri svakoj razvojnoj aktivnosti, i u vezi s tim naglasiti važnost upravljanja razvojem. Cilj je zaštititi društvenu, kulturnu, prirodnu i gospodarsku baštinu te ukupni prostor od zagađivanja i prekomjernog iskorištavanja. Razvitak prostora oslanja se na sve njegove (endogene) ljudske i prirodne mogućnosti. O zaštiti svekolike baštine moraju se skrbiti lokalni stanovnici uz pomoć stručnjaka i fondova sa strane. U popularizaciju stavova o važnosti očuvanja baštine, radi podizanja i jačanja samosvijesti preostalih i odseljenih stanovnika, trebali bi se angažirati župnici, lokalni uglednici i entuzijasti te stručnjaci različitih usmjerenja. To je i razvojno pitanje. Moglo bi se reći da svaki razvojni proces počinje stvaranjem općeg pozitivnog ozračja koje pučanstvo pokreće ponajprije na manje, lokalne akcije, potom na sve zahtjevnije. S tim ciljem sačuvano valja i ubuduće čuvati, zaustaviti daljnje devastacije, održavati i obnavljati običaje ili spomen na njih, rekonstruirati zaboravljeno – kuće, gospodarske zgrade ili običaje, razviti društveni život organiziranjem što većeg broja malih manifestacija koje će okupljati stanovnike i poticati ih na veće pothvate, u kulturnoj baštini Žumberka naći uporišta za neke kulturne aktivnosti s gospodarskim učinkom.

Literatura i izvori

- Barbič, A. (1990.), *Kmetov vsakdan*. Ljubljana: Fakulteta za sociologiju, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, XI. pogl.
- *Budućnost ruralnih područja*. Bilten Europske zajednice, edicija 411988. 169+4 str. (rukopis).
- Cernea, M. M. (ur.) (1991.), *Putting People First. Sociological Variables in Rural Development*. Oxford: Oxford University Press, 575 str.
- Cetinski, V. i Kušen, E. (1995.), Mjesto i uloga ruralnog turizma u strategiji razvoja hrvatskog turizma, u: *Razvoj ruralnog turizma u kontinentalnom dijelu Hrvatske*. Zbornik radova. Zagreb: Hrvatski farmer, str. 1-9.
- Coutenet, J. (1988.), Quel avenir pour l'espace rural français? *Études rurales*, br. 110-111-112, str. 103-106.
- Cvjetićanin, V., Defilippis, J., Dilić, E., Hodžić, A., Puljiz, V. i Štambuk, M. (1980.), *Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Biblioteka Sociologije sela, 216 str.
- Defilippis, J. (1993.), *Obiteljska gospodarstva Hrvatske*. Zagreb: AGM.
- Deverre, C. (1995.), Social implications of agro-environmental policy in France and Europe. *Sociologia ruralis*, god. XXXV, br. 2, str. 227-247.

- Hetland, P. (1986.), Pluriactivity as a Strategy for Employment in Rural Norway. *Sociologia ruralis*, god. XXVI, br. 3-4, str. 385-395.
- Klemenčić, M. (1989.), *Historijsko-geografska osnova regionalnog poimanja i demogeografskih promjena Žumberka*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu. Magistrski rad, 181 str.
- Klemenčić, M. (1990.), Povijesno-geografska osnovica regionalnog poimanja Žumberka. *Sociologija sela*, god. 28, br. 109-110, str. 277-293.
- Malassis, L. (1975.), *Ruralité, éducation, développement*. Paris: Masson et cie, Éditeurs et Les Presses de l'UNESCO, 127 str.
- Malić, A. i Jugović, M. (1994.), Tok deagrarizacije i deruralizacije u Zagrebačkoj županiji. *Sociologija sela*, god. 32, br. 1/2, str. 43-52.
- Mogućnosti, potrebe i koncepcija razvoja turizma Žumberka. Pretprojekt / Eduard Kušen, voditelj. Zagreb: Institut za turizam.
- Radić, I. i sur. (1996.), *Zaštita okoliša i rat: obnova života u selu*. Zagreb: Zelena akcija, 84 str.
- Rambaud, P. (1973.), *Société rurale et urbanisation*. Paris: Éditions du Seuil (drugo dopunjeno izdanje), 349 str.
- *Stanovništvo prema starosti i spolu. Dokumentacija 882*. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1994.
- *Statistički ljetopis hrvatskih županija 1993*. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1994.
- Štambuk, M. (1993.), Neki pokazatelji neujednačenog prostornog rasporeda poljoprivrednog pučanstva u Hrvatskoj. *Sociologija sela*, god. 31, br. 1/2, str. 17-34.
- Štambuk, M. (1990.), Demografski aspekti deagrarizacije, u: *Demografski faktori razvoja Hrvatske*. M. Oliveira-Roca, red. Zagreb: IDIS, Institut za ekonomska istraživanja EF u Zagrebu, str. 215-226.
- Štambuk, M. (1991.), Socijalna dinamika u seoskoj zajednici, u: *Društvene promjene u prostoru*. Grupa autora. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, str. 105-127.
- Štambuk, M., Župančić, M. i Kelebuš, I. (1995.), *Županija zagrebačka: stanovništvo i socijalnogospodarske pretpostavke razvitka*. Zagreb: Županija zagrebačka.
- Štambuk, M., Kušen, E. i Žimbrek, T. (1995.), Socio-demografski aspekt, u: *Uređenje, obnova i razvoj ruralnog prostora*. Zagreb: Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja. Zavod za prostorno planiranje (Umnoženo).
- Štambuk, M. (1988.), Društveni razvoj i selo. *Sociologija sela*, god. 26, br. 99/100, str. 25-33.
- Štambuk, M. (1991.), Društvene mijene ruralnog prostora Hrvatske. *Sociologija sela*, god. 29, br. 111-114, str. 1-10.
- Štambuk, M. (1991.), Agricultural Depopulation in Croatia. *Sociologia ruralis*, god. 31, br. 4, str. 281-298.
- Štambuk, M. (1993.), »Stara« i »nova« ruralnost. *Sociologija sela*, br. 3-4, str. 173-182.

- Štambuk, M. (1994.), Ruralna društva u sjeni metropole: Zagrebačka županija. *Sociologija sela*, br. 1-2, str. 13-25.
- Štambuk, M. (1995.), Žumberak: primjer propadanja ruralnog područja u okolici glavnog grada. *Sociologija sela*, br. 1-4, str. 29-37.
- Truffinet, J. (1988.), Installation et modernisation des exploitations. *Études rurales*, br. 110-111-112, str. 253-264.
- Zurek, E. (1986.), Part-time Farming in the Federal Republic of Germany. *Sociologia ruralis*, god. XXVI, br. 3-4, str. 377-384.

LIKA – STUDIJA SLUČAJA

Uvod

Koliko god zahtjev za prostorno uravnotežen razvitak sadržavao u sebi neracionalnost skupljega¹ i sporijeg napretka, on je, iako na duge staze, jedini racionalan izbor. Takav pristup razvitku uključuje i (re)oblikovanje naseljskih kolektivita i ponovno uspostavljanje cjelovitog odnosa čovjeka i prirodnih resursa te nov pristup nerazvijenosti i nerazvijenima.² Defavorizirani dosadašnjim tijekom društvenih i gospodarskih promjena, seoska naselja i periferijski gradići gubili su elemente nužne za poželjan život u njima. Projektom obnove, periferija, a time i cijela zemlja, ima izvjesniju budućnost. Važni temelji na kojima počiva obnova ruralnih područja jesu poljoprivreda i stočarstvo, pa te gospodarske grane, a ujedno i agrarnu politiku, valja promatrati ne izdvojeno, zatvoreno unutar struke, već kao sastavnicu politike ruralnog razvitka i kao čimbenike odgovorne za cjelovit razvitak ruralnih područja.³

Dosadašnji razvitak, pojednostavljeno gledano, počivao je na konceptu prema kojemu je bilo najlakše i u svakom pogledu najefektnije, a činilo se i najjeftinije, ulagati u gradska središta, a u isto vrijeme seoska područja pustiti da propadaju. (Naravno, da neki gradići također propadaju i naravno da neke ruralne zone prosperiraju.) Ne uplećući na ovom mjestu premnoge razloge za što ujednačeniji prostorni raspored ljudi, dobara i aktivnosti, dovoljno je, čini nam se, spomenuti nekoliko neupitnih:

- a. Rastaču se udaljenija mala seoska društva postupno gubeći svoje društvene i gospodarske funkcije.
- b. Odlaskom ljudi i aktivnosti iz ruralnih područja propadaju ulaganja nebrojenih generacija što su izgrađivale i održavale ruralne aglomeracije i krajolike, osvajale poljoprivredno zemljište i iskorištavale ostale prirodne resurse, opremale infrastrukturu naselja i cijela područja.
- c. Marginalizacija ruralnih područja devalorizira prirodne resurse koji se prostiru na otprilike 85% državnog teritorija.
- d. Stanovništvo ruralnih područja ubrzano stari i izlazi iz aktivne faze i tako povećava troškove socijalne skrbi.

1 Analizirajući prostor unutar modela konkurentnosti, J.-F. Thisse postavlja tezu da je »prostor generator nesavršenosti u mehanizmima konkurencije«. Vidjeti autorov tekst *Espace et concurrence. Une cohabitation difficile?* u: Derycke, P.-H. (ur.): *Espace et dynamiques territoriales*. Pariz, Economica, 1992., str. 114.

2 Cifrić, I.: Pluralni ekološki etos. *Sociologija sela*, br. 3-4/1996., str. 141-142.

3 Dobar primjer pozitivnog odnosa vlasti prema ruralnom području, uobičajen već dvadesetak godina u zemljama Zapadne Europe, vidjeti u vrlo sažetim tekstovima bavorskih autora objavljenim u *Sociologiji sela*, br. 3-4/1996.: Schuh, A.: Odgovornost politike za poljoprivredu i za ruralni prostor, str. 181-184, i Magel, H.: Budućnost sela je u obnovi i zemljišnoj reorganizaciji, str. 185-187.

- e. Marginalizacija ruralnih područja neposredno ugrožava proizvodnju hrane.
 - f. Kad je u pitanju hrvatski državni prostor (i u njegovu sklopu upravo lički dio), neuobičajeno oblikovan povijesnim udarima s istoka i jugoistoka, gotovo je sama po sebi razumljiva potreba što ravnomjernijeg rasporeda ljudi i rada na najizloženijim mjestima. Središnjim prostorima Like i susjednih krajeva valja pridodati mnoštvo uglavnom slabo naseljenih otoka. Uza sve to valja imati na umu golemu ukupnu duljinu granica.
 - g. Odlaskom ljudi otvaraju se mogućnosti neodgovarajuće i štetne uporabe prostora (na pr. nuklearni i ostali opasni otpad).
- Itđ.

U ruralnom svijetu, kakav je pretežito prostor Like, različito se kombiniraju obilježja modernog društva s tradicionalnim. Unutar modernog pojavljuju se retradicionalizirajući obrasci, vrijednosti, procesi (uvijek u sprezi s baštinom) nudeći često neka iskustva korisna u rješavanju problema. »Prirodna« modernizacija ruralnog društva zbiva se u napornom dijalogu tradicije i suvremenosti, male zajednice i velikog društva, sela i grada te poljoprivrede i industrije. U tom procesu netko ostane, a netko se odseli, nešto se razvije, nešto propadne. Rezultat svih tih procesa ovisi ponajviše o glavnim akterima. Selo je, za razliku od grada, socijalni prostor u kojemu češće ostaju (ili se vraćaju) slabiji. Promjena takva ponašanja jedan je od preduvjeta ruralne renesanse.

Tradicionalni način života i tradicionalni društveni sustav postupno se transformiraju ili nestaju pod utjecajem modernizacijskih procesa. Sporost promjena imanentno je obilježje seoskog svijeta. S jedne strane, uzrok leži u jednostavnijim strukturama seoskog svijeta u odnosu na gradski, pa se promjene – njihova količina i brzina – prilagođavaju mogućnostima prihvatanja u seoskom društvu. S druge strane, zamjetan je otpor i oprez kojim selo prihvaća promjene jer, važno je naglasiti, one uvijek dolaze izvana i izazivaju stanovito nepovjerenje. Promjene u malom seoskom društvu u pravilu ne dolaze iz neposrednog društvenog iskustva, odnosa, vrijednosnog sustava.

Kad je u drugoj polovini 20. stoljeća počelo demogospodarsko propadanje na određenom području, onda se najčešće cijeli razvojni ciklus ruralnog kraja – od dekompozicijske do rekompozicijske faze, događao u relativno kratkom vremenu. Vremenski obrazac je poznat:

- Najprije odlaze ljudi kao rezultat privlačne snage velikih investicija u masivnu industriju urbanih sredina, ali i zbog propadanja lokalne industrije (tamo gdje je postojala) i strukturalnih promjena u poljoprivredi (mehanizacija, umjetna gnojiva, pesticidi, nove metode u stočarstvu, povećanje prosječnih veličina posjeda što smanjuje potrebu za živom radnom snagom) i selenja poljoprivredne proizvodnje u najplodnija područja u kojima je moguće industrijalizirati i pojeftiniti proizvodnju.
- Propadanje ruralnoga, ali i urbanog prostora. Dugoročno gledano, naime, propadanje ruralnih krajeva povlači za sobom opći nerazvitak. Gradovi traju zahvaljujući i živoj dinamičnoj bližoj i daljoj okolini. Kao što se grad ne može trajno razvijati a da se ne razvija ruralna okolica, ni industrija se bez razvoja ostalih gospodarskih djelatnosti također ne može dugoročno stabilno razvijati.

- Uobičajeno je da se taj ciklus zaključi diverzifikacijom ruralnog gospodarstva što će vratiti ljude i aktivnosti i stvarati takvu socijalnu dinamiku koja će osigurati postojano napredovanje regije.

Revitalizacija perifernih dijelova hrvatskog područja pretpostavlja u teorij-skom i praktičnom (logističkom) smislu regionalan pristup. Temeljna pretpostavka i razlog regionalnom pristupu jest regionalno stanovništvo, dakle stanovništva što se definira i svojim teritorijalnim, zavičajnim obilježjem i što ostvaruje socijalne i gospodarske mogućnosti prostora. Kad stanovništva nema, država valja poduzeti posebne akcije kako bi ostvarila prije svega određene svoje (sve)državne interese. A mogu nastupiti i poduzetnički bezzavičajni investitori sa svojim specifičnim interesima.⁴

Na primjeru Like snažno se susreću svedržavni i regionalni razvojni interesi.⁵

Ideja regije nužna je da bi se prostornom, prirodnom (mikro)okviru namijenila uloga okupljanja svekološkog i svekulturnog naslijeđa na temelju kojega se oblikuje cjelovita fizionomija određenog područja i gradi zavičajna pripadnost stanovništva. Na tim temeljima stvara se dinamika nužna za prepoznavanje i artikulaciju razvojnih potreba i zahtjeva kao i (endogena) energija za njihovu realizaciju. Ta energija može biti i minimalna kad je u pitanju razvojno iznimno zapušten kraj. Ali, regionalno je mora biti. I onda kad nema kvalitetnoga lokalnog stanovništva *in situ*, poticaj i prihvata razvojnih ideja oslanja se na odseljene stanovnike ili na specifično zainteresirane »vanjske« razvojne skupine.

U osnovi regionalnog pristupa jest uspostaviti gospodarsko-razvojni model koji bi omogućio optimalni raspored ljudi i izvora u prostoru s ciljem da poboljša kakvoću života na cijelom području. Ono dakle što obilježava regionalni pristup jest da ne »zaboravlja« ruralna naselja i ostalo izvanurbano područje. Jedna je varijanta regionalnog pristupa razvitku Hrvatske u propalaj Jugoslaviji začeta pošto je bilo evidentno da su nastale goleme razlike u razvitku prostornog tkiva zemlje. Stoga, što je regionalni razvitak bio koncipiran isključivo kao razvitak nerazvijenih općina utjecalo je na tip provedbe sama koncepta. Na državnoj razini skupljali su se (»solidarni«) novci koji su se potom, različitim kriterijima, često neprimjerenim, ulagali uglavnom u središta tzv. nedovoljno razvijenih općina (tada puno većih od današnjih). Posljedica je bila da se opet zapuštao najveći dio periferijskog prostora. Dakle, ponavljao se isti razvojni obrazac, samo na nižoj prostornoj razini. Ujedno, središnja mjesta nisu se osamostaljivala za autonomni razvitak. Nerazvijene (»velike«) općine bile su vreće bez dna; tako su se one i ponašale, a tako se ponašala i država, kao da je to nešto što se samo po sebi razumije. Takav tip regionalnog pristupa u osnovi obilježava trajna centralna redistribucija financijskih sredstava, bez iche i ikakve odgovornosti za rezultate ulaganja vrlo visokih proračunskih svota. Zbog neprikladnosti ili nedovoljne promišljenosti razvojnog

4 O regiji u hrvatskom kontekstu vidjeti Rogić, I.: Hrvatska i njezine regije. *Društvena istraživanja*, br. 1/1992., str. 25-35.

5 O problemima regionalizacije Hrvatske vidjeti primjerice tematski broj časopisa *Društvena istraživanja*, br. 1/1992., osobito članke M. Ježića: Nešto kulturoloških razmišljanja o regionalizmu u Hrvatskoj i Europi, str. 13-24; I. Rogića: Hrvatska i njezine regije, str. 25-35; A. Marinović-Uzelca: Regionalizacija iz vidokruga prostornog planiranja, str. 69-85; I. Šimunovića: Regionalni koncept razvitka Hrvatske: Kritički osvrt i mišljenja, str. 37-54.

koncepta nije u mnogim područjima, unatoč ulaganjima, išlo nabolje. Tako se moglo dogoditi da je, primjerice, izgrađena relativno dobra cestovna mreža na području Like, ali je ona više pridonijela odlasku nego povratku stanovništva; ili, suzdržavajući se od decidiranih ocjena, recimo da nije potakla razvitak.⁶

U vrijeme intenzivnije industrijalizacije na području Hrvatske, a to je bilo pedesetih i šezdesetih godina, nije prepoznata potreba da se razvije sustavan model usmjeravanja ruralnih promjena. Seosko stanovništvo snalazilo se većinom samo, tražeći deagrarizacijske i deruralizacijske kanale najprije prema domaćoj udaljenoj gradskoj industriji, a potom prema zapadnoeuropskim gradovima i prema prekomorskim zemljama. Oni koji su ostali na selu tražili su različite načine samopomoći i preživljavanja i kombinirali različite djelatnosti temeljene na slabom obrazovanju i uglavnom poljoprivrednom iskustvu. Prirodno i mehanički smanjivala se »supstancija« ruralnoga. Modernizacija, kao globalna razvojna matrica, u ruralnom je prostoru tražila izvore za modernizacijsku logistiku. Takav položaj onemogućivao je seoskoj zajednici da u transformaciji slijedi svoju razvojnu logiku i ritam. Selo se urbaniziralo, industrijaliziralo, deagrariziralo, sekulariziralo, moderniziralo (ili, bolje reći nije, ali kad jest), onda prema kriterijima urbanog i globalizirajućega. Sraz ruralnih uvjeta i urbanih mjerila razvitka rezultirao je kontradiktornostima u društvenim mijenama hrvatskoga ruralnog svijeta. Ali to se i drugdje događalo. U Hrvatskoj se pak dogodilo da se štetnost takva tipa transformacije, prije svega zbog ideološko-političkih razloga, nije na vrijeme uočila, pa su stoga posljedice bile teže.

Primarna funkcija – proizvodnja hrane – zauzima sve manje seoskoga socijalnog i gospodarskog prostora. Međutim, fizički prostor još uvijek je pretežito poljoprivredni prostor.

Danas je preporučljivo da izbor modela razvitka za ruralna područja vodi računa prije svega o optimalnoj valorizaciji prostora, dakle ukupnog naslijeđa: prirodnog, gospodarskog, kulturnog, naseobinskog. Tako naslijeđe postaje bitan temelj za projekt seoske budućnosti. Istovremeno, modelu ruralnog razvoja immanentan je uvjet i zahtjev da ne proizvodi negativne ekološke i druge posljedice. U socijalnom smislu, najvažniji kriterij novog koncepta afirmacije ruralnoga jest socijalno održiv razvitak, dakle projekt koji bi oslabljenu seosku zajednicu ospobio da bude predvodnik i preuzme odgovornost za razvoj.

O Lici

Liku – zaleđe uskoga mediteranskog područja, može se promatrati kao *mediteransku regiju* ili barem kao *komplementarnu mediteransku regiju*.⁷ Radi se o prilično homogenom prostoru, pretežito gorskom, ali s manjkom autohtone autonomije

6 Analizirajući odnos između regionalne razvijenosti, odnosno nerazvijenosti, i prometne infrastrukture, J. Padjen zaključuje da je u prostorno slabo dostupnim regijama razvitak prometa nužna ali nedovoljna pretpostavka ukupnog razvitka. Jer razvitak je ipak rezultat međudjelovanja većeg broja faktora. Da bi dobra prometna povezanost bila istaknut razvojni čimbenik, nužno je prethodno »ispuniti najmanje dva uvjeta: promatrana regija mora imati odgovarajuće razvojne mogućnosti, i razvoj prometne infrastrukture, pa i svakog važnijeg infrastrukturnog projekta mora činiti dio ukupne razvojne politike«. (Padjen, J.: *Prometna politika*, Zagreb, Informator i Ekonomski institut, 1996., str. 183.

7 U reljefno-klimatskom smislu ona je kontinentalno-gorska regija.

što onemogućava veću izražajnost, »osobnost« Like, čineći je nedovoljno različitom od okolnog prostora.⁸ Lika upravno pripada Ličko-senjskoj županiji i zahvaća njezin prostor smješten između planinskih masiva Plješevice, Male Kapele i Velebita, koji zatvaraju nekoliko velikih visokoplaninskih polja, Ličko, Gacko i Krbavsko. Prostor Like oduvijek je bio slabo naseljen (ipak, nikad kao danas), ali je u nacionalnoj svijesti imao istaknuto mjesto prepuno metaforičkih značenja.

Čak je i primorski dio Ličko-senjske županije slabo naseljen, što tu županiju izdvaja i po veličini (najveća) i po (najnižoj) gustoći naseljenosti.

S obzirom na razinu s koje se promatra područje Like, nameću se dva motrišta. Jedno, ono s lokalne razine, u Lici vidi više polova razvitka: ponajprije Gospić i Otočac. S tog stajališta, a s obzirom na relativno slabu gravitacijsku moć spomenutih urbanih središta i s obzirom na demografsko-naseljsku i reljefno-klimatsku ličku konfiguraciju, neophodno bi bilo podržati još jedan, južni pol razvitka. To bi mogao biti Gračac, sada izdvojen iz matične županije (pripojen Zadarskoj), ili pak Udbina, s iznimno dobrim, istaknutim (doslovce) i zdravim smještajem, a ipak gotovo na samoj južnoj magistrali.

Logika tradicionalne gravitacije govorila bi u prilog Udbini.⁹

Promatrajući ta tri središnja mjesta i njihovu ukupno malu gravitacijsko-razvojnu snagu, nameće se zaključak kako ih je nužno tretirati u sadašnjoj fazi, isključivo kao razvojne međurazine, koje bi artikulirale potrebe i preko kojih bi se transferirala neophodna stručna i svaka ostala državna pomoć. S obzirom na potrebu stanovništva za mnogim upravnim i institucionalnim funkcijama, prije svega prosvjetnim i prosvjetiteljskim, koje bi se financirale više iz državnog nego iz županijskog proračuna, te zapošljavala i privlačila obrazovaniju radnu snagu, ta bi gradska naselja u prvo vrijeme morala imati takav naglašeniji značaj, a tek potom, ili najpoželjnije istovremeno, gospodarski. Svakako, temeljni cilj bio bi što brže ih osposobiti za samostalan razvitak i potpurnu ulogu aktera razvitka ruralne okolice.

8 Jedna analiza temeljena na multivarijantnoj klasifikaciji (»velikih«) općina, rađena kako bi se uporabom dostupnih statističkih indikatora, sociogospodarskih i demografskih pokazatelja identificiralo nekoliko sintetičkih faktora i uz njihovu pomoć uočila relativno homogena područja Hrvatske, pokazala je da se u Lici mogu razlikovati dvije mikroregije: istočna i zapadna Lika. Istočna obuhvaća općine Korenicu, Donji Lapac i Gračac, a zapadna Gospić i Otočac. Analiza je pokazala da je ekonomski nešto razvijenije istočno područje Like, da je zapadno manje urbanizirano i da je ondje negativna bilanca u izgradnji stambenih jedinica. U jednom i drugom dijelu visoko je zastupljeno ekstenzivno stočarstvo, više u istočnom. U istočnoj Lici blago raste broj stanovnika u općinskim središtima, a u zapadnoj stagnira. (Rimac, I., Rihtar, S. i Oliveira Roca, M.: Multivarijantna klasifikacija općina Hrvatske kao moguća metoda regionalizacije Republike. *Društvena istraživanja*, br. 1/1992., str. 97.)

9 Udbina je postala političko središte turske vlasti (nakon turskog osvajanja 1527.). Sjeverno je to bio Perušić (na nižoj razini ingerencija). Od 1712. Lika je organizirana kao dio Vojne krajine, dakle s vojnom, a ne civilnom upravom. Kad je konačno 1881. Hrvatska uspjela prijediniti prostor Vojne krajine svome građanskom dijelu, u novoj županijskoj strukturi pojavljuje se Županija Lika – Krbava sa sjedištem u Gospiću, koja obuhvaća kotareve: Gospić, Gračac, Korenica, Otočac, Perušić, Senj i Udbina i gradove Karlobag i Senj. Prostor Like neprestano je bio izložen administrativnim promjenama i rijetko je bio organiziran kao zasebna, prepoznatljiva sredina. Pojedini dijelovi Like pripajani su Senju, Rijeci, Karlovcu, Zadru, pa se još i danas osjeća manjak volje da se definiraju jedinstveni, zajednički interesi i da se Lika ponaša prema tim interesima. Tome pridonosi nastavak političko-administrativne prakse da se svako malo zadire u teritorijalni ustroj toga, po mnogočemu, jedinstvenog područja.

Drugo motrište, s kojeg se pogled na Liku upućuje s veće udaljenosti, u Lici zagovara jedan regionalni pol razvitka – Gospić.¹⁰ Adekvatno takvu položaju, a podupirući takav pristup i zbog geopolitičkih razloga, Gospić mora razvijati i odgovarajuće funkcije koje će ga ojačati. Država sa svoje strane može razvijati njegove upravne funkcije, potom kulturne, školske, prometne i sl., dakle sve one na čiji razvitak neposredno može utjecati. Prema autorima Koncepta prostornog plana Županije Ličko-senjske, Gospić mora ojačati do stupnja regionalnog središta, jer će jedino tako osnažen moći povoljno djelovati na obnovu i dinamičnost naseljenosti. Takav položaj Gospića u sustavu mreže naselja pretpostavlja gradnju tzv. ličkoga cestovnog ipsilona, što će smanjiti sadašnju prometnu izolaciju grada.

U okviru drugoga spomenutog gledišta, uspješno otvaranje Like prema ostalim hrvatskim krajevima pretpostavlja izgrađivanje i predstavljanje ličkoga socijalno-gospodarsko-kulturnog identiteta. Njezinu (pozitivnu) prepoznatljivost na razini stanja i razvojnih mogućnosti valja samo jednostavno uočiti.

Interdisciplinarni timovi koji istražuju mogućnosti razvitka uključuju i sociologe koji proučavaju lokalnu zajednicu, istražuju osobito principe njezina funkcioniranja, načine organizacije, odnose među pojedinim članovima zajednice, među obiteljima i među pojedincima. Sociolozi istražuju društvenu dinamiku proučavajući različite odnose među društvenim skupinama (bez obzira na to na čemu se temelje: spolu, dobi, pripadnosti određenoj klasi, vjeroispovijesti i sl.). Njihov je prinos projektiranju razvoja višeznačan: nastoje odgovoriti na pitanje koliki broj stanovnika je nužan da bi se »dogodio« razvitak, u kojem smjeru bi trebalo planirati razvitak, koji je mogući konačan rezultat i isplati li se ulagati u neki ruralni kraj, koje su sve kvalitete lokalnog stanovništva, mogu li se one poboljšati. Sociolozi također znaju da su dobri rezultati mogući tek kada se domaće stanovništvo od početka uključi u projekt.

Populacijsko pražnjenje i gospodarski nazadak usko su vezani. U pravilu, kad su opće prilike »normalne«, stanovništvo raste. Proces depopulacije ruralnih područja delikatniji je problem jer male naseljske zajednice vrlo lako i relativno brzo mogu nestati ako se na vrijeme ne uoče depopulacijske tendencije i ne djeluje primjereno. Selektivnost emigracijskih procesa, jer u njima sudjeluju pretežito obrazovaniji, poduzetniji, aktivniji, mlađi stanovnici, smanjuje demografski potencijal ruralnog stanovništva i onda kad sam proces nije iznimno masovan.

Na nesreću, emigracija je iz Like bila i masovna i selektivna. U nepunih stotinu godina njezino stanovništvo više se nego prepolovilo (tablica 1) i ujedno je ostarjelo (tablica 2).

10 A. Marinović-Uzelac: Regionalizacija iz vidokruga prostornog planiranja. *Društvena istraživanja*, br. 1/1992., str. 84.

Tablica 1
Broj stanovnika Like prema popisima 1900.–1991.

Područje	Broj stanovnika prema popisima						
	1900.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Gospičko područje	33.082	39.323	37.947	38.066	35.813	30.071	28.010
Perušičko područje	21.638	17.182	15.813	14.039	12.012	8.675	7.651
Otočki kraj	27.177	22.899	21.096	19.231	18.310	16.715	16.113
Brinjski kraj	17.747	13.117	11.961	9.726	8.519	6.564	6.035
Vrhovinski kraj	6.616	4.890	4.832	4.523	3.750	3.223	2.844
Korenički kraj	14.820	7.734	7.508	6.876	5.735	4.984	4.720
Plitvički kraj	7.410	3.895	3.944	3.988	3.766	3.389	3.184
Udbinski kraj	14.782	6.510	6.592	6.402	5.136	3.888	3.489
Gračački kraj	13.621	8.644	8.755	8.997	7.916	7.116	6.786
Lovinački kraj	8.122	5.524	5.223	4.586	3.852	2.801	2.173
Zrmanjsko-popinski kraj	5.717	4.689	4.636	4.003	3.051	1.946	1.475
Ličko Pounje	18.747	11.751	11.573	10.727	9.609	8.447	8.054
Ukupno	189.479	128.976	124.067	117.124	105.457	89.144	82.883

Izvor: D. Pejnović: *Regionalna struktura Like* (disertacija). Zagreb, PMF, Geografski odsjek, 1994.

Tablica 2
Sastav stanovništva po spolu i dobi u regijama Like 1991.

Područje	Spolni sastav		Dobni sastav stanovništva		
	muškarci	žene	mlado (<19)	zrelo (20–59)	staro (>60)
Gospičko područje	49,2	50,8	22,5	55,1	22,4
Perušičko područje	50,5	49,5	20,3	51,2	28,5
Otočki kraj	49,6	50,4	23,8	56,1	20,1
Brinjski kraj	50,4	49,6	22,1	54,1	23,8
Vrhovinski kraj	49,6	50,4	19,9	53,5	26,6
Korenički kraj	47,9	52,1	21,7	51,4	26,9
Plitvički kraj	50,6	49,4	25,4	56,1	18,5
Udbinski kraj	49,6	50,4	20,2	51,6	28,2
Gračački kraj	48,4	51,6	24,4	54,9	20,7
Lovinački kraj	49,3	50,7	17,5	48,1	34,4
Zrmanjsko-popinski kraj	48,6	51,4	13,0	49,5	37,5
Ličko Pounje	49,2	50,8	23,1	55,8	21,1
Ukupno	49,4	50,6	22,3	54,3	23,4

Izvor: D. Pejnović: *Regionalna struktura Like* (disertacija). Zagreb, PMF, Geografski odsjek, 1994.

Prema analizi dugoročnih podataka o broju stanovnika, odnosno o njegovu padu, I. Nejašmić izračunao je da je na najvjerojatnijem putu izumiranja, od ukupno približno 255 ličkih naselja (podaci ne »pokrivaju« uvijek isto područje zbog čestih promjena administrativno-upravnih granica), njih 57 ili više od 20%. Najveći broj tih naselja jesu sela, rijetko mješovita naselja, a gradova nema među njima.¹¹ Kriteriji za spomenutu procjenu bili su: veličina naselja 1981. (sitno – do 199 stanovnika ili malo naselje 200 – 499), kretanje broja stanovnika 1953.–1981. (smanjenje 40% i više), kretanje broja stanovnika 1971.–1981. (smanjenje 15% i više), udio mladog stanovništva u ukupnom stanovništvu (20% i manje).¹²

Za razmisliti je treba li zaustavljati propadanje tih umirućih naselja, ili je dugoročno i razvojno gledano racionalnije preseliti preostalo stanovništvo u prikladnije uvjete, a korištenje prostora osmisлити na neki drugi način.¹³

Tablica 3

Promjena broja stanovnika po regijama Like 1981.–1991.

Područje	Površina u km ²	Promjena broja stanovnika 1981.–1991.		
		Ukupno u %	Prirodno kretanje u %	Selidbeni saldo u %
Gospičko područje	822,60	-4,8	-2,7	-2,8
Perušičko područje	569,91	-11,8	-7,4	-4,4
Otočki kraj	513,63	-3,6	-2,4	-1,2
Brinjski kraj	379,41	-8,1	-5,1	-2,9
Vrhovinski kraj	223,96	-11,8	-6,9	-4,8
Korenički kraj	458,66	-5,3	-4,4	-0,9
Plitvički kraj	220,20	-6,0	-0,9	-5,3
Udbinski kraj	472,27	-10,3	-4,6	-5,6
Gračački kraj	516,44	-4,6	0,7	-5,4
Lovinački kraj	271,01	-22,4	-10,7	-11,7
Zrmanjsko-popinski kraj	229,12	-24,2	-10,8	-13,4
Ličko Pounje	605,91	-4,7	-2,7	-1,9
Ukupno	5.283,38	-7,0	-3,7	-3,3

Izvor: D. Pejnović: *Regionalna struktura Like* (disertacija). Zagreb, PMF, Geografski odsjek, 1994.

Ličke prilike karakterizira, s jedne strane, iznimno slab demografski potencijal i, s druge, donekle nepovoljni objektivni uvjeti razvitka, kojima tek predstoji

11 Nejašmić, I.: *Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni; stanje, izgledi*. Zagreb, Globus i Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1991., str. 330 i dalje, i str. 246. Iscrpnja analiza depopulacijskih procesa omogućila je I. Nejašmiću da argumentirano najavi »ubrzanje demografskih lomova« (Isto, str. 245).

12 Na cijelom prostoru Hrvatske ima oko 1.000 naselja što su na putu izumiranja. U tom neslavnom podatku prednjače Gorska Hrvatska i Sjevernohrvatsko primorje, pa će u tom ionako rijetko naseljenom području doći do još većeg naseljaskog »razrjeđivanja« (Isto, str. 247-251).

13 U nekim se dijelovima Like planira selidba nekoliko udaljenih malih ruralnih naselja.

realna revalorizacija u okviru dobro promišljenog koncepta cjelovitog razvitka.¹⁴ U takvim prilikama, pretpostavke o povratku oslanjaju se više na subjektivnom doživljaju obveze nekog odseljenog da se vrati i svojim stručnim ili financijskim mogućnostima pomogne rodnom kraju, pa zasad glavni stup oživljavanja i napretka ostaju ipak starosjedoci. Njihova je odgovornost za vlastiti razvitak najveća. Na odseljene stanovnike svakako treba računati i, koliko je moguće, uključiti ih u planiranje razvoja. Jer oni često posjeduju energiju koja manjka ruralnoj zajednici. Brojna istraživanja¹⁵ potvrđuju da je prinos odseljenih istaknutiji u pomoći obiteljima nego selu. Prikladnim projektima možda bi se ta slika mogla izmijeniti. I, konačno, država kao oslonac razvitka najmoćniji je akter u njegovu poticanju. Njoj su na raspolaganju različiti instrumenti, mjere koje mogu primjereno usmjeravati razvitak ruralnog područja.

Osim toga, uravnoteženi razvitak zemlje podrazumijeva promjene intenziteta i smjera temeljnih modernizacijskih procesa. Jedan od uvjeta prosperiteta ruralnih područja jest usporavanje i zaustavljanje procesa urbane koncentracije, zaokret prema urbanoj dekoncentraciji, odnosno ruralnom povratku i potpora obnovi ruralnog svijeta. Unutarnje migracije valja preusmjeravati prema ruralnim zonama.¹⁶

Socijalistički razvojni koncept vodio je u krizu. Temeljen na (paleo)industrijskoj paradigmi i oslonjen na glomazne sustave, bio je uostalom posve neprikladan demografskim, socijalnim i gospodarskim prilikama u seoskoj sredini, naročito s gledišta prostorne ravnomjernosti. Ovaj se koncept teško prilagođava specifičnim prilikama pojedinog ruralnog kraja. Stoga i nije uspio (očito mu to i nije bio cilj) potpomoći ravnomjernost u razvoju ukupnog hrvatskog teritorija. Pretežito u gradovima gradile su se tvornice, a pretežito iz sela doseljavali su se radnici. Dakle, zakašnjela industrijalizacija zastarjelog tipa, bez koncepta demografske i gospodarske stabilizacije ruralnih područja, donijela je opće slabljenje hrvatskih ruralnih regija. U sve više regija počinje manjkati poljoprivredno stanovništvo, sve više ih napušta i selo i poljoprivredu.¹⁷ Dotad najvažniji strukturni segment stanovništva i temelj ruralnosti postaje sve slabiji razvojni oslonac.

Lika je, prema odnosu ruralnoga i gradskog stanovništva, ruralna regija sa 61% stanovnika koji žive na selu (1991.). U tadašnjoj Ličko-senjskoj županiji bila su 163 sela i 7 gradova. Udio poljoprivrednoga u ruralnom stanovništvu u Lici relativno je nizak – 18,2% i kretao se oko hrvatskog prosjeka (18,8%). Znatniji

14 Pojedina periferijska područja traže i nalaze u svojim »objektivnim nedostacima« uporišta za razvitak. Ne treba zaboraviti da je ponekad upravo nerazvijenost dobra podloga za razvitak, jer su izbjegnute mnoge negativne posljedice razvitka.

15 Radni emigranti velika su potpora svojim obiteljima u domovini, iako u općem razvojnog smislu ne moraju imati veću ulogu. Neka istraživanja međunarodne migracije pokazala su, naime, da se novac koji šalju emigranti koristi prije svega za gradnju kuća i druge vrste potrošnje, a manje za poslovne investicije. Stoga je važno da država različitim mjerama taj novac usmjeri prema ruralnom razvitku. (Reichert, C.: Labour migration and rural development in Egypt: a study of return migration in six villages. *Sociologia ruralis*, br. 1/1993., str. 42-60.)

16 Courgeau ističe ulogu unutarnjih migracija u renesansi seoskih općina. On je, analizirajući migracije, ustanovio da je međunarodna migracija usmjerena pretežito prema urbanim zonama, a unutarnja prema domaćim ruralnim područjima. (Courgeau, D.: *Déconcentration urbaine et...*, op. cit., str. 92-96.)

17 Vidjeti opširnije u: Lajić, I. i Šterc, S.: Migracijska bilanca općina Hrvatske u razdoblju 1971-1981. *Sociologija sela*, Zagreb, br. 107-108/1990., str. 25.

udio poljoprivrednog u ruralnom stanovništvu imaju, primjerice, Zagrebačka županija, Sisačko-moslavačka, Varaždinska, Koprivničko-križevačka, Bjelovarsko-bilogorska. Ipak, Lika je prema obalnim i zaobalnim dijelovima zemlje, posljednja »jača« poljoprivredna regija. Utoliko njezin poljoprivredni resurs dodatno dobiva na važnosti, a ulaganje u njega postaje više nego opravdano. I inače ličko je područje po broju poljoprivrednog stanovništva među »bogatijima« (25% 1981.). U njegovu susjedstvu »čisto« poljoprivredno stanovništvo ponegdje je gotovo iščezlo. Na kvarnersko-podvelebitskom primorju ga je 1981. bilo 1,8%, u Gorskom kotaru 4,6%, na dalmatinskoj obali i otocima 5%. Danas ga dakako ima još manje.

Kad je riječ o aktivnoj populaciji, onda u Ličko-senjskoj županiji blizu trećine ukupne seoske djelatne populacije čine poljoprivrednici. To je nešto veći udio od prosjeka ruralne Hrvatske (27,7%). Podatak valja promotriti i s drugog gledišta, pa se može kazati da je ličko selo sve manje agrarno i da u njegovoj strukturi djelatnih znatno prevladavaju nepoljoprivrednici.

Ličko obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo prosječno ima 7,6 ha poljoprivredne površine, odnosno 5,5 ha obradive. Znatno je veće nego u ostalim područjima zahvaljujući prije svega planinsko-brdskim prostranstvima i prosječno lošijoj kvaliteti zemlje, zbog čega je kriterij posjedovanja zemlje (u bivšoj Jugoslaviji) dopuštao posjede i do 70 ha.

Poljoprivredno stanovništvo znatno je starije od nepoljoprivrednoga, pa navedeni podaci o Lici upućuju na to da je njezino ukupno i ruralno stanovništvo starije od drugih, manje ruralno-agrarnih regija. Ostarjelost te populacije utječe i na poremećaje u spolnoj strukturi poljoprivrednog stanovništva. U Lici je 42% muškaraca u ukupnoj, odnosno 46% u aktivnoj poljoprivrednoj populaciji.

Među aktivnim ličkim poljoprivrednicima starim između 15 i 59 godina bilo ih je 1981. više od 80% sa nezavršenom osnovnom školom (i bez škole), a s obrazovanjem višim od osnovnoškolskog tek 2,7%. U odnosu na aktivne nepoljoprivrednike u području razlika je iznimno velika. Njih je u istoj dobi čak 53,2% sa srednjom, višom ili visokom školom.

Od ukupno 28 industrijskih ili rudarskih poduzeća u Ličko-senjskoj županiji (1991.) 5 ih je bilo smješteno u seoskim općinama. U tim seoskim poduzećima bila su zaposlena svega 272 radnika, što je u odnosu na 3.260 u cijeloj županiji vrlo mali postotak. Zato i jest relativno visok udio poljoprivrednoga u ukupnom seoskom aktivnom stanovništvu. Prosječno je zaposleno u seoskom poduzeću 55 radnika, a u gradskom 130.

Podaci o gospodarstvu i zaposlenima što su ih županijske službe prikupile potkraj 1995. znatno se razlikuju. Valja razumjeti da se u tom kratkom međuvremenu jako puno toga promijenilo. Tada je u Županiji poslovalo 412 poduzetnika od kojih su tek trećina bili srednji, a svi ostali mali. Među njima se samo desetak posto bavilo industrijom ili rudarstvom (kamenarstvom), a ostali su pretežito bili trgovci na malo ili veliko i ugostitelji.

Stanje resursa koji stoje na raspolaganju za moguću revitalizaciju

Područje istraživanja omeđeno je, s jedne strane, planinskim masivom Velebita i Kapele, s druge Plitvičkim jezerima i prostranim visinskim poljima. Geografska istraživanja pokazuju da je Lika bogata šumama i šumskim zemljištem, da raspolaže velikim poljoprivrednim površinama, koje su manjim dijelom obradive, a još manjim dijelom i obrađene. Ličko područje relativno je bogato vodama koje predstavljaju elektroenergetsko bogatstvo, ali i velik rezervoar kvalitetne pitke vode. Kad govorimo o vodama, neprestano se moramo vraćati na Plitvička jezera, koja su upravo zbog geomorfološko-vodnih obilježja iznimno lijep prirodni fenomen i prvi hrvatski nacionalni park. Spomenimo da je Velebit¹⁸ proglašen međunarodnim rezervatom biosfere i parkom prirode. Nepregledni lički pašnjaci upravo prizivaju razvitak stočarstva. Sve prirodne, endogene razvojne resurse (spomenute i nespomenute), bogate i nedovoljno iskorištene, a neprimjereno valorizirane dosadašnjim razvojnim projektima, svi naši sugovornici ističu u prvi plan. Ličkoj poljoprivredi velika bi potpora bila zakonski zaštititi domaće poljoprivredne proizvode što se mogu proizvesti u dovoljnim količinama i s prihvatljivim cijenama.

Višegodišnje (točnije je reći višedesetljetno) nazadovanje ličkog prostora transparentno je u podacima o kretanju stanovništva, jer je gotovo pravilo da gospodarski prosperitet ide usporedo s demografskim rastom ili barem stabilnošću i nevelikim oscilacijama. Zaposlenost posljednjih godina snažno opada, gospodarske aktivnosti slabe, nema poticaja razvitku ni iznutra ni izvana. Sve snage bile su angažirane u obrani zemlje. Ipak, prošlo je već nekoliko godina od završetka rata, a posljedice se sporo saniraju, neprikladno se rješavaju problemi, a politika u najužem smislu, više nego je potrebno i dobro, utječe na ukupni život Like. Politički motivirane odluke ne vode osobito računa o posljedicama tih odluka na razvojne tokove. Regionalna razina odlučivanja ima preslabe ingerencije. Kad se to spoji s iznimno razorenim i raseljenom Likom, posljedice svakog pogrešnog koraka pojačavaju se do nesagledivih razmjera.

Tijekom Domovinskog rata gospodarski objekti Like bili su razoreni, okupirani, devastirani. Mnogi od njih uopće nemaju pretpostavki da se uključe u nova gospodarska pravila ponašanja, pa je i njihova obnova u starom obliku upitna. Za mnoge je održavanje u proizvodnom smislu sve do raspada socijalističkog sustava bilo često bogato dotirano budžetskim novcima. Ipak, ne zagovarajući ponavljanje starih grešaka, valja pronaći dovoljno ekonomski opravdane načine koji su i perspektivno »samoodrživi« da pomognu u obnovi i restrukturaciji ličkog gospodarstva i njegovu postupnom ozdravljenju i osamostaljenju. Današnje je stanje takvo da se nikako ne može reći da je ličko gospodarstvo (gledano ukupno) čimbenik razvitka, što bi svako »normalno« gospodarstvo moralo biti. To je uistinu teška dijagnoza, koju bi, budući da je potpisuje sociolog s terenskim uvidom i nakon razgovora s lokalnim čelnim ljudima, ipak valjalo potvrditi i nekim drugim stručnim gledištima.

18 Cijela planina je 1981. proglašena parkom prirode (oko 2.000 km²).

Često spominjanje neprikladne ili loše infrastrukture odnosi se na gotovo sve sastavnice tog sklopa. Poboljšanje, ili obnova infrastrukture tamo gdje je razorena, pretpostavka je napretku. Uistinu ne treba dokazivati da bez kvalitetne struje, vodovoda, kanalizacije, cesta, javnog prijevoza, škola, zdravstvenih i ostalih javnih službi i državne uprave uopće nije moguće razmišljati o doseljavanju stanovništva, o ostanku stanovništva i o razvitku bilo koje gospodarske grane. Bez temeljne infrastrukture svi projekti, bilo industrijski, obrtnički, poljoprivredni, turističko-ugostiteljski, neostvarljivi su.

Mnoga istraživanja i analize ruralnih razvojnih projekata u svijetu pokazala su da je razvitak bio najuspješniji tamo gdje je od samog početka bilo uključeno lokalno stanovništvo, koje je dugoročno znalo što može očekivati od projekta te koja i kolika je njegova uloga u tome. Prilike novih doseljenika u Lici takve su da se oni na svakom novom koraku i životnom problemu sreću s neizvjesnošću. Među njima najviše je slabo obrazovanih, sa skromnim radnim iskustvima i siromašnih, a pretpostaviti je i da takvi nisu osobito poduzetni. Takvo »plutajuće« stanovništvo nije osobiti oslonac razvojnim projektima.

Kulturna baština postaje razvojni resurs kad se na pravi način ocijeni, predstavi i uključi u najčešće obuhvatniju turističku ponudu. Ni lička povijest ni ličke objektivne razvojne mogućnosti nisu omogućile nastanak i opstanak bogatijega kulturnog naslijeđa. Utoliko je važnije da sve što postoji i što se još može sačuvati ili rekonstruirati dobije posebno mjesto u projektu revitalizacije Like. Kulturna baština neizostavna je sastavnica identiteta, čak ne toliko njeno bogatstvo i objektivna procjena vrijednosti, koliko osviještenost njezine važnosti u svakog domaćeg stanovnika.

Obično se pod kulturnom baštinom podrazumijevaju prije svega umjetnički ili povijesno važni materijalni objekti ili proizvodi narodnoga tradicionalnog stvaralaštva. Prečesto se zaboravlja da selo ima snažno kolektivno pamćenje koje rađa i održava tradiciju, koja predstavlja duhovno kulturno naslijeđe. Golemi gorsko-planinski i šumski prostor Like s elementima mističnosti i posebnim mjestom u nacionalnoj duhovnoj tradiciji neiscrpno je napajalište ličkoga i hrvatskog identiteta.

Kreativnost sela izražava se načinom na koji ono kombinira različite funkcije, predodžbe, odnose, što se sve odražava u dijalektu, kući, nošnji, prehrani, načinu rada, rodbinskim odnosima, običajima, svetkovinama, oblicima druženja.¹⁹ Istraživanje, valorizacija i oživljavanje tih sastavnica ličke ruralnosti obogatilo bi temelje i izvjesnost razvojnih projekata jer se u njima mogu prepoznati razvojni izvori. Prepoznatljivost Like upravo preko spomenutih specifičnih obilježja trebala bi predstavljati snažno vezivno tkivo između domaćeg i odseljenog stanovništva te eventualno poticati doseljavanje.

Resursima je moguće privremeno priključiti i Zakon o posebnoj državnoj skrbi koji se u jednom dijelu odnosi i na Liku i koji bi svojim poticajnim mjerama mogao donekle olakšati i ubrzati rješavanje nekih temeljnih razvojnih problema.

19 Rambaud, P.: *Sociologie du village*, u: Desroche, H. i Rambaud, P.: *Village en développement. Contribution à une sociologie villageoise*. Pariz, Mouton & Cie, 1971., str. 13-33.

Zakon o područjima posebne državne skrbi donesen je kako bi se ratom zapuštena i devastirana područja brže i adekvatnije obnovila i naselila, a isto tako da se korigiraju ponegdje drastične posljedice neravnomjernog prostornog razvitka zemlje koje su se osobito pogoršale posljednjih desetljeća.

Zakon razlikuje dvije skupine područja kojima je potrebna pomoć.

Prvoj skupini pripadaju područja općina koje su bile okupirane do 1995., a nalaze se uz državnu granicu. Dodatni kriterij jest da je općinsko središte udaljeno do 15 km (zračna udaljenost) od granice i da nema više od 5000 stanovnika prema popisu 1991.²⁰

Drugu skupinu čine gradovi, općine i naselja koja su također bila okupirana do 1995. a ne ispunjavaju specifične kriterije za prvu skupinu.²¹

Iz Zakona proizlazi da nisu sve općine i gradovi okupirani do 1995. ušli u »zonu« posebne skrbi.

Zakon predviđa poticajne mjere za naseljavanje (kuće i zemlja daju se na korištenje, a nakon 10 godina neprekidnog boravka postaju vlasništvo doseljenih), povlastice pri oporezivanju dobiti, dohotka, prometa nekretnina, nasljedstva i darovanja, carinske povlastice, više plaće u državnim tijelima i javnim službama, itd.

Nedorečenost i neprikladna pravna utemeljenost Zakona ne pruža sigurnost doseljenicima da će se uistinu ispuniti njihova prava koja iz Zakona proizlaze.

Stanje postojećih i potencijalnih aktera revitaliziranja Like

Nekoliko je prepoznatih aktera revitalizacije. U prvom redu to je domicilno stanovništvo. Potom, nesporno, gospodarski subjekti, pa općinska ili gradska uprava. Naravno, time nije iscrpljen njihov popis.

1. Stanovništvo. Cijelim tekstom o Lici nužno se provlači problem nedovoljnog broja i nekvalitetne strukture domaćeg stanovništva. Tijekom rata mnogi su odselili, privremeno ili trajno. Razlozi su vjerojatno vrlo različiti i teško se na ovom mjestu upuštati u njihovu bližu eksplikaciju. Svakako, ostaje da se konstatira:

- a. nastavili su se i nadalje dugotrajni negativni demografski trendovi;
- b. iz mnogih ratom ugroženih predjela masovno su se iseljavali stanovnici (najprije su protjerani Hrvati, a za vrijeme i nakon akcije »Oluja« pobegli su mnogi Srbi);
- c. povratak protjeranih i prebjeglih sporo teče; razlozi su višeznačni; zamjećuje se da se više vraćaju stariji stanovnici, a da su se mlađi u međuvremenu snašli i da će se vratiti tek kad im se osiguraju kvalitetniji životni i radni uvjeti;

20 U prvu skupinu ulaze dvije ličke općine: Donji Lapac i Korenica (odnosno Plitvička jezera).

21 U drugoj su skupini ove ličke općine i gradovi: Gračac (prema novoj prostorno-administrativnoj shemi, nalazi se u Zadarskoj županiji), Lovinac, Udbina i Vrhovine. Također i sljedeća naselja u gradovima i općinama:
a. u Gradu Gospiću: Barlete, Brzig, Divoselo, Drenovac, Radučki, Kruškovac, Kukljić, Lički Čitluk, Lički Osik, Medak, Mogorić, Ostrvica, Pavlovac Vrebački, Počitelj, Raduč, Široka Kula, Vrebac, Zavode,
b. u općini Otočac: Dabar, Doljani, Glavace, Podum, Škare.

- d. doseljavanje »novih« stanovnika zbog neorganiziranosti i manjka kriterija nije pridonijelo promjeni demografske slike Like. Naprotiv, prema uvidu lokalnih čelnika, uglavnom se doselilo stanovništvo skromnih radnih, stručnih, socijalnih i ekonomskih obilježja. Pozitivno je u svemu tome što su to mlađi ljudi, s većim brojem djece. Ta bi djeca mogla, pod određenim uvjetima, postati značajan revitalizacijski čimbenik depopuliranoga ličkog kraja. Podataka o doseljenom stanovništvu nema.²² Zna se da su mnogi od njih socijalni slučajevi i da za njih skrbe različite karitativne i humanitarne ustanove, da za mnoge nema posla, da neki ne žele prihvatiti jedino moguće radne ponude (poslove u šumi, na pilani);
- e. brojno stanje ukupne populacije u Lici dnevno se mijenja;
- f. lička su ruralna naselja premala, pa ih i manji pad broja stanovnika dramatično destabilizira.²³

2. Gospodarski subjekti. Transformacija gospodarske strukture na ličkom području, započeta promjenom državnog sustava, a potom temeljitom fizičkom destrukcijom tijekom srpske agresije, danas se uobličava u opći projekt optimalnoga gospodarskog razvitka koji se oslanja na male i srednje gospodarske subjekte. Županija je donijela »Program poticanja razvoja malog i srednjeg gospodarstva Ličko-senjske županije« kako bi se posustalo gospodarstvo dugoročnim mjerama i aktivnostima osposobilo za samostalan razvitak i tako preuzelo ulogu stvarnoga razvojnog aktera.

Dugotrajne negativne tendencije u gospodarstvu, uz ostale nepovoljnosti – na regionalnoj i nacionalnoj razini, Ličko-senjska županija shvatila je vrlo ozbiljno i odgovorno i sama se obvezala da dio organizacijskoga i financijskog tereta restrukturacije gospodarstva preuzme sama. Tako je predvidjela sljedeće mjere i aktivnosti: a. osnivanje Županijske razvojne agencije, b. utemeljenje razvojnog fonda Ličko-senjske županije i c. financijsku potporu provođenju Programa poticanja razvoja gospodarstva jedinica lokalne samouprave.

Županijska razvojna agencija bila bi infrastrukturni temelj i logistička podrška poduzetnicima. Prethodno treba osigurati trajno osposobljavanje stručnjaka koji će se baviti razvitkom i koji će stvarati potpurnu mrežu na razini lokalne samouprave. Njezini najvažniji zadaci bit će: pomoć u osnivanju i razvoju malih poduzetnika (iniciranje projekata, pružanje savjeta vezanih za pripremanje projekata), unapređenje okoline u kojoj posluju mala poduzeća, pronalaženje financijskih sredstava za razvojne programe i poduzetničke projekte, uspostavljanje veza na regionalnoj, državnj i međunarodnoj razini, promocija lokalne industrije i obrtništva itd. itd. U početku bi Agenciju financirali osnivači, a nakon dvije do pet godina, pretpostavlja se da bi mogla opstati (neprofitno) od naplate svojih usluga.

22 Moguće su tek površne procjene.

23 Veličina naselja konstitutivan je element mijena seoskih naselja, osobito onih izvan zone utjecaja grada. Kayser smatra veličinu naselja važnom za proces suvremene transformacije jer misli da proces promjene može zahvatiti svako pa i najmanje mjesto, ali da se u većima promjene *uvijek* događaju. (Predlaže donju granicu od 800 stanovnika.) Dakle, za neizbježnu promjenu, nužna je »kritična masa« stanovništva zbog koje će nastati uslužne djelatnosti, koja će stvoriti nove privredne aktivnosti, nove mogućnosti, koja će biti dovoljna za razvojno poticajnu endogenu dinamiku te za veze s urbanim životom i usitnjenom socijalnom okolicom (mala sela, zaseoci, usamljene farme itd.).

Razvojni fond u jednom dijelu osiguravao bi financijska sredstva (inicijalna bi se osigurala iz proračuna) novim i već postojećim poduzetnicima, skraćivao i pojednostavljao složene i dugotrajne administrativne poslove oko dobivanja kredita, savjetovao pri pripremi dokumentacije vezane uz zahtjeve za financijskom podrškom.

Razvojnim fondom usmjeravala bi se potpora točno određenim djelatnostima i tako utjecalo na preobrazbu ličkog gospodarstva. Prednost je predviđena za sljedeće djelatnosti: proizvodna ili prerađivačka trgovačka društva i obrti, poljoprivreda, građevinarstvo, rudarstvo, turizam i osobne uslužne djelatnosti. Dakle, radi se o djelatnostima koje se oslanjaju prvenstveno na endogene razvojne resurse, čime se osigurava određena gospodarska nezavisnost i stabilnost.

Financijska potpora provođenju Programa poticanja razvoja gospodarstva jedinica lokalne samouprave. Ličke općine i gradovi nisu imali takva programa poticanja svojega gospodarstva. Ponegdje nije bilo kadrova, ponegdje nije bilo novca, negdje nije bilo stanovnika. Iz proračunskih županijskih sredstava financirat će se izrada programa i njegova realizacija.

3. Općinska i gradska uprava. Neposrednim uvidom u stanje na terenu, mi samo možemo potvrditi nejakost »kadrovske« lokalne baze i neophodnost njene stručne transformacije u razvojnog aktera. Gradske službe Gospića i Otočca u odnosu na seoske općinske službe u neusporedivo su boljem položaju. Često se događa da upravo te službe, iako ih nema dovoljno niti su uvijek stručno ekipirane ili osposobljene, pomažu malim seoskim općinskim službama u rješavanju mnogih problema. Čini nam se da bi tu suradnju, kad je u pitanju Lika, valjalo poticati i razvijati. Jer, ne radi se tek o pomoći slabijem i potrebnijem, već o stvaranju pozitivnog mišljenja da su u Lici svi odgovorni za njezin brži i resursima prilagođeni razvitak, te da je njihov zajednički interes ravnomjeran razvitak svega ličkog prostora.

Prostorno ravnomjeran i cjelovit razvitak Like od posebnog je nacionalnog interesa, pa je važno da se država aktivno i izdašno uključi u izradu dobro utemeljenog razvojnog projekta, da dugoročno potpomaže njegovo ostvarenje i da podrži osim gospodarskih i ostale lokalne inicijative.

4. Ostalo. Među ostalim razvojnim akterima nalaze se različite javne, državne ili nedržavne institucije, koje bi poticale opći napredak. U Lici se posebno mogu izdvojiti Hrvatska vojska i policijske postrojbe, koje, oslanjajući se u svojoj aktivnosti na mlado stanovništvo, čine neprocenjivu korist u zadržavanju mladih Ličana i privlačenju mladih iz drugih krajeva, pa tako pridonose u svakom pogledu porastu lokalne socijalne dinamike, osobito šireći prostor zapošljavanja i jačajući bračne mogućnosti.

Stabilizirajuće na postojeću demografsku situaciju djeluju i aktivnosti različitih kulturnih i prosvjetnih društava, potom sportskih, pa stručnih udruga, političkih stranaka i sl.

U kontekstu ostalih razvojnih aktera valja spomenuti i Crkvu, koja, na svoj način, pridonosi obogaćenju duhovnoga i društvenog života.

Mali katalog domaćih ideja za revitaliziranje Like

Nesumnjivo je najvažnije ulagati u stanovništvo. Kvalitetno stanovništvo preduvjet je kvalitetnog razvitka i ničim se ne može zamijeniti. U tom smjeru posebnu pozornost prije svega valja posvetiti djeci, ali ne treba zaboraviti niti obrazovne

programe za odrasle, kako za zaposlene tako i nezaposlene, kako na programe vezane uz stručno usavršavanje, tako i programe općeg obrazovnog karaktera. Kako se zna da je škola snažan emigracijski (deagrarizacijski i deruralizacijski) kanal, preduvjet da se smanji odljev mladog stanovništva jest da se u samoj Lici, pa i u manjim naseljima, osnuje što veći broj osnovnih i osobito srednjih stručnih i općih škola. To je dokazani način da se djeca zadrže, a i da se neka sa strane privuku. Tom cilju dobro može poslužiti i sustav kreditiranja školovanja uz uvjet da se kredit »vrti« određenu mjestu. Kad se radi o Lici, odnosno o poznatim lokalnim razvojnim resursima, stručno obrazovanje ili neke specijalističke tečajeve valja organizirati za specifične obrte i zanate, koje usput može zadovoljiti potrebe za tim zanatima i drugdje u zemlji (prerada drva u kvalitetne i najprofitabilnije proizvode, primjerice), a kao specijaliste-nastavnike pozvati stručnjake iz inozemstva.

Posebno valja naglasiti posvuda iskazanu potrebu da se osigura stalno stručno usavršavanje zaposlenih u općinskim i gradskim upravama.

Stanje u ličkom gospodarstvu vrlo je loše, a ono što je koliko-toliko preživjelo rat, prije svega tradicionalna lička industrija, zastarjela je i tehničko-tehnološki i u proizvodnom asortimanu, pa bi, obnavljajući je, bilo nužno i modernizirati.

Brdsko-planinsko obilježje većine ličkog prostora, zdrav zrak, zdrava polja i pašnjaci, obilje čiste vode, rijeke bogate ribama, šume s divljači, predstavljaju tek neiskorištenu mogućnost za razvitak seoskoga i seljačkog turizma. Do kvalitete te djelatnosti do koje su stigle alpske zemlje, pa i susjedna Slovenija, dug je put, ali svakako *jednom treba krenuti*. Turistička logistika na području Like nije osobita. Nedostaje manje-više sve: od lijepo uređenih sela, označenih pješačkih i planinarskih putova, dobro opskrbljenih planinarskih i lovačkih domova, karata, restorana, standardizirane kuhinje, ponude lokalnih kvalitetnih prehrambenih proizvoda u dovoljnoj mjeri i ujednačenoj kvaliteti do dobrih cesta i razvijenog javnog prijevoza. Ali ima nerazminiranih cijelih velikih prostranih planinskih i šumskih cjelina. Upoznavanje s iskustvima alpskih sela u kojima je uspješno razvijen seoski i seljački turizam i povezivanje s njima potaklo bi domaće snage da se brže i kvalitetnije uključe u tu propulzivnu turističku podvrstu. Ona bi za žensku radnu snagu mogla biti prilično atraktivna mogućnost zarade. Zbog posvemašnjeg manjka radnih mjesta za žene u ruralnom području, mogućnosti seoskog turizma mogle bi privući doseljenike iz bliže ili dalje okolice ili vratiti pokojeg odseljenoga.

Veliki problem s kojim se Lika upravo u sadašnjem vremenu revitalizacije susreće jesu nesređeni vlasnički odnosi. Na tome zapinje obnova stambenoga i gospodarskog sektora.

Vezano uz aktualni tijek obnove ratom uništenih kuća, na terenu se često ističe potreba i naglašava važnost obnove manje oštećenih kuća. Time bi se brže i jeftinije vratili mnogi prognanici.

Mnoštvo problema u Lici, od onih na razini organizacije dnevnog funkcioniranja pa sve do onih na razini strateških dugoročnih odluka, upućuje razvojne aktere na upoznavanje i razmjenu iskustva s područjima koji imaju slične probleme i koji su već pronašli prihvatljiva rješenja za neke od njih. Oni nemaju previše ni vremena ni stručnjaka da sami »izmišljaju toplu vodu«.

Obilje čiste vode u Lici rijetki je endogeni gospodarski resurs u Hrvatskoj, ali i u Europi. Kako je kvaliteta vode iznimno važna proizvodna komponenta u proizvodnji piva, pojavljuje se lokalna inicijativa da se ondje osnuje tvornica za proizvodnju piva. To prije što bi se i neke druge sastavnice neophodne u proizvodnji piva također mogle proizvoditi u Lici.

Ličku mrežu naselja čine mala i raštrkana sela, što otežava i poskupljuje njihovo opremanje i međusobnu komunikaciju kao i prometnu komunikaciju sa središtima. Bez obzira na naš stav da se (iz različitih razloga) sačuva što više naselja u ličkom prostanstvu, ipak to ne znači da se uistinu sva naselja moraju sačuvati. U mnogim bi udaljenim i sitnim selima stanovnicima bilo prihvatljivije da im se kuća i zemlja »približe« drugim prosperitetnijim naseljima.

Važnost dobre prometne povezanosti Like s polovima gospodarske i ine moći u zemlji, odnosno sadašnja izoliranost ili loša izvanregionalna cestovna infrastruktura, čine projekt gradnje cestovnog »ličkog ipsilona« gotovo preduvjetom ličkog otvaranja i brzog napretka. Poboljšanje veza sa Zagrebom, Rijekom i Dalmacijom neophodno je, osobito zato što na području Like ne postoji jače regionalno i u razvojnog smislu autonomno središte, pa je nužno da potrebni razvojni impulsi dolaze iz spomenutih smjerova.

Odnos središta prema Lici kao periferiji

Regija nije samo administrativna jedinica, niti samo gospodarska ili samo kulturna. Prevladavanjem jedne skupine kriterija u određenju prostorne jedinice regija postaje nezanimljiva (društvenim) istraživačima regionalnog razvitka. Otkako su u Hrvatskoj ustanovljene županije, neke od njih mijenjale su granice nekoliko puta, što ih čini nepouzdanom jedinicom u (longitudinalnim) istraživanjima. Prevalencija njihove upravno-administrativne uloge i relativna zavisnost o središtu koja iz toga proizlazi, ostavlja ih izvan širokog interesa istraživača jer suzuje njihovo zanimanje na položaj županije kao međustupnja, kao upravne potpore vezi država (centar) – periferija. Kako su u konceptu centar-periferija zastupljene gospodarska, socijalna i politička sastavnica, na što se usko vezuje prostorna komponenta, sužene ingerencije periferijske jedinice osiromašuju analizu. U takvim odnosima razvojna komplementarnost centra i periferije, neophodna za željenu ravnomjernu rasprostranjenost razvitka u prostoru, ostaje tek načelna. Perpetuira se takav odnos, možda na još izraženiji način, u daljnjoj raščlambi periferije kojom dolazimo do lokalne upravno-samoupravne jedinice. Ona je, osobito u istraživanom ličkom području, još nedovoljno definirana i slabo stručno ekipirana, te joj je teško nositi se s mnoštvom post ratnih i razvojnih problema. Lako je zamijetiti da ingerencije regionalne (županijske) i lokalne (općinske) autonomije nisu uravnotežene i da su promjene u tom smjeru nužan korak u uspostavi protočnijih i efikasnijih odnosa (polu)centara i periferije.

Neoruralistički koncept, nastao u suočavanju s promjenama koje se u selu i njegovoj identitetskoj metafori poljoprivredi, događaju pod utjecajem modernizacijskih procesa, zagovara očuvanje ruralnih posebnosti s osloncem na tradicijske zasade, ali ne onemogućavajući razvitak. Unutar tog koncepta važno mjesto pripada obzirnosti u razvojnim projektima i postupcima, što je jedan od temeljnih

ujednačavajućih svjetskih kriterija razvitka. Ruralni je svijet osjetljiv i treba mu prići sukladno tome kako bi ga se osnažilo da aktivnije i ravnopravno sudjeluje u planiranju vlastite budućnosti.

U temeljima modernizacijskih procesa uvijek je nastojanje da se aktualno stanje poboljša, da se iz raspoloživih ljudskih mogućnosti i endogenih razvojnih izvora dobije što više, da se poboljša ukupna kvaliteta života, obrazovanost, kultura, materijalni standard.²⁴ Promjene u konačnici znače napuštanje tradicionalnog načina života i tradicionalnog društvenog sustava.

* * *

Ličko područje, dakle područje Županije ličko-senjske bez obalnoga dijela (i bez općine Gračac, koja je istraživačkim planom bila predviđena da se obradi u okviru »ličkog projekta«, a čelnici koje, unatoč višekratnim molbama, nisu uspjeli naći malo vremena za razgovor s nama), bilo je predmet našeg zanimanja. Radi se, dakle, o kontinentalnom, pretežito gorskom dijelu današnje Ličko-senjske županije, s neostvarenim ciljem da mu u analizi priključimo i gračačku općinu koja je najnovijom podjelom pripala Zadarskoj županiji, iako povijesno i zemljopisno, a i po zavičajnom osjećaju svojih stanovnika, oduvijek pripada Lici. (Kriteriji za određivanje granica županija nisu slijedili ustaljene teritorijalne podjele.)

Ima li u ukupno prilično tmurnoj ličkoj slici nečega što podržava vjeru u sretan ishod? Dakako da ima!

U prvom redu to su Ličani, nastanjeni u Lici ili odseljeni, koji su emocionalno vezani uz svoj kraj za koji mnogima ništa nije teško učiniti. (Posebno su se lički Hrvati iskazali u ratu pomažući organizirano i pojedinačno prognane, neprogane i branitelje.) Čini nam se, iz putovanja po Lici i razgovora s Ličanima, da upravo u sprezi domaćih i odseljenih leže dobra nalazišta razvojne energije.

Smatramo da je županijski ustroj i općinska mreža dobra teritorijalno-upravna potpora ravnomjernijem prostornom razvitku Like, boljoj i uspješnijoj valorizaciji prirodnih razvojnih resursa kojima manjkaju »samo« ljudi i pametni i prikladni razvojni zakoni, projekti i poticaji. Razvitak ruralnog segmenta u Lici možda je više nego igdje drugdje u Hrvatskoj preduvjet opstojnosti.

Projekt redefinicije mreže ruralnih naselja kako bi je obnovili i time ojačali centralne funkcije lokalnog ili višeg značaja, dugotrajan je posao, koji bi, dobro obavljen, bio čvrst (samo)razvojni oslonac regije. Već spomenuta posebnost ličkog prostora i njegova važnost na državnoj razini dodatni je argument za snažnu proličku razvojnu akciju. Koncept razvitka nerazvijenih na principu »vreće bez dna« čije smo neuspješne projekte na dovoljno primjera provjerili u našoj »bivšoj« povijesti, i zbog kojega plaćamo posljedicama demografskoga i gospodarskog sloma gotovo cijele ruralne Hrvatske, upozorava na osjetljivost i potrebu pažljive pripreme razvojnih projekata.

Dugo trajanje toga štetnoga, devitalizirajućeg procesa neposredno negira koncept održivog razvitka, koji naglasak stavlja na napredak koji u svakom svom cilju

24 *Modernost i modernizacija: zbornik radova. /Priredio R. Kalanj/. Zagreb, Sociološko društvo Hrvatske, 1990., str. 5 (Biblioteka Revije za sociologiju; knj. 17).*

uvažava život. Bilo da vodi poboljšanju uvjeta života, kvalitete življenja, sretnijem životu i izvjesnijoj budućnosti naraštaja koji dolaze.²⁵ Kako je ukupni prostor polje održivog razvitka, već se na konceptualnoj razini ogleda defavorizirajući utjecaj ruralnog propadanja na opći razvitak.

Ličke prilike s dva slabije razvijena grada i mnoštvom u pravilu malih seoskih naselja u velikom, nevaloriziranom te nedovoljno i neadekvatno iskorištenom prostoru traže pažljivi i interdisciplinarni pristup problemima i strategiji razvitka i izradi konkretnih razvojnih projekata. Jer niti je vremena nit' novaca na pretek. Temeljno je da se stvore i razviju takvi uvjeti i okolnosti koji će, s vremenom, tom dijelu hrvatske periferije omogućiti da se samostalno razvija.

Takav pristup razvoju pretpostavka je poboljšanja kvalitete života. Iako Lika nije razvojem osiromašena u ekološkom pogledu, ipak, posljedica dosadašnjih tokova promjena dovela je do posvemašnje devalorizacije većine regionalnog prostora jer se stanovništvo preraspodijelilo po Lici ili se odselilo izvan regije. Nažalost, većina je stanovnika emigrirala i veliki dijelovi teritorija, cijela prostranstva, ostala su bez stanovništva ili su na sigurnom putu da ga sasvim izgube.

Literatura

- Bičanić, R. (1996.), *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima*. Zagreb, Pravni fakultet i Nakladni zavod Globus. (Faks. pretisak izd. knj. 1 iz 1936. i knj. 2 iz 1939.).
- Cernea, M. M. (ur.) (1991.), *Putting people first. Sociological variables in rural development*. Oxford: Oxford University Press and a World Bank Publication.
- Cifrić, I. (1996.), Pluralni ekološki etos. *Sociologija sela*, br. 3-4, str. 141-142.
- Courgeau, D. (1991.), Déconcentration urbaine et renouveau du monde rural, *Économie rurale*, br. 202-203, str. 92-96.
- Grgurević, O. (1997.), *Studija ruralnog prostora Županije istarske*. Zagreb: Arhitektonski fakultet. Zavod za urbanizam, Sveučilište u Zagrebu.
- Gulić, A. (1996.), Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne in nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*; br. 11-12, str. 15-24.
- Ježić, M. (1992.), Nešto kulturoloških razmišljanja o regionalizmu u Hrvatskoj i Europi. *Društvena istraživanja*; br. 1, str. 13-24.
- Kalanj, R. (prir.) (1990.), *Modernost i modernizacija: zbornik radova*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 159 str. (Biblioteka Revije za sociologiju: knj. 17).
- Kayser, B. (1984.), Subversion des villages français. *Études rurales*, br. 93-94, str. 295-324.
- Lajić, I. i Šterc, S. (1990.), Migracijska bilanca općina Hrvatske u razdoblju 1971-1981. *Sociologija sela*, br. 107-108, str. 25.
- Lay, V. (1992.), Održivi razvitak i društvene promjene. Prilozi rekonceptualizaciji današnjeg tipa razvitka. *Revija za sociologiju*, god. 1, br. 1, str. 1-16.
- Magel, H. (1996.), Budućnost sela je u obnovi i zemljišnoj reorganizaciji, *Sociologija sela*, br. 3-4, str. 185-187.

25 Vidjeti opširnije u: Lay, V.: *Održivi razvitak i društvene promjene...*, op. cit., str. 1-18.

- Marinović-Uzelac, A. (1992.), Regionalizacija iz vidokruga prostornog planiranja. *Društvena istraživanja*, br. 1, str. 69-85.
- Nejašmić, I. (1991.), *Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni, stanje, izgledi*. Zagreb: Globus i Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Padjen, J. (1996.), *Prometna politika*. Zagreb: Informator i Ekonomski institut.
- Pearce, D. W. i Turner, R. K. (1990.), *Economics of resources and the environment*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Pejnović, D. (1996.), Geografski aspekt revitalizacije depopulacijskih i ratom pogođenih područja Hrvatske na primjeru Like, u: *1. Hrvatski geografski kongres: Geografija u funkciji razvoja Hrvatske*, Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo, str. 255-273.
- Rambaud, P. (1971.), Sociologie du village, u: H. Desroche i P. Rambaud, *Village en développement. Contribution à une sociologie villageoise*. Paris: Mouton & Cie, str. 13-33.
- Reichert, C. (1993.), Labour migration and rural development in Egypt: a study of return migration in six villages. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 42-60.
- Rimac, I., Rihtar, S. i Oliveira Roca, M. (1992.), Multivarijantna klasifikacija općina Hrvatske kao moguća metoda regionalizacije Republike. *Društvena istraživanja*, br. 1, str. 87-99.
- Rogić, I. (1997.), *Tko je Zagreb? Prinos sociološkoj analizi identiteta grada Zagreba*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 218.
- Rogić, I. (1992.), Hrvatska i njezine regije. *Društvena istraživanja*, br. 1, str. 25-35.
- Schuh, A. (1996.), Odgovornost politike za poljoprivredu i za ruralni razvitak. *Sociologija sela*, br. 3-4, str. 181-184.
- Selman, P. (1996.), *Local Sustainability; Managing and Planning Ecologically Sound Places*. New York: St. Martin Press.
- Šimunović, I. (1992.), Regionalni koncept razvitka Hrvatske: Kritički osvrt i mišljenja. *Društvena istraživanja*, br. 1, str. 37-54.
- Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Štambuk, M. (1995.), Žumberak: primjer propadanja ruralnog područja u okolici glavnog grada. *Sociologija sela*, br. 1-4, str. 29-37.
- Thisse, J.-F. (1992.), Espace et concurrence. Une cohabitation difficile?, u: P.-H. Derycke (ur.), *Espace et dynamiques territoriales*. Pariz: Economica, str. 113-135.
- Vresk, M. (1996.), Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske, u: *1. Hrvatski geografski kongres: Geografija u funkciji razvoja Hrvatske*, Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo, str. 66-73.

SOCIJALNA UPORIŠTA REVITALIZACIJE LONJSKOG POLJA

Tekst je napisan u suautorstvu sa Sašom Poljanec-Borić. Zahvaljujem na dopuštenu da ga uvrstim u knjigu.

Istraživački projekt socijalne i gospodarske revitalizacije sela na Lonjskom polju trebao bi pridonijeti, za početak, *identifikaciji problema*, postavljanju *strateških ciljeva* razvojnih projekata i identifikaciji socijalnih *razvojnih aktera*.

Područje Parka prirode Lonjsko polje rijetko je naseljen kraj, s dvadesetak uglavnom malih sela, smještenih oko velikih poplavnih polja, zaštićen kao park prirode. Prometno je lako dostupan do samih granica Parka, ali je unutar područja loša prometna povezanost javnim prijevoznim sredstvima, a i ceste su loše održavane. Nalazi se blizu Zagreba i u blizini nekoliko manjih gradova: Siska, Popovače, Kutine i Novske.

Obilježava ga nekoliko razvojnih hendikepa:

1. Ljudi se pretežno bave poljoprivredom:
 - na tradicionalan (ekstenzivan) način,
 - poljoprivredni proizvođači su nedovoljno organizirani,
 - ne postoji proizvodna marka.
2. U krajevima poput istraživanog, gdje među djelatnostima kojima se stanovnici bave dominira (ekstenzivna) poljoprivreda:
 - niski su prihodi kućanstva,
 - stanovništvo je starije,
 - lošija je razina obrazovanja,
 - rijetki su pojedinci s poduzetničkim mentalitetom, vlada pasivnost,
 - mladi odlaze.
3. Većina nepoljoprivrednih radnih mjesta nalazi se izvan područja, uglavnom u industrijskim pogonima u Sisku, Kutini, Popovači; zaposlenost u udaljenim mjestima obilježava:
 - gubitak vremena na putovanje do posla i natrag,
 - povećani troškovi,
 - niske plaće (niska razina obrazovanja),
 - ograničen broj radnih mjesta (zbog recesije i skromnog stupnja školovanosti tražitelja izvanpoljoprivrednog posla).
4. Ruralni turizam još nije ni izdaleka dosegao svoje mogućnosti:¹
 - a. jer u Hrvatskoj još nije razvijena potražnja za »ruralnim turističkim proizvodom«, i
 - b. jer Lonjsko polje nema, zasad, niti minimalni standard nužan za tržišno eksploatiranje »rekreativnih ruralnih sadržaja«. Ove činjenice su, dakako, utemeljene u spoznaji da lokalna populacija nije u stanju sama oblikovati i proizvesti turistički proizvod.

Imajući u vidu sve navedeno, jasno je da u oporavku Lonjskog polja valja krenuti od početka. Zbog toga je nužno ponajprije odrediti ciljeve revitalizacije.

1 Nekoliko primjera razvitka ruralnog turizma u ekološki osjetljivim područjima opisano je u časopisu *Turizam*, br. 4 (2000.).

Ciljevi revitalizacije i njihova socijalna uporišta

Koji su strateški ciljevi revitalizacije² i razvitka ovako specifičnog zaštićenog ruralnog manjeg područja?³ I što su socijalna uporišta tog zahtjevnog, dugotrajnog i skupog procesa?

a) Ciljevi

1. Optimalna *valorizacija i očuvanje prostora*, a time i prirodnog, gospodarskog, kulturnog, naseobinskog i svakog drugog naslijeđa;
2. *Socijalno održiv razvitak* koji se temelji na konceptu svestrane afirmacije ruralnog. To je razvitak koji bi seosku socijalnu zajednicu učinio i održao sposobnom da preuzme ulogu ravnopravnog razvojnog aktera.⁴ Istodobno, to mora biti model koji ne proizvodi negativne ekološke i druge posljedice (kao što je to slučaj s konceptom intenzivnog industrijskog razvitka);
3. Stvaranje povjerenja domaćeg stanovništva u iznimnu vrijednost naslijeđenog prostora, proizvodnih praksa, materijalne i duhovne kulture, ekoloških okolnosti, povijesnih iskustava; *izgraditi pozitivnu identitetsku sliku*;
4. Interpretacija svih *razvojnih mogućnosti* kraja i stvaranje povoljnijih *uvjeta razvitka*;⁵
5. Poticanje i usmjeravanje *obrazovanja* mladih i starijih;
6. Poboljšanje *drugih uvjeta* uspješnog razvitka (društveni i komunalni standard);
7. *Poticanje investicija* domaćih ljudi i vanjskih investitora, smanjivanje troškova otvaranja novih radnih mjesta.

Zbog kompleksnosti revitalizacijskog projekta razvojno zapuštenog ruralnog prostora, a ovdje prije svega mislimo na mnoštvo aktera i uporišta koji se u takav projekt uključuju⁶ ili se s njima računa, mnogi se takvi projekti oslanjaju na suvremeni koncept ruralne integracije (jer sve se, uostalom, integrira). Ruralna

-
- 2 Neki od modernizacijskih procesa – posebice agrarna depopulacija i slaba industrijska decentralizacija – pridonijeli su slabljenju ruralnih područja, sveopćoj degradaciji, uključivši i sve manji značaj poljoprivrede kao donedavno gospodarskog temelja seoskog društva. Propadala je većina poljoprivrede usmjerenih krajeva. Neki su je zamijenili drugom »isključivom« djelatnosti. U primorskoj regiji okrenuli su se turizmu, koji je postupno zamijenio sve druge djelatnosti. Ratni dio tranzicijskog razdoblja, koji obilježava potpun slom turističke privrede i u kojem se osvještava rizičnost turizma, ali i rizičnost oslanjanja na jednu gospodarsku granu, doveo je do zaokreta u poimanju ruralnog razvitka i zagovaranja heterogenizirane gospodarske i demografske strukture malih seoskih društava.
 - 3 Vidjeti neke primjere razvojnih projekata u ruralnoj Europi. Npr.: L'evaluation globale d'un projet LEADER: Western Isles, Skye and Lochalsh (Ecosse, Royaume-Uni). *Rural Europe*. European Commission – AEIDL 1997.
 - 4 M. Štambuk: *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1997., str. 274. Taj je kriterij bio strukturalno ne-imanentan bivšoj razvojnoj matrici i u tome leži jedan od razloga ruralnog zaostajanja.
 - 5 Dobar je primjer Ličko-senjske županije (na »planskoj« razini), koja je predviđela sljedeće mjere i aktivnosti u funkciji razvitka: a. osnivanje Županijske razvojne agencije, b. utemeljenje razvojnog fonda Ličko-senjske županije i c. financijsku potporu provođenju Programa poticanja razvoja gospodarstva jedinica lokalne samouprave.
 - 6 Neki su na vodoravnoj, a neki na okomitoj ravnini.

integracija podrazumijeva proces koji će ruralni kraj mrežom realnih interesa i potreba povezati s bližim i udaljenijim gradovima i ostalim ruralnim područjima. Takav pristup, nužno, nameće potrebu određenog zaokreta u načinima razmišljanja i ponašanja socijalnih razvojnih aktera: od onih na nacionalnoj razini pa sve do malih grupa na lokalnoj razini. Taj koncept ponajprije znači:

- napuštanje koncepta vatrogasnih i necjelovitih razvojnih akcija u ruralnom području, koje su išle za tim da izolirano riješe neki gorući problem;
- strateški dugoročan i cjelovit pristup ruralnom razvitku s ciljem da ga se, ako je ikako moguće, osposobi za samostalni razvitak, oslonjen uglavnom na domaće ljude, lokalne razvojne resurse i dominantna baštinjena načela i iskustva;
- kroničan manjak socijalne razvojne energije valja potražiti prije svega u iseljenom stanovništvu, ali i u drugim skupinama kojima bi život u tom kraju bio bliži njihovu sociokulturnom usmjerenju;
- bez obzira na potrebu i razumljiv razvojni zahtjev da stanovništvo Lonjskog polja sačuva najvažnije sastavnice tradicionalnog načina gospodarenja i života, nužno je omogućiti relativno brzo osuvremenjivanje svih ostalih dijelova života i zapošljavanja.⁷ Valja prepoznati sve što nije nužno očuvati u tradicionalnom obliku kao i sve novo što je moguće primijeniti bez opasnosti za očuvanje temeljnog zaštićenog fenomena. Razvitak gospodarskih djelatnosti nije moguće bez svestrane povezanosti s bližim i udaljenijim prostorima.

Zaštita prirodnog okoliša i podizanje kvalitete života stanovnika na (naseljenom) zaštićenom području neodvojive su i jednako važne sastavnice razvitka, odnosno razvojnih projekata. Zato je prijeko potrebno da se stanovništvo koje stalno živi na području Parka prirode upozna s projektima i cijeovima zaštite, da se od početka uključi u poslove zaštite, da im se prizna da su upravo oni, odnosno njihovi prethodnici na tom području sačuvali glavne prirodne i gospodarske resurse Parka, i da, s pravom, očekuju određenu korist od »svoje« prirodne baštine. Istraživanjem smo utvrdili njihova konkretna očekivanja. Značenje prirodne baštine Lonjskog polja u svjetskim, europskim i nacionalnim okvirima može biti dodatni motiv za »pridobivanje« lokalnog stanovništva za sudjelovanje u aktivnostima koje im, na prvi pogled, suzuju slobodu djelovanja, jer uvode red u ponašanje, nužan na zaštićenu području. Iskustva ruralnih razvojnih projekata pokazuju da su uspješno realizirani oni projekti koji su od samog početka uključivali lokalno stanovništvo i organizirali njihovu dobru informiranost i aktivno sudjelovanje u razvitku kraja.⁸ Druga je razina problema promjena u ponašanju domaćih ljudi, koja je nužna radi zaokreta prema razvojno zanimljivim i prostoru primjerenim projektima.

b) U skladu s prije navedenim pitanjima evo i odgovora na koja *socijalna razvojna uporišta* može računati revitalizacija Lonjskog polja.

7 Osobno računalo doista ne narušava tradicionalnu ravnotežu između ljudi i prirode.

8 Predlažemo da se to načelo primijeni i u pristupu razvitku Lonjskog polja. To bi podrazumijevalo izradu prijedloga načina komuniciranja i oblika uključivanja domicilnog stanovništva. (Postojeće radiopostaje dobra su početna infrastrukturna pretpostavka.)

Stanovništvo

Najvažniji ali i najdugoročniji zadatak unutar projekta revitalizacije i kontinuiranog razvitka kraja jest ulaganje u stanovništvo i pomoć domaćim ljudima da sudbinu uzmu u svoje ruke, u nekom prihvatljivom i motivirajućem roku. To je moguće postići školovanjem mladih, barem do razine završene srednje škole. Ostalima koji žele napredovati u postojećem poslu ili se uključiti u neki novi posao trebalo bi organizirati stručno usavršavanje putem tečajeva, predavanja, instrukcija i ostalih načina izobrazbe odraslih. Poljoprivrednike treba intenzivnije povezati s Javnom poljoprivrednom savjetodavnom službom i omogućiti im ostale izvore informiranja o novostima u poljoprivrednoj proizvodnji.

Prvi cilj ulaganja u stanovništvo jest postići stabilnu demografsku situaciju, odnosno uravnotežiti migracijsku bilancu. Bez stabilne populacije svaki je razvojni program upitan.

Na domaćim stanovnicima najveća je odgovornost za razvitak kraja. Osim njih svakako je dobro uključiti odseljene, koji svojom energijom itekako mogu pridonijeti ostvarenju razvojnih projekata.⁹ Pritom se ne pretpostavlja da se oni (svi) moraju vratiti.

Obitelj

O obitelji kao razvojnom uporištu već smo rekli da je nezaobilazna upravo za djelatnosti na koje će se bez sumnje oslanjati revitalizacijski program naselja na Lonjskom polju – poljoprivredu i seoski turizam. U tim djelatnostima usamljenom pojedincu gotovo je nemoguće nešto postići. Međutim, kako se radi o obitelji koja se većinom oslanja na (ekstenzivnu) poljoprivredu na obiteljskom gospodarstvu, a takvu se upravo želi sačuvati, nužno je u razvojnim ciljevima (i načelima) visoko postaviti zahtjev da se omogući nekim članovima poljoprivredne obitelji i izvanpoljoprivredni izvor prihoda. Na taj način bi se olakšalo preživljavanje obitelji, jedan broj članova bi (vrlo vjerojatno) ostao u kućanstvu, a moguće je da bi i dio izvanpoljoprivrednog prihoda bio investiran u poljoprivrednu proizvodnju.¹⁰

Seoska zajednica

Selo je osnovna socijalna jedinica u mreži naselja i za mnoge stanovnike jedini dobro poznati socijalni okvir života i rada. Na Lonjskom polju ono je u prepoznatljivoj *dekompozicijskoj fazi*: opada ukupan broj stanovnika, sve manje je i seljaka, iako razmjerno prevladavaju, sve više je starijih ljudi, sve manja je aktivnost preostalog stanovništva i u temeljnoj djelatnosti, pa se zapuštaju polja, šume,

9 Vidjeti više u: Reichert, C.: Labour migration and rural development in Egypt: a study of return migration in six villages. *Sociologia ruralis*, br. 1/1993., str. 42-60.

10 Samo usput spomenimo da se socijalni programi u mnogim zapadnim državama temelje na stvaranju uvjeta da u obitelji »uđu« dva prihoda. To daje stabilnost obitelji i omogućuje prosperitet (školoвање djece, viši stambeni standard itd.).

pašnjaci, vođeni tokovi, ali i neke stare sorte biljaka i domaćih životinja itd.¹¹ Ujedno, zapuštaju se i napuštaju kuće, gospodarski objekti, vrtovi pred kućama. Polako nestaju stare sorte cvijeća iz cvjetnjaka. Zaboravljaju se i ruralni zanati na kojima počiva materijalna tradicija kraja, ali i otežava njezina obnova, rekonstrukcija.¹² Organizacija života je na niskoj razini, udaljene su i osobito za stare ljude teško dostupne zdravstvene službe, općinske i županijske službe, katastar, sud. Za djecu prijevoz do škole je organiziran. Preostalo je još svega par četverogodišnjih i osmogodišnjih škola u naseljima na području Parka prirode. Djeca se odmalena uče odlasku. Škole se zatvaraju, učitelji nestaju iz naših sela, sve školske zgrade nisu našle novu razvojnu namjenu. Na Lonjskom polju živi se substandardno u svakom pogledu. I to se ne smije faksimilizirati. Budućnost ovih sela ne smije počivati na projektu čuvanja i »prodaje« bijede. Čak i ono što ostavlja dojam bijede i siromaštva, valja što prije sanirati. (Za sve akcije koje pridonose boljoj i uređenijoj slici sela nisu potrebne velike svote novca.)

Jer sela, takva kakva su danas, neće sačuvati postojeće stanovništvo, a neće ni privući druge. Pritom mislimo na sve kategorije »dolazećih« stanovnika: na stalne nove stanovnike, na povremene goste, na vlasnike sekundarnih rezidencija, odnosno stanovnika koji će ondje boraviti preko vikenda i godišnjih odmora. Poznato je da povremeno, sezonsko stanovništvo može podići socijalnu dinamiku u ruralnim područjima i pomoći stvaranju razvojne energije; oni mogu pretočiti u ruralnu sredinu poneko dobro, korisno i prihvatljivo gradsko iskustvo.

Stoga je nužno u obnovi sela:

1. odrediti *minimalni društveno-komunalni standard* koji valja uskoro dostići;
2. *organizirati život na višoj uslužnoj razini*;
3. *aktivirati lokalno stalno stanovništvo i općine, odnosno gradove*, oko ideje *razvitka na podlozi lokalnih resursa*; organizirati sastanke, uključiti lokalne radiopostaje i lokalnu TV u promicanju malih razvojnih ideja na temelju stručnih analiza;
4. *aktivirati lokalno stalno i privremeno stanovništvo na uređenju okućnica*, putova, javnih prostora sela.

Gospodarstvo

U vremenima kad se prestrukturira gospodarstvo jakih europskih zemalja i kad nastupa razdoblje postfordističkog načina proizvodnje, dakle prestanak dominacije golemih sustava, za očekivati je da će se i hrvatsko gospodarstvo, u kojem još uvijek dominiraju »kapaciteti« iz paleoindustrijskog razdoblja, restrukturirati prema *fleksibilnijim organizacijskim oblicima*. To znači da će neke proizvodne ili logističke dijelove poduzeća alocirati u neka druga područja koja će ondje biti

11 Ovaj proces poseljačenja sela završen je u većini zapadnoeuropskih zemalja 50-ih godina 20. st. Kao što se vidi na primjeru sela u Lonjskom polju, taj je proces još uvijek na djelu u nekim ruralnim područjima u Hrvatskoj.

12 Na pitanje u Upitniku »Postoje li u Vašem mjestu ljudi koji se razumiju u stare lokalne zanate i proizvode i koji su to?« spomenuti su sljedeći zanati: kovač, stolar, drvodjelac, tesar, košaraš, pletač mreža, graditelj drvenih čamaca, krovopokrivač slamom, tkalac, graditelj drvenih kuća, kožar, bačvar, postolar, izrađivač narodnih nošnji, bravar, kolar, sepetar, pčelar.

poželjnija i isplativija, a moguće je da ih država financijski podrži zato što su na tragu nekih temeljnih strateških razvojnih ciljeva.¹³

Kad je u pitanju selo, poznato je da ono oskudijeva radnim mjestima izvan poljoprivrede, a osobito tzv. *ženskim radnim mjestima*, što je sigurno važan uzrok veće migracije žena iz seoskih u gradska područja i spolna neravnoteža u aktivnoj i fertilnoj kohorti, a koja je naglašeno negativnih učinaka. O tome bi u demografski recesijskoj situaciji, kakva vlada na Lonjskom polju, bilo nužno voditi računa.

U slučaju Lonjskoga polja, obrubljenog većim ili manjim gradovima u kojima postoji nekoliko industrijskih divova i kojima predstoji organizacijska i vlasnička preobrazba, za dio manjih čistih proizvodnih ili drugih djelatnosti (primjerice računovodstvenih) mogla bi se ponuditi lokacija unutar područja.

Dakako, sela bi valjalo infrastrukturno osposobiti da mogu i tehnički »podnijeti« nova radna mjesta.

Poljoprivreda

U poljoprivredi Lonjskog polja prevladava samoopskrbrna i ekstenzivna proizvodnja. A kako je poljoprivredno stanovništvo dominantno, tako njihov obrazac potrošnje utječe na ukupnu potrošnju i značajno usporava i usmjerava razvitak lokalne trgovačke djelatnosti. Kontinuirani dotok turista djelovao bi na stabilizaciju nešto šire i bogatije opskrbljene mreže različitih trgovina, a potaknuo bi i pripremu (ambalaža!) za prodaju lokalnih proizvoda.¹⁴

Kako dakle sve ove ciljeve i njihov socijalni kontekst organizirati u projekt? Odgovor je jasan. Projekt revitalizacije Lonjskog polja nemoguć je bez aktivnog sudjelovanja svih triju danas postojećih razina uprave u Hrvatskoj: države, županije, općine/gradova.

Zbog toga se, u nastavku, donose obrisi *razvojnog okruženja koje omogućuje revitalizaciju Lonjskog polja*.

Obilje analitičkog teksta koji prethodi ovom, sintetičkom, poglavlju studije bez sumnje upućuje na jedno: autentična socijalna uporišta revitalizacije Lonjskog polja nalaze se, u najvećoj mjeri, u *identitetskim obilježjima* lonjskopoljskog prostora, jer upravo ona omogućuju ono što na ovom prostoru kritično nedostaje, naime, *tercijarizaciju i kvartarizaciju ovog područja*.

Budući da je prethodni tekst u više navrata ukazao da je aktualna – marginalna – životna situacija na Lonjskom polju kumulativni rezultat: »makro-«, »mezo-« i »mikro-« procesa koji su obilježili hrvatsko društvo u proteklih 50–60 godina, nužno je, pri definiranju uporišta revitalizacije na ovom prostoru, njihove distinktivne sadržaje »rasporediti« tako da odgovaraju prije navedenim razinama kriznih procesa koji su obilježili današnju stvarnost Lonjskog polja. Pritom valja imati na umu da: a) ova podjela prije služi u metodološke nego u teorijske svrhe (naime, organizacijom razvojnih uporišta lakše se upravlja procesom i postupcima

13 Pretpostavljamo da će jedan od glavnih ciljeva nacionalne razvojne strategije biti prostorno ujednačen razvitak Hrvatske.

14 Priprema za prodaju proizvoda kućanstva, poljoprivrednih kao i nepoljoprivrednih, jedna je od mogućnosti samozapošljavanja.

revitalizacije) i b) ova podjela, u načelu, označuje razinu države (*makro*), regije (*mezo*) i općine/grada (*mikro*). U tom smislu će se, u nastavku, uporišta razvoja tretirati upravo s obzirom na ovdje navedene tri razine izvršne vlasti.

Krene li se od početka, tj. od države, valja reći da stvaranje nacionalne za razliku od karakterne (socijalističke) države, predstavlja *univerzalnu razvojnu priliku* naprosto stoga što, po samoj svojoj metafizičkoj odrednici, nacionalna država mora odgovarati na potrebe *svih društvenih aktera*, dok »karakterna« država mora odgovarati isključivo na potrebe »ideoloških« aktera. Budući da se u »karakternim« državama državni proračun, kao ključni instrument središnje države, oblikuje isključivo sukladno socijalnim interesima društvenih grupa koje tvore »karakter« države, jasno je da se takva država restriktivno ponaša prema društvenim grupama koje nisu »identitetski« vezane za karakter države.

Nasuprot tome nacionalna država, koja je po svojoj naravi odgovorna i za pitanja identiteta, mora zbog toga oblikovati »alokativne« mehanizme za sve vrste *socioekoloških* zajednica koje postoje na nekom nacionalnom teritoriju, kako bi: a) opravdala svoj nacionalni politički habitus, b) osigurala ravnomjernu percepciju nacionalnog političkog habitusa *na cijelom svom državnom teritoriju*, što predstavlja temeljni uvjet njezina intergeneracijskog trajanja.

U tim i takvim uvjetima koji samom »metafizikom« nalažu načelo poštivanja identiteta, *socioekološke* odrednice nekog prostora predstavljaju temeljnu razvojnu prednost jer njihov »oblikovni predložak« predstavlja dio mozaika koji tvori sliku o cjelini nacionalnih resursa. U tom smislu činjenica da je Lonjsko polje *socioekološki* prostor nastao u/po rubovima močvara te da stoga dijeli resursni identitet s ostalim močvarnim područjima u Hrvatskoj (delta rijeke Neretve, Crna Mlaka, Kopački rit) predstavlja podlogu za formiranje jedinstvenog identitetskog sklopa koji traži/zahtijeva svoje mjesto kako u nacionalnoj razvojnoj strategiji tako i u shemi alokativnih obveza središnjeg državnog proračuna prema tim socioekološkim identitetskim cjelinama.

Zna li se da je osnovno identitetsko obilježje tih i takvih cjelina činjenica da se one »bitno ne razlikuju od prirodne zbiljnosti« te su, u tom smislu, »samo priroda rođena s pomoću nešto drukčijih pomagala« jasno je da financijski tijekovi proračuna središnje države pritom moraju biti usmjereni na one funkcije koje »društvena zbiljnost« ovih sredina ne može samostalno podržavati, a koje su zbog potrebe identitetskog utemeljenja i intergeneracijskog trajanja od primarnog interesa za nacionalnu državu, a to su:

- Obrazovanje
- Zdravstvo
- Sigurnost
- Zaštita
- Kultura.¹⁵

U tom smislu je suboptimalno ono što je upravo sada slučaj na Lonjskom polju: da se državna intervencija temelji isključivo na zaštiti biogenih i antropogenih

15 Ovo, ukratko, znači da bi prostor Lonjskog polja morao osjećati državnu »intervenciju« i kroz Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo kulture, Ministarstvo zdravstva i Ministarstvo unutarnjih poslova.

faktora – dakle faune i arhitekture – kroz male proračunske transfere Ministarstva prostornog uređenja i zaštite prirode te Ministarstva kulture, a ne i na poticajima za razvoj i održavanje »socioekoloških zajednica« – dakle stanovništva – koje je svojim načinom života omogućilo stvaranje antropogenih i biogenih faktora koji se štite.

Zbog toga bi uloga države na ovom području morala biti pojačana i u ostala tri ključna elementa državnog intervencionizma, i to na način da se na teritoriju »acentriranih« područja, koja su u svojoj osnovi »rubna/periferna« te posjeduju nisku »socijalnu gustoću« zbog koje u njihovim zajednicama ne postoji »stabilna snaga za mobilizaciju stanovništva na posebne oblike djelovanja« što su sociološki atributi kojima se slika »sociogram« lonjskog područja – osigura kvalitetna prisutnost: školske i zdravstvene mreže te policijske i pogranične zaštite.

Ovo posljednje postaje osobito aktualno u situaciji u kojoj se, u sjeni stvaranja Europske unije, pojačavaju aktivnosti tzv. *traffickinga*, u nas poznatijeg kao »šverca ljudima«. S obzirom na to da će ovo ponajprije tištiti Hrvatsku kao zemlju koja neposredno graniči s još uvijek nestabilnim i neuređenim područjem Bosne i Hercegovine te Srbije, dakle državama čiji će unutrašnji organizacijski problemi prebacivati »odgovornost« za nekontroliran prolaz ljudima upravo na uređeniju i stabilniju Hrvatsku, nužno je rješavanje ovog problema promatrati u svjetlu pristupa koji stimulira »ruralnu integraciju pograničnih područja«. Za vjerovati je, naime, da razvijene i komunalno opremljene ruralne sredine neće »hazardirati« svojom sudbinom kao što je to slučaj u prostorima gdje ne postoji odgovarajuća socijalna kohezija te gdje velik dio komunalnog teritorija zbog depopulacije uopće nije pod nadzorom domicilnog stanovništva – što je upravo situacija u kojoj se nalazi područje Lonjskog polja.

Želi li se, na ovome mjestu, dodatno sistematizirati uloga države na ovom području, u svjetlu već iznesenih prijedloga, jasno je da ona mora biti proaktivna, alokativna i inovativna, i to osim u zaštiti, i u razvoju. A biti proaktivan i alokativan i inovativan u razvoju znači da država mora na tim područjima početi davati ponajprije na razini *odgoja i nastave* zbog činjenice da time barem pokušava pozitivno utjecati na negativne poticaje koji mlađim naraštajima u vezi s vrijednosnim statusom lonjskog zavičaja dolaze već iz samih lonjskih obitelji. Što, pak, znači davati na razini odgoja i nastave u uvjetima mršavog središnjeg državnog proračuna? To znači odabirati alternativna i jeftinija rješenja koja, primjerice, za škole i dječje vrtiće otkupljuju napuštene drvene kuće koje se uređuju te u koje se uvodi kompjuterska tehnologija te se tako stvaraju alternativni »centri izvrsnosti« sa sinergijskim demonstracijskim efektom. Ovakav pristup školstvu vjerojatno predstavlja više organizacijsko-psihološki a manje financijski problem, ali on je nuždan da bi se u kratko vrijeme vratilo samopouzdanje lokalnim sredinama te se stvorio prostor za povratak/dolazak mlađeg stanovništva, sposobnog za prokreaciju, u ovo područje. Također, time bi se u socijalnom smislu povećao broj aktivnih partnera u zaštiti, jer bi se njome osim samih zaštitara, posredno, bavile i odgojno-nastavne institucije. Nakon takvog – pozitivnog – djelovanja države lokalno partnerstvo lakše bi »uspijevalo« jer bi zaštitari u nastavi našli svog prirodnog interesnog saveznika.

Osim odgojno-nastavnog programa proaktivnih intervencija, država na ovom području mora osigurati i *primarnu zdravstvenu zaštitu* na teritorijalnom a ne

numeričkom načelu, osiguravši dovoljan broj i raspoloživost liječnika i ljekarni u određenom teritorijalnom rasponu, kako je to uobičajeno i u »gusto« naseljenim područjima. Ne postoji, naime, danas mlada obitelj u Hrvatskoj, pri postojećoj razini prosvijećenosti, u čije životne aspiracije ne spada pružanje odgovarajuće zdravstvene zaštite svom potomstvu. Zbog toga je okretanje negativnih trendova koji su u socio-ekonomskom smislu prisutni na lonjskom području nemoguće prije negoli država pokaže »dobru volju« da u njihovim rješavanjima sudjeluje.

Napokon, pojačavanje elemenata *sigurnosne zaštite* znači prije svega iskazivanje senzibiliteta države za probleme područja koje pritišće sustavna depopulacija te koja su zbog toga izložena raznim vrstama nezakonitog ponašanja. U tom bi smislu država morala, uz cijelu nacionalnu granicu, poticati »komunalno graničarsko partnerstvo« senzibilizirajući lokalno stanovništvo na rastuće probleme. U tom i takvom pristupu pogranični dio Lonjskog polja bilo bi samo jedno od područja za koje bi bilo vrijedno razviti – međunarodni projekt. Time bi se lokalnom stanovništvu u pograničnim dijelovima Hrvatske (dakle i na Lonjskom polju), izgradio novi osjećaj suvremene »korisnosti« – osjećaj – koji je lokalno stanovništvo odavno izgubilo u razdoblju polustoljetne urbanizacije/industrijalizacije.

Nema nikakve sumnje u to da bi ova tri elementa vidljivog državnog interesa za ovo područje koja još nisu na djelu (ili ih barem ovo istraživanje nije registriralo) sinergijski djelovala na državnu »misiju« zaštite koja je već pod pritiskom »međunarodne« javnosti ustanovljena na ovom prostoru. Ovakvo bi ponašanje države, naime, omogućilo da se »tlak odozgo« tj. zaštita prirode i tradicijske baštine poveže i s tlakom »iz sredine«, tj. brigom države za opstanak socijalnih zajednica u zavičajima s jakim identitetom, što bi zasigurno urodilo sustavom partnerskih mreža na komunalnoj razini u kojima bi: poljoprivreda s pozitivnim organskim predznakom tvorila jednu interesnu grupu, uslužni sektor utemeljen na atraktivnoj i rekreativnoj vrijednosti lonjskog prostora drugu komplementarnu interesnu grupu, dok bi naobrazba i zaštita tvorile treći interesni par komplementaran s prethodna dva.

U tom bi okruženju proaktivne i inovativne državne intervencije sada zaštitna funkcija Parka prirode Lonjsko polje dobila novu funkciju »razvojnog partnera« koji bi koordinirao zaštitne i razvojne interese ovog prostora. Na taj način bi se redefinirala sada ograničena poslovna misija Parka prirode, čime bi se jedna isključivo zaštitna institucija preokrenula u »razvojnog agenta«.

Valja imati na umu da usvajanje razvojne funkcije Parka sugerira i povećanje same institucije Parka, jer ona se danas – poznato je – svodi na samo dva stalno zaposlena i jednog honorarnog djelatnika. Zašto, dakle, valja povećati samu instituciju Parka? Zato što teorijska analitika ovog istraživanja pokazuje da razvoj tog prostora mora imati svog »multipraktičnog agenta« koji je sposoban razumjeti i operacionalizirati »tlak odozgo« i »tlak iz sredine«, dakle alokacije iz međunarodnog i nacionalnog okruženja, te zato što stanje na terenu sugerira da lokalne zajednice nemaju resursa za potpuno preuzimanje tog »tlaka«.

Upravo zbog toga postojeću instituciju Parka valja, po uzoru na postojeća i djelatna međunarodna iskustva, obogatiti još barem stručnjakom za razvoj poljoprivrede, stručnjakom za zbrinjavanje otpada te, napokon, osobom zaduženom za razvoj turizma.

Uporišta za ovakav prijedlog nalaze se u konkretnim nalazima provedenog istraživanja iz kojih proizlazi da poljoprivreda na Lonjskom polju mora biti utemeljena na:

- očuvanju »tradicionalnog oblika poljoprivredne proizvodnje« koju karakterizira »...arhetipski način stočarenja s miješanim krdima svinja, stadima konja, krava, gusaka i drugih vrsta ... koje više nije moguće nigdje pronaći...«;
- povećanju proizvodnje, kojem aspirira najmanje 20% anketiranih domaćinstava te koje treba uskladiti sa zaštitnim zahtjevima Parka;
- obogaćanju marketinškim konceptom dodane vrijednosti koja proizlazi iz fenomena slobodne/arhetipske ispaše, koja danas na tržištu nosi konotaciju »zdrave«, pa se prema tome i više cijeni;¹⁶
- intervenciji institucija (Parka) u situacijama gdje u određenim razdobljima, zbog smanjenja broja članova u obitelji, dolazi u pitanje upravljanje nekim imanjem koje je, primjerice, smješteno unutar važne turističke zone u parku, pa stoga ne smije izgledati zapušteno.

Nadalje, čuvanje okoliša s obzirom na nuždu brze i značajne tercijarizacije i kvartarizacije ovog područja valja utemeljiti na:

- edukaciji lokanog stanovništva i kapitalnim ulaganjima koja će omogućiti napuštanje »prakse (nekontroliranog) odlaganja krutog otpada i ispuštanja otpadnih voda«. Ovo znači da nekontrolirano odlaganje otpada zapravo predstavlja lonjski *modus vivendi*, pa će stoga trebati strpljiv rad institucija Parka da bi se taj problem riješio;
- sprečavanju i reorganiziranju nesustavnog interveniranja u okoliš kao što su: lov, krivolov, sječa šuma i ispaša.

Napokon, turizam, kao najpoželjnija razvojna orijentacija ovog prostora mora se utemeljiti na:

- razvoju atrakcija jer na prostoru Lonjskog polja još nema pravih uvjeta niti za razvoj izletničkog a kamoli stacionarnog turizma. Nedostaju, naime, kako objekti atrakcije tako i objekti rekreacije. Zbog toga je jasno da park mora poslužiti kao agent »interpretacije okoliša«, jer taj posao nadilazi domete općinskih uprava, s jedne strane dok je previše »usko profesionalan« za županijske strukture izvršne vlasti, s druge. Posao »interpretiranja okoliša« valja, s obzirom na resursnu osnovu Lonjskog polja, organizirati po modelima »putova: baštine, povijesti i prirode«, o čemu u Hrvatskoj već postoje određena iskustva kako u nevladinim udrugama tako i u sveučilišnim institucijama;
- razvoju marketinga Parka; to je posebna aktivnost koju valja razviti kako na nacionalnoj tako i na međunarodnoj razini. Pritom je cilj marketinga prije svega povećati priljev izletnika u Park kako bi se time: a) povećao autonomni prihod Parka, b) povećalo tržište za poljoprivredne proizvode Parka te za rad lokalnog ugostiteljstva. Također, cilj marketinga mora biti i senzibiliziranje međunarodne javnosti na opstanak, atraktivnosti i probleme ovog Parka, kako

16 Koncept je u svijetu poznat kao »Danish hen« (Danska kokoš) koja zoblje na slobodnim neograničenim površinama te je stoga »sretna« dok proizvodi jaja. Takva jaja u širokoj prodaji postižu 50% veću cijenu od onih iz »peradarnika«.

bi se otvorio prostor da na ovo područje dođe veći broj inozemnih »rekreativaca« i ljubitelja prirode;

- razvoju ugostiteljskih i stacionarnih kapaciteta;
- razvoju edukativnih sadržaja radi prihvatanja i organiziranja međunarodnih projekata.

S obzirom na to da, po svom sadržaju, razvojne funkcije Parka pridonose jačanju ekonomske i atraktivne moći županija u kojima se Park nalazi, jasno je da bi financiranje razvojnih funkcija Parka moralo biti na teret županija u onom proporcionalnom dijelu u kojem Park sudjeluje u teritoriju županije. U tom bi smislu sama institucija Parka bila u partnerskom odnosu kako s državom (što je opisano na prethodnim stranicama) tako i sa županijama.

Kako bi se, napokon, u cijelosti ocrtili obrisi partnerske mreže nacionalne države, koja je nužna da bi institucija Parka doista postala »razvojnim agentom« ovog područja, nužno je na ovome mjestu upozoriti i na ulogu općina i gradova u ovom kompleksnom pothvatu.

U tom smislu se uloga jedinica lokalne samouprave vidi prije svega u senzibiliziranju lokalnog pučanstva na pozitivne aktivnosti Parka, ali i u aktivnom moderiranju i kritičkom reagiranju na one aktivnosti Parka koje ambicijama nadilaze aspiracije lokalne populacije ili su pak s njom u potpunoj suprotnosti. Tako se upravo razina općina/gradova smatra stvarnim demokratskim temeljem razvojne institucije Parka, jer ona, u neposrednom dosluhu i po logici stalne političke ovisnosti o zadovoljstvu lokalnim prilikama, na najbolji način može utjecati na veličinu i intenzitet »tlaka odozgo i iz sredine« koji se u moderno doba šalje prema lokalnim sredinama s »jakim identitetskim nabojem«. Upravo zbog toga se može reći kako općine predstavljaju treći nezaobilazni partnerski faktor – nuždan za poticanje revitalizacije ovog područja.

Na kraju je važno istaknuti da ovako shvaćena uporišta revitalizacije predstavljaju prijedlog koji valja raspraviti na svim spomenutim razinama državne uprave. Upravo stoga će poziv na raspravu o ovom istraživanju biti dokazom da se o projektu počinje razmišljati operativno.

Literatura

- *L'Evaluation globale d'un projet LEADER: Western Isles, Skye and Lochalsh (Ecosse, Royaume-Uni)*. Rural Europe, European Commission – AEIDL, 1997.
- Reichert, C. (1993.), Labour migration and rural development in Egypt: A study of return migration in six villages. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 42-60.
- Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- *Turizam*, br. 4 (2000.).

ENERGETSKA SIGURNOST
I KRITIČNA INFRASTRUKTURA:
KVALITATIVNI EMPIRIJSKI
UVID U STAVOVE LOKALNIH
ZAJEDNICA PLOMINA

Plomin je naselje u istočnoj Istri, na teritoriju poznatom pod nazivom – Labinština. Cijelo ovo područje¹ dominantno je ruralan prostor; samo Labin ima status grada. Više od 80% stanovnika živi u ruralnim naseljima. Tradicionalno je, međutim, istočna Istra a posebno Labinština i – rudarsko-industrijski kraj pa se danas i ova tradicija lako može prepoznati kroz socijalno-gospodarsku strukturu aktivnog stanovništva. Tako je, u ovom ruralnom kraju, u kojem s jedne strane dominira Čepić polje koje je nekoć meliorirano ali je poljoprivredna i stočarska proizvodnja na njemu prilično smanjena a mnoge površine su neobrađene, razvijena i industrija, pa je zaposlenost u posljednjih pedesetak godina uglavnom vezana uz industriju i termoelektrane Plomin, a manje uz poljoprivredu, turizam i ugostiteljstvo.

Kako bi se dobio relevantan uvid u vezu između izgradnje Termoelektrane Plomin 1, 1969. godine² i njena utjecaja na neke aspekte razvitka užeg područja, posegnuli smo za podacima o broju stanovnika i njegovim promjenama u proteklom razdoblju. Prosječna veličina sela u općini Kršan je 136 stanovnika (2001.). Godine 1971., dakle, neposredno nakon puštanja u pogon termoelektrane Plomin 1, prosječna veličina sela iznosila je 163 stanovnika. Činjenica je da se populacija u selima koji pripadaju današnjoj općini smanjila u razdoblju od početka rada Plomina 1 do danas (za 649 stanovnika ili 17%), što znači da izgradnja Termoelektrane nije bitno utjecala na proces demografskog praznjenja tipičan za sva hrvatska ruralna područja u razdoblju nakon II. svjetskog rata, odnosno, nije spriječila smanjivanje broja stanovništva.

Ovaj zaključak ne dovodi u pitanje niti podatak da je broj stanovnika u tom razdoblju porastao u sljedećim naseljima: Kršan, Čimbarelići, Potpićan, Purgarija Čepić, Vozilići i Zagorje, jer je tridesetak godina kasnije, u općini Kršan, starosni sastav stanovništva ostao sličan drugim općinama u Istarskoj županiji (22,6% u dobi 0–19 godina, 53,2% u dobi 20–59 godina i 23,7% starijih od 60 godina)

1 Za ovaj odjeljak dijelom je korištena studija: Poljanec Borić, S. i sur. (2006.), *Socioekonomski razvoj i pretpostavka doprinosa HEP-a gospodarskom razvoju lokalnih zajednica Labinštine. Ekspertiza iz područja javno-javne suradnje*. Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

2 Danas se pripreme i postupci pri planiranju implantacije ovako velikih objekata u ruralni prostor razlikuju od nekadašnjih. Struke iz društvenih znanosti u pravilu su uključene u taj proces i svojim uvidima u sam proces, a osobito u socijalnu sliku lokalne zajednice, olakšavaju i pomažu, lokalnoj upravi i osobito stanovnicima, da se što ravnopravnije uključe u rasprave i dogovore o vlastitom razvitku. Za razliku od velikih investicija u gradskom prostoru, modifikacijski potencijal snažnih sustava u ruralnim sredinama svojim razvojnim vrijednostima, svojim interesima te sve većom brzinom koja im je imanentna, neprilagođen je lokalnom sustavu vrijednosti, nekim lokalnim interesima te kvaliteti i ritmu života.

iako je, u međuvremenu, puštena u pogon termoelektrana Plomin 2. Doda li se tome podatak da je prosječna starost ovdje viša nego u ukupnom stanovništvu Hrvatske te da je prosječna godišnja stopa prirodnog kretanja stanovništva općine Kršan, u razdoblju 1998.–2002., iznosila -5,1‰ što demografi karakteriziraju nepovoljnim kretanjem, jasno je da Termoelektrane Plomin I i II, kako u općini Kršan tako i na Labinštini³ – nisu u ovom ruralnom kraju proizvele »lom« inače strukturno uvjetovane deruralizacije, karakteristične za razdoblje 2. Jugoslavije.

Prema popisu iz 2001. godine, u populaciji općine Kršan 42% čine aktivni, 30% uzdržavani i 28% osobe s osobnim prihodom. U strukturi stanovništva prema glavnim izvorima sredstava za život, 33% imaju prihode od rada, 24% od mirovine i 35% su bez prihoda. Ostali stanovnici stječu prihode iz nekih drugih ili nepoznatih izvora. Od ukupnog broja aktivnih stanovnika općine (1.061), njih 902 su zaposleni u bilo kojem obliku vlasništva (85%), 58 je samozaposlenih, ali zapošljavaju radnike (5,5%), 48 ih je samozaposlenih i ne zapošljavaju radnike (5%), 31 radi samo po ugovoru o djelu i sl. (3%). Napokon, u ovoj ruralnoj općini svega je 16 poljoprivrednika (ispod 2%). Žena u strukturi aktivnih je manje (42% od ukupno aktivnih). Udio aktivnih žena u ukupnom ženskom stanovništvu je 36%.

Iz spomenutog uvida u neka obilježja lokalne zajednice proizlazi da je dijakronijska društvena razvojna bilanca sljedeća:

- razmjerno stabilna stopa aktivnosti stanovništva⁴
- visok udio industrije, uključivo plominski sklop elektrana, u zapošljavanju i u prihodima kućanstava
- djelatnosti, poput poljoprivrede i turizma slabije su zastupljene i kao prostor za zapošljavanje i kao izvor prihoda.

Dakle, sociološki promatrano, općina Kršan je po svojim obilježjima ruralna općina, u kojoj se živi na selu, od prihoda koji pristižu pretežito iz nepoljoprivrednih djelatnosti ali sa urbanim rizicima koji proizlaze iz blizine termoelektrana. Ovakva socijalno-gospodarsko-ekološka slika općine Kršan očito pozitivno utječe na ponešto veću stopu aktivnosti stanovništva u ovoj općini ali je pritom agrarni potencijal općine neprimjereno iskorišten, ne pridonosi porastu opće stope aktivnosti. Ovakva društvena slika nema karakteristike poželjne u procesu ruralne rekompozicije. Svakako da ovakvoj strukturi stanovništva općine Kršan pridonose Termoelektrane Plomin, ali, prema analitičkom ali i terenskom uvidu, njihov prinos razvitku užeg (općina Kršan) i šireg područja (Labinština) mogao bi biti bolji i veći.

Uvidi i mišljenja predstavnika lokalne zajednice i javnog sektora o povijesti odnosa i problemima dobiveni su na nekoliko planova. Za ovu je fazu analize, koja je upućena na dijakronijsku razvojnu bilancu, bitno pratiti kako respondenti ovisno o svom položaju u lokalnoj društvenoj strukturi percipiraju odnos između lokalne društvene zajednice i plominske tehničke infrastrukture. Zbog toga ne

3 Na Labinštini, najveći prirodni pad u ovom razdoblju zabilježen je u općinama Sv. Nedelja i Raša (-10,9 i -9,0‰) (Pokos, Živić, 2006., str. 411 i 407).

4 Ovaj je podatak važan u perspektivi spoznaje po kojoj je u većini hrvatskih županija stopa aktivnosti stanovništva niža od 40%. Usporedi: Živić, Pokos, 2005.

treba čuditi da se respondenti često vraćaju na osnovnu analizu lokacije ističući da je Plomin I izgrađen ne bi li se u neposrednoj blizini ugljen iz Raških rudnika pretvarao u električnu energiju. Osim toga, ondje je izvor vode, koji je Plomin Luku učinio dodatno atraktivnom za lokaciju termoelektrane.

Prema mišljenju jednog od sugovornika, ovom odlukom žrtvovan je Plominski kanal, jer se nakon toga izgradila i termoelektrana Plomin II, što je današnju općinu Kršan spriječilo da se razvija u drugim smjerovima, odnosno da razvija neke druge djelatnosti. Prema njegovim riječima, Plominski kanal nije bio zapušten, postojali su planovi za razvitak turizma na cijelom obalnom pojasu općine, dugom oko 15 km. Međutim, najavljena je gradnja Plomina III, čime je *de facto* zapečaćena sudbina Plominskog zaljeva kad je u pitanju razvitak turizma. Uspoređujući krajolik Labinštine s krajolicima u ostalim istarskim krajevima, više sugovornika smatra da je evidentan industrijski karakter domaćeg krajolika što svakako smanjuje njegovu privlačnost. Zato su ovdje jeftinija zemljišta i kuće. Zabilježeno je i mišljenje da je Labinština uvijek bila okrenuta proizvođačkim djelatnostima i da zapravo i nema velikih prirodnih potencijala za razvitak turističke privrede. Jedan drugi sugovornik navodi da je Labinština prevarena na neki način i s jednom i s drugom termoelektranom, jer Plomin I je sagrađen kad se znalo da je neisplativo vađenje ugljena, zbog niskih cijena nafte, zbog visoke koncentracije sumpora u domaćem ugljenu i već smanjenih zaliha.

Nitko dakako ne niječe važnost proizvodnje električne energije niti njen smjeršaj u ovom prostoru. Zahtjevi lokalne samouprave (općine i županije) usmjereni su ka promjeni energenta. Naime, izgradnjom plinovoda otpali su razlozi da se i dalje koristi ugljen koji je rizičniji za zdravlje ljudi i okoliša.

Na konkretnom primjeru odnosa lokalne zajednice i Termoelektranâ Plomin evidentno je da lošoj ocjeni koju tim odnosima daju lokalne zajednice prethodi opća zamjerka da HEP nije stvorio prijateljsko okruženje i da je to uzrok najvećim problemima u komunikaciji. Iako se navode i neki dobri primjeri suradnje, prevladava sivo oslikavanje odnosa. Takvo ponašanje HEP-a prema lokalnoj zajednici argumentiraju njegovim monopolističkim položajem u centraliziranoj državi. Navodi se da naknadu za korištenje prostora općine HEP nije htio uplaćivati lokalnoj samoupravi, a nije postojala volja ni da se dogovore oko namjene tih sredstava. Stoga je HEP usmjeravao sredstva u svoje novoosnovano poduzeće Plomin Holding (2001. godine) smatrajući da će tako biti kvalitetnije utrošena.⁵

Doduše, i lokalno je osvijestena nedovoljna ekipiranost općina potrebnim stručnjacima koji bi uspješno upravljali razvojnim projektima. Vjeruje se da će se razvojem lokalne samouprave, mijenjati i njihov položaj u komunikaciji s državom

5 Temelj za ovakvu odluku bila je pretpostavka da će se u roku od 15 godina akumulacijom sredstava koja se isplaćuju kao naknada za korištenje prostora, doći do značajne svote novca za investiranje u poduzetništvo, infrastrukturu i razvoj lokalne zajednice. Stoga je HEP predložio lokalnim zajednicama osnivanje holdinga koji bi prema tržišnom poslovnom modelu razvio dvadesetak razvojnih projekata od čega je pet infrastrukturnih (vodovod u općinama, društveni dom), 12 poduzetničkih (proizvodnja ukrasnog bilja, trajektno pristanište, Čepić polje i sl.) te jedan projekt čiji je status tada bio nedefiniran a odnosio se na industrijsku zonu. Ovi projekti trebali su poslužiti kao zamašnjak razvoja: privući privatni kapital i kreditna sredstva, implementaciju novih tehnologija, stvaranje novih poslovnih i organizacijskih struktura, te konačno pridonijeti povećanju zaposlenosti, što je najvažniji cilj gospodarske revitalizacije ovog gospodarski relativno slabo dinamičnog kraja.

i poduzećima poput HEP-a, te da će i općine, gradovi i županije moći raspolagati s više sredstava i bolje se koristiti resursima na svom području.

Svi se slažu da je danas emisija štetnih plinova i ostalih zagađenja koji se mogu pripisati Termoelektranama Plomin niska, ispod europskih standarda (koji su postavljeni vrlo visoko). Uvozi se ugljen (domaći ugljenokopi su zatvoreni) s minimalnim sastojkom sumpora. Problem pepela, odnosno šljake također je tehnološki riješen. Neki od sugovornika spominju deponiju ugljena i sumnju da u šljaci nešto postoji jer inače bi se nesmetano odlagala. S druge strane, zdravstveni nadzor pokazuje da nema opasnosti za zdravlje, te da se opasne bolesti ne pojavljuju u lokalnoj populaciji češće nego u krajevima bez rizičnih postrojenja. U termoelektrani je zaposleno mnogo domaćih stanovnika. Doduše, prema mišljenju jednog od sugovornika, u termoelektrani radi najmanje stanovnika iz općine Kršan. Zaposlenici dolaze iz drugih općina.

Prepletanje problema vezanih uz zaštitu okoliša i problema kvalitetnije suradnje lokalne zajednice s HEP-om obilježilo je cijelo dosadašnje razdoblje. Nakon što su ekološki problemi na manje-više zadovoljavajući način riješeni, na vidjelo su iskrsnuli stalno tinjajući problemi odsustva međusobnog povjerenja i međusobnog uvažavanja, zahtjev lokalnih vlasti (općinske i županijske) da u svom dvorištu odlučuju barem ravnopravno s HEP-om, problemi financijskih odnosa HEP-a i lokalne zajednice.

Sve je veći pritisak od strane općine i županije da se bitno izmijene načela suradnje s HEP-om. Na temelju vođenih intervjua moglo bi se zaključiti da je u cijelom sklopu problema lakše rješavati ekološke nego komunikacijske probleme, pa se može pretpostaviti da je najnovije inzistiranje na plinu, kao energentu za novu termoelektranu, dio pregovaračke strategije Istarske županije. Opći je stav da općina i županija gube zato što su ovdje locirane termoelektrane i da to na neki način korisnik prostora valja nadoknaditi. Zakonska regulativa postoji, ali njezina primjena, percepcija je ispitnika, nije transparentna.

Za pretpostaviti je da brza modernizacija ostavlja traga u odnosima između gotovo sofisticirane tehničke razine »useljenog« industrijskog objekta i socijalnog kapaciteta malog lokalnog društva. Međusobna bliskost često se do kraja ne može postići, pa nepovjerenje ili oprez ostaju dugotrajnim obilježjem tog odnosa. Činjenica jest da je upravo ruralni prostor uvijek rezervni prostor urbanom i industrijskom sektoru, a da pritom periferijska socijalna zajednica uvijek mora imati razumijevanja za aktivnosti koje nije teško prikazati korisnima za opće dobro. I u Europi⁶ i kod nas, zadnjih desetljeća česti su sukobi pri realizaciji ovako velikih objekata, poput Plomina 3.

Zato valja imati na umu da najava gradnje Plomina 3 može biti nova stranica suradnje u odnosima lokalne zajednice i postojeće elektrane. HEP je i službeno zatražio povećanje kapaciteta termoelektrane za 500 megavata, s pogonom na ugljen. Međutim, prema usvojenoj »Strategiji prostornog uređenja RH od 2005. do 2015.« u Hrvatskoj se uopće ne bi smjela ispitivati mogućnost gradnje termo-

6 Otpor i protest zaoštava se na tri glavne razine: a) zaštita krajolika (njegova bogatstva u raznolikosti), b) zaštita prirodnog okoliša i c) zaštita životnog okvira lokalnog stanovništva koja podrazumijeva očuvanje morfološke strukture naselja, očuvanje graditeljskog lokalnog rukopisa, ali prije svega lokalnih razvojnih resursa, lokalnih znanja i vještina (Jollivet, 1997., 93).

elektrana na ugljen i nuklearnih elektrana, prema tome u ovom procesu se može očekivati dugi i snažan lokalni pritisak za pregovore oko budućeg energenta. Budući da se Hrvatska suočava s manjkom električne energije neupitna je potreba da se gradi tako velika termoelektrana. Gotovo da je neupitna, za naše sugovornike, i ideja da se ona gradi uz postojeće u Plomin Luci, jer izgrađena je infrastruktura, dalekovodi, postoje stručnjaci, mnogi su ondje zaposleni s područja Labinštine, uložena su velika sredstva, osobito u suvremenu tehnologiju kojom se primarno štiti okoliš od zagađivanja. Ipak, analiza intervjuu ukazuje na razlike u ocjeni kvalitete odnosa pojedinih razina lokalne uprave i javnih sektora, s jedne strane, te HEP-a s druge. Među lokalnim sugovornicima, neki današnji odnos s HEP-om ocjenjuju lošim, neki manje dobrim, a neki relativno dobrim, ovisno o problemima koji ih najviše pogađaju, o broju problema koje rješavaju, te o iskustvima koje imaju u dosadašnjoj suradnji s HEP-om.

Zanimljivo je, ali ipak očekivano, da su odnosi lošiji s neposrednom okolinom, dakle, s općinskom samoupravom. Ovaj uvid dokazuje da je mala lokalna zajednica itekako svjesna svoje populacijske i gospodarske krhkosti, te stoga slabog pregovaračkog položaja u odnosu na veliki sustav nacionalne, strateške važnosti. Ona svoj odnos s HEP-om promatra i iz tog gledišta, pa svaki neriješeni problem iz ovog odnosa povećava društvenu frustraciju i udaljava sugovornike od kvalitetnog rješenja. Budući da je u obostranom interesu razvijanje dobrih odnosa, nije posve jasno zašto HEP u ovu suradnju ne uloži više naporu. Još jedan terenski uvid može biti zanimljiv: u pravilu se rabi termin »Plomin« kad se govori o boljoj strani suživota, a »HEP« kad se govori o problemima. Najveće zamjerke HEP-u su da svoje zakonske obveze prema lokalnoj zajednici ne plaća na vrijeme (kasni se nekoliko mjeseci) zbog čega je općini otežano funkcioniranje (kasni isplata plaća, stipendije učenicima, isplate ostalim korisnicima proračuna, uplate zdravstvenih obveza prema Domu zdravlja, isplate kredita podignutih da bi se izgradio vodovod prema nekim naseljima u općini). Osim toga, drže da je naknada za korištenje prostora mala i da je treba povećati do razine naknade koju HEP plaća, primjerice, za svoju termoelektranu u Osijeku. K tomu, svako poskupljenje električne struje moralo bi se odraziti na veličinu naknade. Također, smatra se da bi HEP, slijedom svog dominantnog položaja u korištenju prostora općine, trebao preuzeti na sebe i izgradnju lokalne tehničke infrastrukture (vodovod, uređenje cesta). Riječju, u općini nemaju ni jedne pozitivne ocjene ni za suradnju s HEP-om ni za ulogu Termoelektrana Plomin u razvitku kraja. Kako je HEP javno poduzeće, dakle, »državno«, ponekad se percepcija njegovih obveza poistovjećuje s obvezama države u rješavanju problema.

Predstavnik Grada Labina manje nepovoljno ocjenjuje odnos lokalne uprave i HEP-a, s više razumijevanja »druge strane«. U Labinu je zapravo i nastao »problem Plomin«, jer je u vrijeme gradnje Plomina 1 postojala samo velika općina Labin. Pregovori oko naknade za korištenje zemljišta koje zauzimaju TE Plomin, osnutak i misija Plomin Holdinga od početka su obilježeni nerazumijevanjem lokalnih zahtjeva sa strane HEP-a. Iskustvo koje imaju u razgovorima s predstavnicima RWE, koji su vlasnici 50% termocentrale Plomin 2, jačaju njihovo uvjerenje da se može i drukčije dogovarati s velikim investitorom. U najavi gradnje Plomina 3, po njihovoj ocjeni, ponavlja se dobro znani predložak ponašanja HEP-a što

otežava kvalitetniju i uspješniju suradnju, s manje problematičnih točaka. Očekuju da se HEP prilagodi europskim standardima kad je u pitanju komunikacija s lokalnim društvom. Velik potencijal u rješavanju ovih problema vidi se u razvoju demokracije na lokalnoj razini, osobito u uključivanju većeg broja građana u društveni i politički život zajednice. Tada će biti moguće i s većim razumijevanjem saslušati argumente druge strane. Inače, Grad Labin i okolne općine dobili su na upravljanje zemljište i poslovne prostore koji su bili u vlasništvu rudnika koje su zatim prodale ili iznajmile poduzetnicima pod povoljnim uvjetima, čime je potaknuto poduzetništvo i omogućeno lakše zapošljavanje domaćeg stanovništva. Nakon zatvaranja posljednjeg rudnika, mnogim nezaposlenima država je »otkupila staž«, a pedesetak radnika se zaposlilo u TE Plomin 2.

Županijska razina problema odnosa s Termoelektranama Plomin, odnosno HEP-om, isključuje probleme dnevne komunikacije, malih komunalnih zahvata, sumnji u izvješća o stanju mjerenih (i nemjerenih) pokazatelja o stanju zraka, voda, mora, problem manjka komunikacije s HEP-om, itd. Ovdje je Plomin jedan od zadataka (tj. rizičnih postrojenja) kojima se bave i koje rješavaju, možda nekad i s tek pojedinim aspektom problema (primjerice, zagađenje). Na ovoj razini dogovara se i provodi opća politika zaštite prostora u svakom pogledu; definiraju stavovi koji će se zastupati na državnim razinama; provode u život zakoni i pravilnici, raspravljaju razvojni projekti s aspekta utjecaja na okoliš, itd. Osviješten je problem nedovoljnog uključivanja stanovništva u rasprave o pojedinim razvojno važnim odlukama. Međutim, ne postoji model organiziranja i stimuliranja sudjelovanja stanovništva u javnim raspravama. U odnosu prema lokalnim zajednicama izostaje kvalitetna komunikacija sa strane Županije. Uprava je zauzeta obvezatnim procedurama, izradama planova, studijama utjecaja u okoliš i u postojećoj organizaciji nema zaduženih za spomenutu (dvostranu) komunikaciju. Od HEP-a i drugih investitora se očekuje da (sami?) stvaraju prijateljsko okruženje s lokalnom zajednicom i da to nastoje ostvariti u svakodnevnoj komunikaciji i dugoročnim planovima i projektima o kojima bi trebali redovito obavještavati lokalnu zajednicu. Od Plomin Holdinga očekuje se da ubuduće bude uspješniji u ostvarivanju lokalnih razvojnih projekata. Nezadovoljni su dosadašnjim rezultatima. Štoviše, smatra se da lokalne zajednice imaju vrlo male ovlasti kad je u pitanju nadzor ponašanja rizičnih postrojenja.⁷ Jedan od kriterija prema kojemu bi valjalo kontrolirati daljnje ulaze rizičnih postrojenja na prostor županije, naročito kad se radi o proizvodnji električne energije, jest i stupanj lokalne saturiranosti. Istra zasad proizvodi više električne energije nego što treba njezinu stanovništvu i gospodarstvu, a odnedavna imaju i plinovod, koji je poželjniji energent. O brizi za ukupnu energetska bilancu Hrvatske, smatra se, zadužena su ministarstva.

Najbolju suradnju s Termoelektranama Plomin ima lokalno zdravstvo. Već smo spomenuli da longitudinalno praćenje zdravlja lokalnog stanovništva ne pokazuje izraženiju pojavu nekih bolesti koje bi se na bilo kakav način mogle povezati s radom termoelektrana u blizini. Na tome se temelji i stav da, ako je zaštita od štetnih utjecaja dobra, ne bi trebalo biti prepreka gradnji Plomina III.

7 Najveći zagađivač u županiji je jedan kamenolom i u tijeku je dugotrajni plan smanjenja zagađivanja zraka koje nastaje vađenjem kamena. I o ovakvoj vrsti problema, smatra se, lokalnoj zajednici valja podastrijeti terminski plan rješavanja problema kojeg će ona lako pratiti.

Inače, u zdravstvu Labinštine velika se pažnja posvećuje preventivnom djelovanju. Ustalila se i akcija Labin – zdrav grad. Odnosi s termoelektranama su jako dobri. One doniraju opremu, nedavno su darovali mamograf, odazovu se svim njihovim akcijama. S druge strane, većina zaposlenika termoelektrana liječi se u Labinu. I njihovi povremeni kooperanti koriste se uslugama Doma zdravlja. Odnos je okarakteriziran kao prijateljski. Veliku potporu Labinštini vide i u mogućnosti zapošljavanja u termoelektranama. Veći je problem što se mladi nakon studija nerado vraćaju i mnogi ostaju u Zagrebu. Odnos s lokalnom samoupravom, osobito Gradom Labinom je vrlo prislan, pun potpore i razumijevanja.

Prema mišljenju sugovornika iz Plomin Holdinga, lokalna zajednica nije još uvijek prihvatila termoelektrane u svom dvorištu, iako je brojnim vezama spojena s njima. Spaja ih prije svega razvojni potencijal termoelektrana u različitim vidovima: zaposlenost domaćeg stanovništva, poduzetnička živost koju nužno donosi koncentracija od oko 250 radnih mjesta na malom prostoru, naknada za korištenje zemljišta, potom poboljšanje komunalnog standarda, ulaganja u uređenje mjesta, potpora školovanju stručnjaka za potrebe termocentrale itd. Sami uviđaju da se nedovoljno radilo na poboljšanju komunikacije s lokalnom samoupravom. Ideja da se Plomin Holding osnuje kao zajednička tvrtka HEP-a i (tadašnjih) općina u široj okolici, i koja bi realizirala dvadesetak razvojnih projekata, propala je jer su, prema riječima sugovornika, općine odustale. Danas Plomin Holding samostalno provodi dva razvojna projekta (projekt trajektne luka i uzgajalište riba) od kojih se, među ostalim, očekuju i povoljniji odjeci u okolici. No i pored komunikacije s lokalnim vlastima, ne uspijevaju uspješnije rješavati probleme; još uvijek socijalna okolina ne pokazuje susretljivost u odnosima s HEP-om. Za sve razvojne probleme općine, ali i okolice, najprije je kriv HEP. Iako se smatra da ni sama županija ne prepoznaje sve razvojne potrebe i mogućnosti ovoga prostora. Predviđa se otpor izgradnji Plomina 3. I to, prije svega, kroz inzistiranje na plinu kao energentu. U HEP-u smatraju da to pokazuje nerazumijevanje tehničkih karakteristika dosadašnjeg postrojenja. Izgradnja nove termoelektrane na plin znači, prema mišljenju sugovornika, poskupljenje projekta, i njena je isplativost upitna ako proizvodnja električne energije nije kombinirana s nekom drugom proizvodnjom. Unatoč redovitoj komunikaciji ona ne postaje kvalitetnija. Kao što smo već spomenuli, nitko nije protiv Plomina 3. Pitanje je tek kolika će biti stručna i društvena snaga lokalne zajednice (i ostalih teritorijalnih jedinica uključenih u proces) i koje će ciljeve ona postaviti i postići u pregovorima, koji nesumnjivo slijede. Prošle godine općinskoj upravi predstavljen je plan gradnje Plomina 3, ali se rasprava usmjerila prema nekim manjim lokalnim projektima o kojima također nije bilo suglasnosti. Ocjena je da se odnosi HEP-a i lokalne zajednice ne kreću u dobrom smjeru, da se sada (i do sada) ovaj odnos temelji isključivo na novcima koje HEP uplaćuje temeljem zakona ali i sudjelovanja s novčanim donacijama u lokalnim akcijama, proslavama, manifestacijama, u kojima se HEP niti ne spominje. S druge strane, mnogi iz neposredne okolice zaposleni su u HEP-u i žele se ondje zaposliti jer su plaće dobre, posao je siguran, domaći obrtnici obavljaju poslove za ovaj veliki sustav; dakle, može se reći da je nemali broj obitelji na Labinštini egzistencijalno vezan uz Termoelektrane Plomin. Nekoć velik problem zagađenja okoliša sveden

je na razinu koja zadovoljava europske standarde i kontinuirano se i nezavisno kontrolira, pa život i u neposrednoj blizini ne predstavlja rizik.

Gledajući na odnose s teritorijalnim zajednicama sa strane Plomin Holdinga, odnosno HEP-a, može se zamijetiti da su odnosi bolji što je udaljenost veća. Tako se suradnja s Gradom Labinom ocjenjuje prolaznom ocjenom, ali se ovim istraživanjem upozorava na »trajajuću netrpeljivost« s Općinom Kršan. Također, zamjećuje se da ova općina ne predstavlja dovoljno društveno integriranu općinu, da postoje neke silnice koje priželjkuju teritorijalno-administrativni preustroj. Može se, stoga, pretpostaviti da Općina Kršan nije posve zaživjela kao cjelina, već da mnoga sela žive svako za sebe, pa u tome vide dio uzroka za ovakvo stanje u međusobnoj komunikaciji.

Realna kontekstualizacija prostora Općine Kršan nužno uključuje postojanje i objektivnu snagu te utjecaj Termoelektrana Plomin I i II na sve aspekte života Naime, sve je drukčije s njima nego što bi bilo bez njih. Njihovom izgradnjom u vrlo kratkom vremenu došlo je do restrukturacije lokalne socijalne strukture, pa iako se radilo o dugoj tradiciji rudarstva u cijelom ovom kraju, s termoelektranom je struktura poprimila nedvojbeno moderna industrijska obilježja. Kao neposredna posljedica toga jest da su se socijalni prostori unutar tradicionalnih skupina i odnosa, ispunjavali elementima novoga: novim zanimanjima, novim znanjima, novim odnosima, novim kulturnim obrascima kao i novom mogućnošću izbora, itd. Nastajali su i nastaju konglomerati starog i novog u svim vidovima života i rada. To malu lokalnu zajednicu čini specifičnom: neodvojenost od jučerašnjeg i nedovoljna uključenost u sadašnje, s problemima koje iz toga proizlaze. Lako je uvidjeti da, s jedne strane, lokalne, stoje mali socijalni sustavi, mala seoska društva sa svojim razvojnim potrebama i aspiracijama koje su gotovo zajedničke svim stanovnicima, svakako su vrlo slične, jer proizlaze iz identičnih kulturnih, gospodarskih i društvenih korijena i stvarnosti. Pred njima se pojavljuje snažan razvojni sudionik koji dolazi sa strane, nositelj je nacionalnog interesa (i internacionalnog u slučaju Plomina II), s golemim kapitalom koji nameće svoje zakonitosti. Susreću se u svakom pogledu dva vrlo različita sustava, od kojih jedan počiva na kooperativnosti, a drugom je imanentna konfliktnost (Saša Poljanec Borić i sur., 2006.). Je li ih moguće pomiriti i, ako da, kako?

U pravilu ovakav brz prijelaz ili brza *lokalna modernizacija ne korespondira uvijek s prikladnim (očekivanim) društvenim, gospodarskim i ekološkim efektima*. To se dogodilo i u ovom slučaju. Iz analize provedenih intervjua s predstavnicima lokalne i županijske samouprave i javnih sektora te predstavnika elektroenergetskog sustava dobili smo kvalitativan uvid u ovaj vrlo složen i nedovoljno izbalansiran odnos. Neupitno je da se i s jedne i s druge strane može naći prostora za poboljšanje odnosa.

S obzirom na to da početak gradnje i eksploatacije plominskog elektroenergetskog sklopa pada u razdoblje u kojem se nisu postavljala mnoga od pitanja koja se danas ne zaobilaze postavljati pri projektiranju ovakvih objekata, može se reći da neki problemi u odnosu s lokalnom zajednicom spadaju u »društvene troškove prošlosti«. Međutim, nesumnjivo je da ovo kvalitativno istraživanje donosi uvid u čitav niz prijevora i konflikata koje stvara aktualna situacija. Razložno je stoga temeljem navedenog zaključiti da je ono ukazalo na nekoliko ključnih »javno-jav-

nih« manjkova u suradnji HEP-a i lokalne zajednice koji se u predintegracijskim uvjetima na početku novog investicijskog ciklusa mogu premostiti a to su:

- Lokalna frustracija sporim HEP-ovim korporativnim administriranjem koja proizvodi kašnjenja u plaćanju »ekološke rente«.
- Lokalna frustracija različitim alokacijama ekološke rente unutar istog HEP-ovog sustava na različitim lokacijama (razlike Plomin – Osijek).
- Lokalna frustracija apsolutnim iznosom ekološke rente.
- Lokalna frustracija razvojnim smjerovima Labinštine u odnosu na ukupni teritorij županije Istarske.
- Agrarni deficit na širem području Labinštine koji destimulira lokalne faktore proizvodnje i reducira povjerenje u lokalni identitet.
- Javno – javni konflikt u izboru temeljnog energenta za novi pogon u Plominu između Županije kao javne uprave i HEP-a kao javnog poduzeća.

Gore navedeni problemi mogu se, u predintegracijskim uvjetima, riješiti samo na dva načina: a) jačanjem položaja lokalne samouprave povećao bi se njihov utjecaj ali i odgovornost za lokalni razvitak te osposobili lokalni stanovnici za upravljanje razvitkom u budućnosti i b) jačanjem sposobnosti HEP-a da, u procesu decentralizacije energetske politike, razvojne dimenzije energetskih ulaganja koordinira s razvojnim prioritetima županija i gradova/općina, ponderirajući, pritom, tehničke karakteristike svojih objekata s društvenim troškovima/koristima strateškog izbora energenata. U uvjetima liberalizacije tržišta i institucionalne decentralizacije ovo se čini najboljim osiguračem kritične infrastrukture na konkretnoj lokaciji: u Plominu.

Literatura

- Jollivet, M. (1997.), *Vers un rural postindustriel. Rural et environnement dans huit pays européens*. Paris: L'Harmattan.
- Pokos, N. i Živić, D. (2006.), Suvremena demografska slika Istre, u: M. Manin, Lj. Dobrovšak, G. Črpić i R. Blagoni (ur.), *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 393-417.
- Poljanec Borić, S. i sur. (2006.), *Socioekonomski razvoj i pretpostavka doprinosa HEP-a gospodarskom razvoju lokalnih zajednica Labinštine. Ekspertiza iz područja javno-javne suradnje*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- www.krsan.hr, rujan 2008.

PREMA OBNOVI PERIFERIJA

Razvijena ruralna područja prava su rijetkost u Hrvatskoj.¹ Stoga je pred našom državom golem i složen posao obnove seoskih zajednica i cijeloga seoskog prostora.

U Hrvatskoj je sve više nerazvijenih ruralnih područja. Posljedica je to neprekinutih procesa s negativnim tendencijama, posebice rata, koji je na specifičan način usmjeravao protjerano ili izbjeglo stanovništvo. Oni koji su ostali u svojim gradićima ili selima sve su siromašniji i ovisniji o pomoći sa strane. Ako se nešto vrlo brzo ne poduzme, to će poticati daljnje iseljavanje. Osim zaustavljanja demografskog pada, žurne mjere uspostavljanja kakve-takve demografske, gospodarske i društvene ravnoteže u tim opustjelim i zaboravljenim područjima pomogle bi povratku dijela odseljenih pa i, atraktivnim mjerama, privlačenju mlađe, stručnije populacije.

Pišući o ljudskim resursima u kontekstu strategije demografske obnove, odnosno demografskog razvitka, J. Županov² obvezuje Hrvatsku da u vrlo kratko vrijeme poveća svoju konkurentsku sposobnost na svjetskom tržištu ljudskih resursa, jer tamo ona mora konkurirati za vlastite stručnjake. Sličnu zadaću imaju hrvatske periferije u odnosu na hrvatsko centralno područje. U nekim sastavnicama ukupne ponude i potražnje za ljudima, periferija mora ponuditi bolje uvjete. A kako je to skup, ali neizbježan razvojni preduvjet, periferije će morati restrukturirati svoje proračune i razvojne ciljeve.

Neprestance se i s pravom postavljaju pitanja o podesnosti hrvatskoga koncepta razvitka. A s jednakim pravom i pitanje postoji li uopće dovoljno transparentan razvojni koncept.

Pregledavajući rezultate uspješnijih ruralnih razvojnih projekata u svijetu, skupina analitičara procijenila je da je napredak itekako moguće postići u mnogim aspektima društvenog i gospodarskog života. Međutim, neke posljedice burnog napretka pedesetih i šezdesetih godina pokazale su da razvitak nije lako usmjeravati i kontrolirati. Prije svega, analize su pokazale:

1. da napredak nije isključivo kvantitativna kategorija, pa ga kao samo takva i nije moguće mjeriti;
2. da projekti ne smiju biti tehnokratski i ekonokratski;

1 U 1981. već je 80% ukupne površine Hrvatske bilo zahvaćeno depopulacijom, ili 88,5% svih sela. Veza između depopulacije i društveno-gospodarskog nerazvoja jaka je i obostrano pothranjujuća.

2 Josip Županov: *Gubitak ljudskih resursa i kulturnog kapitala zbog iseljavanja*, u: *Nacionalni program demografskog razvitka*. Zagreb: RH, Ministarstvo razvitka i obnove, 1997., str. 111.

3. da se u razvojnim projektima naglašavaju društveni i kulturni čimbenici i ciljevi;
4. da se koncept razvitka oslanja na stanovništvo;
5. da se maksimalno izbjegava nesklad ili sudar s prirodnom okolinom;
6. kad se radi o razvojnim projektima manjih područja, analitičari su utvrdili čvrstu vezu između uspjeha projekta i uključenosti lokalnog stanovništva od samog početka.³

Spomenuti razvojni principi senzibilniji su u sociološkom, antropološkom i u ekološkom smislu. Na njima se temeljeni razvojni projekti oslanjaju na podršku stanovništva, uvažavaju njihove interese, poštuju njihova znanja i koriste se njima, uključujući u njih institucije u lokalnim sredinama. Tako seoski prostor i seoska lokalna zajednica u izmijenjenom, »novom«, konceptu postaju uvažavan čimbenik operacionalizacije općenacionalne razvojne strategije. Lokalni se interes ne zanemaruje na račun općega. Takvo polazište nužno mijenja odnose grada i sela, središta i periferije.

Selo u takvu konceptu postaje sve ravnopravniji sudionik razvojnog procesa.⁴ Njegova inertnost i zatvorenost, autarkičnost, upućenost na agrar (i, dakako, siromaštvo) postaju činjenice iz prošlosti. Međutim, treba vremena za takvu promjenu. Hrvatsko selo nema ni mrvice arogancije i samosvijesti koja bi mu pomogla da za sebe izbori povoljniji položaj u odnosu prema središtima i povoljnije mjesto u razvojnim projektima. Sve promjene događale su se, i još se, uglavnom, događaju, tek unutar postojeće društvene strukture, unutar postojeće agrarne strukture, unutar dijelom izmijenjenih obiteljskih odnosa, unutar čvrsto određenih odnosa prema središtu(ima). Sve te promjene jedva da su narušile autentični seoski ritam. Dapače, odlazak mladih ljudi još ga je usporio.

Dosadašnji razvitak Hrvatske sa snažnim osloncem na glavni grad Zagreb i tri makroregionalna središta⁵ (čak ne na njihove regije), koji su iz svojih okolica »isisali« kvalitativnije stanovništvo i pustili da se ugase neke važne razvojne funkcije u gradskim prstenovima, prepreka je ravnomjernijem prostornom razmještanju razvitka zemlje i optimalnom ukupnom razvoju Hrvatske. Takav razvojni slijed, koji je osobito pogodilo periferijske i mahom ruralne krajeve, doveo je do tzv. polariziranog tipa razvitka.⁶ Situacija je najteža u ruralnim područjima udaljenim

3 Cernea, M. M. (ur.): *Putting people first. Sociological variables in rural development*. Oxford University Press and a World Bank Publication, 1991., str. 429 i dalje.

4 Iscrpno o životu u hrvatskom selu tridesetih godina vidjeti u: Bičanić, R.: *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima*. Zagreb, Pravni fakultet i Nakladni zavod Globus, 1996. (Faks. pretpisak izd. knj. 1 iz 1936. i knj. 2 iz 1939.), 128+194+XXV str.

5 Navedimo da u četiri najveća hrvatska grada, koji zauzimaju svega 5,8% površine, živi gotovo trećina njezina stanovništva i više od 40% ukupnog broja zaposlenih. Podatak je iz 1991., a prema nekim pokazateljima danas te brojke mogu biti samo veće. (Navedeno prema: D. Pejnović: *Geografski aspekt revitalizacije depopulacijskih i ratom pogođenih područja Hrvatske na primjeru Like*. u: *1. Hrvatski geografski kongres: Geografija u funkciji razvoja Hrvatske*, Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo, 1996., str. 257.)

6 Teorija polariziranog razvoja nastala je polovicom 20. st. kao odgovor na sve masovniju pojavu nejednakoga regionalnog razvitka, želeći joj objasniti uzroke i predvidjeti posljedice. U početku je to bila ekonomska teorija, a nakon nekog vremena prihvaćaju je geografi i društveni istraživači. Prema ekonomistima, neravnomjerni prostorni razvitak posljedica je procesa multiplikacije koji proizvode pojedine djelatnosti i na taj način koncentriraju razvoj u središtu djelovanja, što je najčešće grad. Najočigledniji primjer pruža industrija. Ona (u početku) potiče razvitak gradova, a ne vodi računa o seoskim predjelima (u kojima živi radna snaga).

od spomenutih polova razvitka koji gravitiraju nejakim i slabim urbanim (pod) središtima, te u onim perifernim prostorima koji su se u novoj državi Hrvatskoj našli na njezinom prostornom rubu a da pri tome nisu razvojno poduprti od lokalnih, regionalnih ili nacionalnog središta.

Naravno da su i pojedine regije različito razvijene, pa se i na toj razini ogledava polariziranost razvitka. Ipak, takav je tip razvoja vezan više uz gradove, njihov rast i širenje, nego uz »tradicionalne« regije. Stoga, gledano s teorijskog aspekta, tamo gdje se nije razvio grad, teško da će biti napretka. U našem slučaju polarizirani razvoj dobrim dijelom godinama je bio rezultat političkih odluka o tipu i smjeru razvitka. S jedne strane, poticanjem industrijalizacije locirane pretežno u većim gradovima, uz uspostavljanje pratećih usluga svake vrste, stanovništvo se koncentriralo u gradovima, a s druge, privatni poljoprivredni sektor i svijet sela sustavno se obeshrabriovao. Gradovi su rasli, sela se smanjivala i ruralni prostor praznio i slabio u svakom smislu. Takav tip razvoja potrajao je predugo, a da ne bi izazvao demografske i socio-gospodarske vrlo teške, a ponegdje i nepopravljive posljedice.

U dijelovima nacionalnog teritorija, što ga i, inače, karakterizira nepovoljnije stanje razvojnih potencijala i koji su bili prostorno isključeni ili nedovoljno povezani s pojedinim pravcima i protocima razvitka (na prometnim vezama među spomenutim gradovima, primjerice), nisu se razvili ni gradovi, a sela su se postupno (ponegdje i egzodusno) praznila.⁷

(Paleo)industrijski razvojni koncept temeljen na glomaznim sustavima posve je neprikladan demografskoj, socijalnoj i gospodarskoj situaciji u maloj urbanoj, a posebno seoskoj sredini, jer nije prilagodljiv pojedinačnim, specifičnim prilikama i zahtjevima. Uporno reproduciranje koncentracijskog modela (urbanog) razvitka pokazalo je svu štetnost naročito s gledišta ravnomjerne rasprostranjenosti napretka.

Demografski i društveno-gospodarski pokazatelji u svem tom razdoblju mijenjali su se intenzivno, gotovo stihijno (iako ne valja smetnuti s uma i povijesne činjenice koje su dale svoj obol stagnaciji nekih nerazvijenih područja).

Pojedini modernizacijski procesi u ruralnoj i periferijskoj Hrvatskoj trajali su vrlo dugo (agrarna depopulacija, deruralizacija, urbana industrijalizacija, urbana koncentracija), pa ipak nisu dosegli razinu razvojne samoodrživosti ruralne periferije. Dapače, mnogi su djelovali tako da su razdoblje dekompozicije protegnuli do stanja u kojem je teško govoriti o mogućnosti oživljavanja. Neusklađenost procesa (osobito deagrarizacije i zakašnjele industrijske decentralizacije) dovela je do dramatičnog slabljenja ruralnih područja i sloma nekadašnje gospodarske

(Prema: Milan Vresk: Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske, u: *1. Hrvatski geografski kongres: Geografija u funkciji razvoja Hrvatske*, Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo, 1996., str. 66.)

7 Zanimljivu analizu podataka iznosi M. Vresk (*idem*) za 1991.: Sa 500 i više radnih mjesta u Hrvatskoj bilo je te godine 207 središta. U njima je radilo blizu 70% aktivnih u zanimanju. U strukturi tih središta najviše je manjih. Sa više od 20.000 zaposlenih svega je 12 gradova, a ukupno zapošljavaju 60% zaposlenih u analiziranih 207 središta, ili 41% svih zaposlenih. U gradovima te je godine zaposleno 56% od sveukupno zaposlenih. Ako se izuzmu zaposleni u poljoprivredi, onda se taj podatak penje na 63%. U nastavku M. Vresk analizira koncentraciju pojedinih djelatnosti u pojedinim tipovima naselja. Među najurbanijim djelatnostima ističe financijske djelatnosti, potom obrazovanje, znanost, kulturu i informacije, zdravstvenu zaštitu i socijalnu skrb, te tijela državne uprave, i što je najvažnije, industriju, jer ona zapošljava najviše radnika (sve više od 70%).

osnove. To prije svega znači da je stanovništvo u samom broju, a potom i u svim svojim strukturama, slabjelo i pritom gospodarski propadalo. Područja u kojima je poljoprivreda ostala jedinim gospodarskim osloncem zaostajala su u svakom pogledu. Nasuprot njima, pojedini, nekoć isključivo poljoprivredni krajevi, zamijenili su tradicionalnu djelatnost nekom drugom »isključivom« djelatnosti. Primjerice, u priobalju i otočkim mjestima uz more turizam je istisnuo sve, pa i turizmu komplementarne djelatnosti. Ratno razdoblje hrvatske tranzicije pokazalo je sve nedostatke gospodarske usmjerenosti na jednu djelatnost i prednosti heterogene gospodarske strukture seoskih društava i, iako još uvijek nedovoljno radikalno, izmijenilo poglede na strategiju ruralnog i agrarnog razvitka.

Koliko god još uvijek (u nas) prevladava sintagma »selo i poljoprivreda«, koja sugerira poistovjećivanje problema i istovjetnost pristupa razvojnim problemima cjelokupnoga izvangradskog prostora i specifičnostima poljoprivredne proizvodnje, pa je i državna uprava organizirana na taj način (Ministarstvo poljoprivrede »zaduženo« je za selo), pomaci prema suvremenijim stavovima gotovo da se nameću. Šteta je da im nismo išli ususret.

Izbor modela razvitka za ruralna područja vodi se ciljem da optimalno valorizira prostor, a time i prirodno, gospodarsko, kulturno, naseobinsko i svako drugo nasljeđe. Istovremeno, to je model koji neće proizvoditi negativne ekološke i druge posljedice onako kao koncept intenzivnoga industrijskog razvitka. Kriterij koji je bio strukturalno neimanentan bivšoj razvojnoj matrici, a koji bi u »novom« konceptu svestrane afirmacije ruralnoga bio na prvome mjestu, jest socijalno održiv razvitak. Ukratko, razvitak koji bi socijalnu seosku zajednicu učinio i održao sposobnom da preuzme ulogu ravnopravnoga i odgovornog razvojnog čimbenika u, za živuće naraštaje, »dosežno« vrijeme.⁸

Važan preduvjet napretka ruralnih područja jest da se smanji intenzitet procesa urbane koncentracije nastao kao posljedica emigracije seoskog stanovništva u gradove. S vremenom, valja ga pokušati okrenuti u suprotnom smjeru: prema ruralnim naseljima i tako potaknuti obnovu ruralnog društva. Koncept »renesanse ruralnoga« vodi k prostorno ravnomjernijem razvitku hrvatskoga teritorija. Hrvatska nema viška ljudi, pa ih valja optimalno rasporediti.

Kao dio opće gospodarske restrukturacije, Hrvatsku čeka zadaća sustavne i postupne prostorne preobrazbe. Bez toga, teško se nadati većoj učinkovitosti sustavnog oživljavanja periferija, odnosno oživljavanja ruralnih područja.⁹

Pred Hrvatskom je da se odluči za suvremenu i prikladnu razvojnu strategiju, da je transparentno izloži i odlučno zastupa. Većina je hrvatskog prostora nerazvijena (što osim negativnih ima i pozitivnih posljedica) pa prilikom odabira valja voditi računa o tome. Ta tvrdnja posebno vrijedi za ruralna i periferna područja. Ona su temelj gospodarske i društvene integriranosti države pa su utoliko odluke oko izbora modela i razvojnih projekata strateški važne i moraju se stručno i znanstveno pripremiti.

8 M. Štambuk: *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1997., str. 274.

9 Vidjeti članak A. Gulića o razvojnim problemima jedne slovenske periferijske regije: Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne in nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*, br. 11-12/1996., str. 15--24.

Kad se radi o posebno zapuštenim prostorima, izbor razvojne paradigme pada na paradigmu održivog razvitka. Takav izbor znači opredijeljenost da se napusti dosadašnji model industrijskog razvitka i tako izbjegnemo klasični strukturalno-gospodarski, socijalni i ekološki problemi koji su bili redoviti pratitelji našeg tipa industrijalizacije. I ne samo našeg. Jer pokazale su se mnoge negativne posljedice industrijskog razvitka posvuda u svijetu. Fleksibilnost koncepta održivog razvitka čini ga osobito podesnim u manjim sredinama. Naime, on se može prilagoditi socijalnim, demografskim, prostornim obilježjima kraja, kao i obilježjima razvojnih lokalnih izvora.

Predstavili smo građu o konkretnim parametrima napretka u općinama Like i središnje Istre, o stanju resursa i o stanju aktera lokalnog razvitka. Dobili smo i pregled domaćih ideja za oživljavanje, koje su po mnogom specifične sociogospodarske periferije Hrvatske, pa im stoga treba specifičan pristup i posebna briga.

Zaključni komentar, temeljen na građi koju smo prikupili u Lici i središnjoj Istri, govori prije svega o te dvije periferije koje smo obradili metodom »studije slučaja«, ali upućuje i na to da se problemima razvitka periferijskih krajeva valja baviti sustavno i pojedinačno. Vjerujemo da bi projekti oživljavanja hrvatskih periferija mogli pomoći da se, barem za početak, prikupi na jednom mjestu i jednom metodologijom sva raznolikost problema s kojima se susreće provincija na razvojnom putu. Bila bi to, prema našem mišljenju, velika pomoć pri svakom ozbiljnijem bavljenju strategijom ravnomjernijega prostornog razvitka cijeloga ruralnog područja Hrvatske.

Literatura

- Bićanić, R. (1996.), *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima*. Zagreb, Pravni fakultet i Nakladni zavod Globus.
- Cernea, M. M. (ur.) (1991.), *Putting people first. Sociological variables in rural development*. Oxford: Oxford University Press and a World Bank Publication.
- Gulić, A. (1996.), Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne in nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*, br. 11-12, str. 15-24.
- Pejnović, D. (1996.), Geografski aspekt revitalizacije depopulacijskih i ratom pogođenih područja Hrvatske na primjeru Like, u: *1. Hrvatski geografski kongres: Geografija u funkciji razvoja Hrvatske*, Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo.
- Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Vresk, M. (1996.), Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske, u: *1. Hrvatski geografski kongres: Geografija u funkciji razvoja Hrvatske*, Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo.
- Županov, J. (1997.), *Gubitak ljudskih resursa i kulturnog kapitala zbog iseljavanja*, u: *Nacionalni program demografskog razvitka*. Zagreb: RH, Ministarstvo razvitka i obnove.

BILJEŠKE O IZVORIMA

Selo kao prostor modernizacije

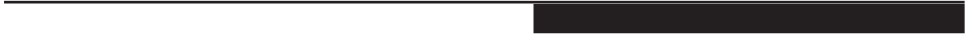
- Selo i modernizacija: kratka povijest nesporazuma, u: Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić (ur.), *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Biblioteka Zbornici, knjiga 17, 2002., 9-28.
- Selo u europskom iskustvu, u: Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić (ur.), *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Biblioteka Zbornici, knjiga 17, 2002., 361-390.
- Osvrt na probleme razvitka hrvatskih sela i seoskih prostora, u: Maja Štambuk i Ivan Rogić (ur.), *Budućnost na rubu močvare: razvojni izgledi naselja na Lonjskom polju*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Biblioteka Zbornici, knjiga 14, 2001., 13-31.
- Stigmatična personalizacija seljaka, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* (2003.), vol. 24, br. 2, 809-818.

Revitalizacija hrvatskoga ruralnog prostora

- Neki elementi ruralne obnove u Hrvatskoj, u: Božidar Petrač, Antun Šundalić i Krunoslav Zmaić, *Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede*, zbornik radova sa znanstvenog skupa Globalni razvoj i regionalni identitet, Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku, 2009., 37-48.
- Neki elementi socijalne i tehničke infrastrukture hrvatskog sela (u suradnji s Ankom Mišetić), u: Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić (ur.), *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Biblioteka Zbornici, knjiga 17, 2002., 155-176.
- Trebaju li nam posebna znanja za ruralni razvitak? u: Maja Štambuk i Antun Šundalić (ur.), *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Biblioteka Zbornici, knjiga 19, 2003., 117-126.
- Žumberak – skica o stanju,¹ u: Mile Vranešić, Milan Župančić i Ivan Magdalenić (ur.), *Žumberak – baština i izazovi budućnosti*, Stari Grad Žumberak, Odbor za proslavu 700-te obljetnice imena Žumberak, 1996., 7-19.
- Lika – studija slučaja, u: Ivan Rogić i Maja Štambuk (ur.), *Duge sjene periferije: prinos revitalizaciji hrvatskog ruba*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Biblioteka Zbornici, knjiga 4, 1998., 43-107.

1 Objavljeno pod naslovom *Uvod*.

- Socijalna uporišta revitalizacije Lonjskog polja (u suradnji sa Sašom Poljanec-Borić), u: Maja Štambuk i Ivan Rogić (ur.), *Budućnost na rubu močvare: razvojni izgledi naselja na Lonjskom polju*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Biblioteka Zbornici, knjiga 14, 2001., 177-193.
- Energetska sigurnost i kritična infrastruktura: kvalitativni empirijski uvid u stavove lokalnih zajednica Plomina, u: Slavko Krajcar (ur.), *Energetska sigurnost i kritična infrastruktura*, zbornik radova, Zagreb: Fakultet elektrotehnike i računarstva, 2009., str. 40-65.
- Prema obnovi periferija, u: Ivan Rogić i Maja Štambuk (ur.), *Duge sjene periferije: prinos revitalizaciji hrvatskog ruba*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Biblioteka Zbornici, knjiga 4, 1998., 147-154.

SUMMARY

FACES OF NEVERLAND

The Social and Territorial Framework of Croatian Rural Development

Slowness is the fundamental characteristic of rural change. The life of rural environments, which is at times closer and at other times more removed from global processes, and therefore more or less under their direct influence, has contributed to the creation of mutually diverse social communities. These differences and relative autonomies in the organization of social life have persevered to the present. Therefore even the more recent approaches to rural development, and we primarily have in mind rural Croatia which has not reached its objectively feasible level, have to consider our rural development from the neo-rural perspective of the social, economic and cultural community by way of accommodated concepts geared at reaching development goals. This implies above all working toward changes that are necessarily taking place under the influence of modernization processes but at the same time preserve rural specificities generated within the framework of local and national traditions. Within this concept an important role is also played by thoughtful consideration in respect to all development projects and procedures. The fragility of its essential characteristics makes the rural world particularly vulnerable, especially to »forceful« and inappropriate actions. It should, in the first place, be supported, promoted, counselled, strengthened, and above all, provided with such a social framework that will enable its active and certainly more equitable participation in rural-urban exchanges. The process of the transposing the traditional rural world into a modern rural world evolves gradually and in phases which are, according to their dominant characteristics, relatively easily depicted. B. Bayser' Scheme B is used in the identification of rural changes, according to which the development of rural societies is analysed through three phases: composition, decomposition and re-composition. In that process the predominantly »communal« features of traditional rural settlements will gradually be substituted by societal characteristics.

A positive shift in the social and economic transformation of rural regions in Croatia is not possible without systematic support. If truth be told, some peripheral environments have begun discovering their own possibilities and are becoming aware of developmental needs and possibilities. But these are isolated cases. It is important to become aware of the fact that high quality, appropriate long-term development incentives should come from the state level, among other, through the more appropriate distribution of institutional and financial power among va-

rious levels of authority that would enhance the position of local self-government and thus increase their influence and responsibility for the direction and intensity of developmental processes. The path to progress of the rural areas leads through the promotion of social and economic heterogeneity which will above all be based on research, assessment and use of indigenous sources, including the know-how and experiences of the local population, and of course, their adequate education for development.

In order to gain insight into some of the building blocks of the European Union's rural policy, its developmental component which is primarily directed at improving the social and economic status in rural regions is analyzed. Awareness of the importance of rural regions as factors of overall development has initiated numerous analyses of the status of European rural areas and on the basis of which actions have to be put into motion with a view to integrating rural regions into national territories and through it into the EU. In the EU Member States agrarian policy, as the most important element of rural policy, is based on the adoption of joint measures and their concurrent harmonization with specific, national economies. In spite of the longstanding practice of the »old« EU Member States to strictly regulate and direct the agricultural products market, depending on the interests of specific states or regional groups of states, aspirations are nevertheless constantly present to create a common policy geared at achieving the three most important goals: 1. enable greater market influence in order to lower production and consumption rates; 2. »facilitate« the lowering of production by measures of social policy and assist in the accommodation of economic structures; 3. enhance agriculture in »particularly sensitive areas« where other solutions are inappropriate. A special contribution to rural development is the LEADER programme which integrates developmental actions in the entire rural area of the EU and is permanently supplemented and streamlined. Research in the European countries shows that in order to revive rural regions it is necessary to socially and economically diversify them, meaning that development should not be dependent only on agriculture (particularly in countries with high agricultural population ratios, high share of agriculture in the economy, fragmented farms, an insufficiently modernized agriculture and low gross product).

The text is based on the research on the population and settlements in Lonjsko polje conducted for the purpose of drawing up a development plan for the nature park. It presents the developmental problems linked to social and economic changes that are common to the entire rural environment in Croatia as well as the predominantly negative trends in the transformation of the Croatian village. The example of Lonjsko polje perhaps is not typical but is, in any case, an appropriate indicator of the situation in Croatia. Endogenous developmental cornerstones in this rural environment, before all, the preserved natural heritage, has emerged as a sound basis for progress. Lonjsko polje is attempting to live and revive its traditional world and find in it the framework for its future. Being impregnated with tradition, it can become, in terms of development, the foundation for shaping a mobilizing socio-cultural and economic identity, an excellent reason for enhancing awareness on the values the domestic populations have succeeded in preserving to the present day and upon which they can plan their future. At

one time Lonjsko polje lived an intensive economic and social life. The population was much more numerous a hundred or so years ago. The socialist type of industrial and urban development, which did not take into account the specific traits of the rural social environment or agricultural family estates or the family as such without which successful family farms cannot exist, resulted in degrading processes that were not stopped and which are manifesting themselves today in the demographic and economic regression of settlements in Lonjsko polje. In respect to this region some other reasons contributed to this process as well. On the other hand, the possibilities of development provided by this area are undisputable and are of interest and feasible not only locally but on a much wider plane, including the manifested international interest in the implementation of the project. This area with its low population density, long-standing exodus trends and all the consequences created by this process (at the individual, family group and rural community levels) including traffic and social isolation as well as decreasing agricultural activity has preserved a top grade and recognizable landscape that is healthy and mostly unpolluted; some of the economic activities and experiences have been preserved, particularly some agricultural techniques and cultures specific for wetland regions. Due to natural conditions in the region – meaning a marshy area – uncertainty which always accompanies agricultural production is much more prominent here.

One of the reasons for the existing adverse state of agriculture and rural areas generally in Croatia is among other things the result of historical circumstances in the last few decades. It is therefore necessary to call to mind that Croatia, although it had the most developed industry in former Yugoslavia, entered World War II as a purely agricultural country, lagging behind developed Western countries. The industry was not so strong and developed as to enable even »the normal transition of the population from the agricultural into other sectors« so agrarian overpopulation existed in almost all regions. The country came out of the war with a predominantly agricultural population. In line with socialist ideology, state plans envisaged industrial development, especially the development of heavy industry and collectivization (or, somewhat later, the socialization) of absolutely everything. In agriculture it meant the implementation of set ideological goal through the nationalization of the private sector, and that meant the – »abolition of differences between village and city«, which also implied the transformation of the farmer into an agricultural worker in the social sector. How did they plan to achieve this? In two basic ways: 1. by pooling all benefits to one side, the workers' side, and by opening opportunities for the employing the unqualified, until recently, rural population to work places in non-agricultural sectors (particularly in the paleo-industry) and 2. by persistently placing various barriers before family farming and their protagonists – farmers. In addition to the stigma of being »enemies of society« for resisting the politically imposed economic and social framework farmers also earned the stigma of being backward, narrow-minded social actors which would never be capable of taking care of themselves. They need, in order to survive, a tutor. And there is no more »efficient« tutor than a disinclined state! Decreasing the agricultural population was extremely radical. Nevertheless, in spite of such set goals both the farmers and the village succeeded in surviving. It was only natural to believe that precisely because of the fragility of the rural and

farmers' world, inherited from disinclined times, the new Croatian state would embark on the road of their development. Unfortunately that did not happen.

Part two of the books contains works which attempt to answer the question: how to revitalize Croatian rural regions? The aim of the question is to raise awareness of the strategic necessity of reviving the periphery, since it makes up the bulk of the national territory, which differs in many characteristics but is quite similar in its deficiencies: demographic, infrastructural, communicational...All the local examples which make up, among other things, the content of this part of the book, warn of the mostly dramatic situation in the greater part of that most valuable Croatian development resource.

It is also a consequence of the indisputable fact that the rural world is viewed, in economic terms, solely as the world of agriculture, although agriculture as a source of revenue and as a profession has stopped being dominant in the village a long time ago. The purpose of the area is of course dominantly agricultural, although its cultivable surfaces are decreasing. However, apart from the function of habitation, the rural environment has numerous other purposes which will continue to expand. It is therefore necessary to approach such a complex issue in a complex manner, respecting different interests at different levels, from national to private; various activities, from traditional to technologically sophisticated ones; from the landscape in which large technical infrastructural systems are located to the protected areas. Rural environments contain and preserve history, the present and future. From there arise the efforts to use and develop it thoughtfully, to respect basic developmental principles which are always the result of interdisciplinary insights and attempts to prevent the development of one region to the detriment of the other. In the process, specialized knowledge is required for planning rural development, particularly when underdeveloped parts of the area are at stake and especially when decades of the inadequate treatment of this space have to be overcome. The specific traits of rural development require specialized experts.

A modernizing approach to the village excludes the exclusivity of any one segment within a development project. Social, political and environmental problems which are unstoppably flooding Croatian villages and agriculture as a traditional activity that is the foundation of rural sociability are being neglected in relation to economic problems as well as problems for which it is believed that can be solved only with the aid of plentiful and as cheap as possible funds. This approach brings to the forefront agricultural, veterinary and technical disciplines whilst excluding all others. The resulting consequence is that rural issues are to the main part spoken and written of as well as decided upon precisely by experts from the above mentioned fields. It is generally considered that social and other problems will be resolved by solving economic ones. Agricultural policy is actually isolated by such an approach from the very rural environment it is intended for.

The disconcerting trend of reducing the number of schools, outpatient clinics, dental offices and doctors in rural Croatia cannot be denied. Generally speaking the level and quality of social and technical infrastructural equipment in rural areas are far from adequate. And precisely equitably distributed and well organized infrastructure should be the precondition of rural development and thereby of the enhanced regional and social integration of the whole of Croatian territory.

While neighbouring Europe is moving forward in long strides and reaping the fruits of the rural renaissance project, we are still struggling with the absence of development principles and concepts, unclear developmental objectives, impatient politicians. Rural development is based on the specificities of the rural world. Above all, it is based on the fact that the countryside is closely and indivisibly connected to nature and regional factors. Therefore it cannot be approached in the same way as general or urban development. The relationship between rural and urban environments is still viewed in our midst in a classical pattern as a relationship between the modern and traditional. In this model the countryside is everything the city is not, it is assessed by urban criteria and its development is modelled (if modelled at all) according to city requirements and needs. In that concept the countryside is a complement, a supplement to the city and deprived of the opportunity to survive as an authentic »diverse« unit of settlement.

The following few examples of the research on rural regions will illustrate the problems these areas are faced with.

Žumberak is an example of an underdeveloped rural area in the immediate vicinity of the capital. This area did not develop by diversifying its economic structure: it remained connected to agriculture and to the concept of immigration as the socio-economic model of survival. The model worked for a period of time until the Žumberak demographic potential exhausted itself. In other words, small towns did not develop in Žumberak but rather the villages kept their exceptionally traditional, homogenous social structure. Due to the continual decrease in the number of inhabitants and increase in their average age the uncultivated areas grew; forests and abandoned land areas spread. Accordingly the already small Žumberak holdings grew even smaller and the economic impact of agricultural grew ever more insignificant. The revitalization of Žumberak agricultural family holdings is an indispensable prerequisite of village and rural tourism which is frequently mentioned and uncritically spoken of as a solution for development problems. In any case, the continued neglect of agricultural production directly threatens the possibilities of developing tourist activities, not only due to smaller quantities of healthy local food products but also because of the increasingly run-down state of the landscape, fields and forests paths, etc. which are in themselves a developmental resource. The revalorization of the Žumberak area, for that matter just like other depressed and underdeveloped rural regions, is possible only with the support of the state and on the basis of expert development plans.

Lika is a unique example of Croatia's hinterland: it is a rather homogenous region, consisting to the most part of highlands with dispersed small rural settlements, the legacy of a once predominantly herd breeding economy. The research covered and analyzed structural determinants (demographic, social and economic conditions) and dynamic determinants of development (interests of the state, county, large urban centres, local population, local actors, local development assets and ideas and social integration of all the components in social revitalization actions).

The Lika region in terms of settlements is characterized by two relatively underdeveloped cities and numerous small rural settlements dispersed in a large underused area that has not been adequately assessed. Such a social environment

requires a thoughtful and interdisciplinary approach to problems and development strategy. The hitherto longstanding negative demographic and economic tendencies have completely diminished the developmental potential of most of the region. The long lasting degradation processes have additionally been aggravated by the consequences of the Homeland War, when most of Lika was destroyed and looted and the population exiled.

Lika's developmental possibilities belong to the type of resources that require systematic efforts in terms of expertise and finances. Lika is well positioned as far as transport facilities are concerned with exceptional natural resources that have barely begun to be exploited. The existing county organizational setup and municipality network are favourable territorial-administrative starting points for the organization of activities that will result in the more uniform development of the entire territory, better and more successful valuation of natural resources. The development of the rural segment in Lika is perhaps more than anywhere else in Croatia the precondition of sustainability. According to research findings, the local community is quite weak and therefore insufficiently included in the development plans and projects. The question is to what degree has it generally been taken into account as a protagonist of development. The approach to the development of any developmentally neglected periphery should by necessity be based on developmental principles that are sensitive in sociological, anthropological and environmental terms. This, first of all, means that development projects should have the support of the population, namely, that their interests have to be taken into account, their knowledge and experience respected and they themselves included in institutions in the local environments. This way the rural area and rural local community would become a respected factor in the process of putting into effect and implementing the development strategy. We consider that local interests should not be bypassed in favour of general ones. Such an approach necessarily changes the existing relationship city – countryside, centre and periphery.

The Lonjsko polje villages with their fragile demographic and thereby economic potentials need by necessity assistance in the revitalization of their fundamental social strongholds. These are in the first place, according to the results of research and to the established protected natural heritage, the inhabitants, the family and the rural community. In short: to begin with, the number of inhabitants has to be stabilized. In other words, young people have to be encouraged to remain in the area and possibly those that have left simulated to return; the family is indispensable when basic activities in the area of Lonjsko polje are at stake: agriculture which, partly due to the protected marshes, has to apply traditional methods and procedures as well as specific cultures. The other planned activity is rural tourism which is also work intensive in nature and cannot be successful without the engagement of family work force. The third development foothold, the village, the only known social living and working framework for the population, is in a phase of decomposition: the number of inhabitants is dropping, young people are leaving in increasing numbers and there are fewer and fewer farmers cultivating the land. Fields, forests, pastures are falling into neglect and houses and gardens into ruin. Old crafts are forgotten and valuable knowledge and experience of the domestic population are lost. Such villages are less and less attractive

to their hosts, guests or occasional inhabitants. A low level of social dynamics in such communities impedes any development project.

The thermo-electric power plant Plomin is a good example for examining the consequences of implanting a large system into a small rural environment which has its developmental needs and aspirations, more or less common to all the inhabitants since they stem from identical cultural, economic and social roots and reality. A powerful development participant coming from elsewhere is the bearer of national interests (and international ones in the case of Plomin II) with enormous capital which imposes its own rules. Two systems meet that differ in every possible respect, of which one is embedded in cooperativeness while conflict is immanent to the other. Is it possible to reconcile them and if it is, how? As a rule such a quick transition or abrupt local modernization does not always correspond to expected social, economic and environmental effects. This is what happened in the case of Plomin. By analyzing the interviews we had with the representatives of local and county self-government units, the public sector and representatives of the electric-power distribution system we gained a good insight into this very complex and inadequately balanced relationship. It goes without saying that space exists on both sides for the improvement of this relationship. The conducted research shed light on the positions of: local self-government units, public health services and professional public within the energy supply system on the developmental and safety aspects of the operation of the critical infrastructure in local communities.

Croatia has to decide on and opt for a contemporary and appropriate development strategy, to present it in a transparent way and to decisively act on it. Most of Croatia's territory is underdeveloped (which in addition to negative has some positive effects as well) so when choosing the development model it should take this factor into consideration. This is particularly true in regard to rural and peripheral areas which are the strongholds of the economic and social integration of the state. The decisions on the choice of models and development projects are strategically decisive and for that very reason require expert and scientifically grounded preparation and implementation.

O AUTORICI

Maja Štambuk, rođena u Selcima na Braču, diplomirala je sociologiju i francuski jezik na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i doktorirala iz područja ruralne sociologije na temu modernizacijskih procesa i društvenih promjena u selu. Nacionalni je ekspert za područje ruralnog razvoja, sociologiju sela, ruralni prostor i položaj marginalnih skupina. Objavila je jednu (su)autorsku knjigu, desetak uredničkih knjiga, tridesetak znanstvenih radova u domaćim i međunarodnim publikacijama te stručnih članaka u časopisima, knjigama i zbornicima. Vodila je nekoliko domaćih znanstvenih projekata. Više godina bila je glavna i odgovorna urednica časopisa *Sociologija sela* i *Društvena istraživanja*. Bila je zaposlena u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar kao znanstvena savjetnica u trajnom zvanju.

Maja Štambuk, born in Selce on the island of Brač, graduated sociology and French from the Faculty of Philosophy of the University in Zagreb, holder of a doctorate in the field of rural sociology with a thesis on modernization processes and social changes in rural environments. She is a national expert in the fields of rural development, sociology of the village, rural environment and the status of marginal groups. She is the (co)author of a book, editor of dozens of books, author of more than thirty papers published in domestic and international publications and scholarly articles in journals, books and collections of works. She headed a number of domestic scientific projects. She was editor-in-chief of the journals *Sociologija sela* (Sociology of the Village) and *Društvena istraživanja* (Social Research). She was employed in the Institute for Social Sciences Ivo Pilar as senior expert adviser.

Središnji uvid što ga ističe autorica svodi se na stav kako modernizacija ne cilja destrukciji ruralnog svijeta i njegova društva nego potiče primjerene, ali nerijetko i ekstremno konfliktne prakse promjena. One, na jednoj strani, poboljšavaju »ponudu« mogućnosti da se ruralni svijet oblikuje kao poseban identitetski predložak, a na drugoj ti procesi omogućuju modernizaciju rada na zemlji, redukciju njegovih ropskih aspekata te odvajanje ruralnog svijeta od linearne podređenosti poljoprivredi.

Drugi tip tekstova obasiže više dojmljivih analiza koje pokazuju kako se u hrvatskim prilikama modernizacija najčešće javlja kao sila protiv ruralnog društva. Uporišta takva, nije netočno reći: militariziranog odnosa spram ruralnog svijeta treba tražiti u nekim pokretačima modernizacije kao jedne vrsti kaznene ekspedicije na hrvatskom selu.

U trećem tipu tekstova dr. Štambuk izlaže suvremene europske tendencije u oblikovanju strategijskih pristupa razvitku ruralnog svijeta. Posebno ističe nemalu skrb Europske unije i bogat instrumentarij praktična djelovanja.

Naposlijetku, u četvrtom tipu tekstova okupljaju se radovi u kojima dr. Štambuk trasira uporišta za zaključni odgovor na pitanje: kako revitalizirati hrvatski ruralni prostor?

• Prof. dr. sc. Ivan Rogić

Već objavljeni radovi, stavljeni u nov kontekst i dopunjeni novim spoznajama, ponovno se čitaju na drukčiji način, dobivaju novu dimenziju i novu kvalitetu, oblikujući točniju sliku stanja hrvatskog sela. Autorica pokazuje da razumije šire modernizacijske procese, njihovu povezanost s budućnosti ruralnog prostora te daje jedno tumačenje sela kao socio-prostornog fenomena preko kojega se prelamaju različiti procesi suvremenog društva: pitanja samoodrživosti, ekologije, energije, upravljanja, nove prostorne mobilnosti.

• Prof. dr. sc. Anka Mišetić

INSTITUT

DRUŠTVENIH ZNANOSTI

IVO **PILAR**

CIJENA 130 KUNA

ISBN 978-953-7964-08-5

9 789537 964085